

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСТНИК.

КНИЖКА III.

За mareць 1900 року.

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

**Зміст третьої книжки,
за mareць 1900 року.**

РІЧНИК ТРЕТІЙ. ТОМ ДЕВ'ЯТИЙ.

	Стор.
<i>Наш альбом.</i>	
Із поемних поезій А. Козловського	229—230
Із поезій Василя Пачовського	230—231
На народній мотив, Осипа Шпитка	231
Поезія двадцятого віку, В. Дом—ого	232
Із теки сільської учительки, Мелянії Були	232—234
Фантазія, Остапа Людкевича	234
<i>Малюнки Гната Хоткевича.</i>	
І. Біла береза	235—240
ІІ. Як тітка Майстриха глечика скидала	240—245
ІІІ. Шлях альтруїзму	245—252
<i>Перехресні стежки.</i> Повість Івана Франка	253—272
<i>За плахту</i> Оповідання О. Я. Кониського	273—280
<i>Із образків Євгена Мандичевського.</i>	
І. Зі сходом сонця	281—283
ІІ. На весну	283—286
ІІІ. Непоправна	286—289
ІV. В світ!	289—292
<i>Із оповідань Гната Потопенка (з передмовою М. Г.)</i>	
І. Шестеро	294—343
<i>Із малярських поетів.</i> Переспіви ІІ. Грабовського	344—348
<i>Панько Омелькович Куліш.</i> Огляд його діяльності.	
Написав Осип Маковей	161—183
<i>Наші товариства.</i> І. Наукове Товариство імени Шевченка — М. Грушевського	
	184—200
<i>Новини нашої літератури.</i>	
І. Михайло Коцюбинський: В путях Шайтана і інші оповідання — А. Крушельницького	201—206
ІІ. М. Ф. Сластин: „Приймак“, драма в 4-ох діях і 5-ти одмінах — Г. Хоткевича	207
<i>Хроніка і бібліографія</i>	208—228

Generated on 2015-07-14 18:35 GMT / http://hdl.handle.net/2027/luig.30112001469458
Public Domain in the United States; Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

НАШ АЛЬБОМ.

ІЗ ПОСМЕРТНИХ ПОЕЗІЙ А. КОЗЛОВСЬКОГО.

I. Поет і селянин.

Поет.

.....*)

Селянин.

Ой панцю мій, панцю, коли ти дурний,
В житю ще не був ти у хаті курній,
Пораджу, із серця. Ти нас відчепись,
Про власні речі писати берись.

Коли-ж в твоїм серці ще й злоба сидить,
І з того сьмієш ся, що иньших болить,
Бажаю теж з серця щирого тобі:
Як нужда докучить тяжка в боротьбі

За хліба кавалок, і око слезов
Залле ся і з горя остудить ся кров
І згорблять ся крижі, — щоб хто в тій біді
Таку саму пісню заспівав тобі.

*) Пісенька поета була написана, але потім замазана автором, так що відчитати її не можна.

II. Панночці в альбом.

Вдивляючись в твої очиці ясні
 У риси твого лица прекрасні,
 У коси ті важкі зо стрічками,
 Заквітчані так просто квіточками,
 Я слухаю... хапаю кожде слово,
 Твій щирий сьміх, що леть ся так чудово
 Мене чарує, все я забуваю
 Немов у сні — і сам себе питаю:
 „Що в тобі є таке тепленьке, миле?
 Чим сьвітять очи й слово легкокриле?
 І чом в тих простих рухах стілько грації?“
 Бо ти не знаєш ще еманципації.*)

III. Астроном.

Ах, сконав би був, каналія
 Бахус із своїм винцем!
 Коб не клята бакханалія,
 Не ходив би я з синцем.
 А то одна, друга склянка —
 Шинк, земля — кругом, аж гей!
 Астрономія — коханка,
 Друг — Коперник, Галилей.

На хлопську нуту.

Піду я в чисте поле	Ой доле-ж моя, доле,
В саме полудне — жар,	Який горячий день!
Там стерне ноги коле,	Як дуже стерне коле,
Хлопятко босе, голе	Як сонце йде поволи,
Пасе двірський товар.	Палить немов огонь!
Піду я в чисте поле	Ой доле-ж моя, доле,
В саме полудне — жар.	Який горячий день!

Богдан Ленкий.

ІЗ ПОЕЗИЙ ВАСИЛЯ ПАЧОВСЬКОГО.

I.

Хоч в серці жаль, зневіря, сум,	Промінна будь, як сонця чар
Як чорна ніч осінна,	І насьмішкою вдій ся
Хоч краче ворон, вихру шум	З усіх забагань, примх і мар,
Глушить шептанє тихих дум, —	Об землю мріями удар,
Ти пісне будь промінна.	І сьмій ся, сьмій ся, сьмій ся!

*) Під еманципацією розумію малпованс жінками мужеських манер і привичок.
 Зрештою мене цілком не ентузіязмує жіноча еманципація взагалі. — *Прим. авт.*

II.

Я обвитий у свитину
В північ в лісі заблукав,
Довго кликав без упину,
По гущавинах гукав.

В горлі висхло, серце рвалось,
А ніхто мене не чув...
В п'ятьмі щось мов реготалось
І між листем вітер дув.

III.

Вилискують ся коні,
Вилискують вороні —
Кого-ж вони везуть?
По полю-оболоні
До дівчини біжуть.

У браму заїжджає,
Вона його стрічає
У шлюбнім строю тім, —
Дяк церков відчиняє
І гомонить весь дім.

Блискоче від проміння
Каритка і одіня
Старого жениха,
А чортик з-за сидіня
Сьмієть ся: Ха, ха, ха!

А я на оболоні
Укрив лице в долоні,
Паду як стятий цвіт,
У сльозах, в тихім стогні,
І проклинаю сьвіт.

На народній мотив.

Віє вітер, віє,
Лист сухий розносить,
Серце з втіхи мліє —
Весну він приносить.

Віє вітер, віє,
Жовтий лист розносить,
Серце з болю мліє —
Зиму він приносить.

А вона кохана
В цвіті прибереть ся
І до мене з рана
Любо усміхнеть ся.

А зима надіє
Зимні, білі шати —
Смуток знов завіє
До моєї хати.

Жайворон у полю
Пісню защебече...
Бать ся знов на волю
Серце молодече.

Всьо завмре; зітнуть ся
В зимну брилу води,
Уста не всміхнуть ся
Сонної природи.

Вийду, як що року,
За село, за хати
І з слезю в око
Стану я питати:

Жайворон у полю
Вже не защебече...
Заклине на долю
Серце молодече.

Весно, чудна весно,
Що ще, крім віля,
Ти мені принесла —
Смуток, чи весіля?...

З весни — мрій лиш много;
Літа — мов не було,
Але щастя мого —
Ах, нема й не було...

Осип Митко.

Поезія двадцятого віку.

(Посвята Лесі Т—ій, людині ХХ-го віку).

Про запашні квітки,
 Про зелені садки
 Ми в двадцятім віці не співаєм,
 І марудні книжки,
 Де лиш вірші тяжкі
 Із презирством та з сьміхом минаєм.

Справді: думку ясну
 На щось в рифму тісну
 Замикають навмисне, мов в путо,
 Коли лекше мені
 Зрозуміти її
 Цілком вільну, без рифм, незакуту.

Соловейко в гаю,
 Що всю ніч, у маю,
 Без упину дурний галасає, —
 Лютий ворог то мій:
 Його спів „чарівний“
 Сон солодкий мені одбирає.

І той місяця сьвіт,
 Що з дитячих ще літ
 У вікно лів і сліпив нам очи, —
 Ми піїтам дамо,
 А собі утнемо
 Ліхтарі електричні для ночі.

Київ, 1899, III.

В. Доль.

ІЗ ТЕКИ СІЛЬСЬКОЇ УЧИТЕЛЬКИ.

Прольог.

Прийміть книжку ту маленьку, що вам посилаю!
 Що в ній много горя, смутку? — Даю те, що маю.

Де є квітка, то зівяла, а терне ціліське;
 Втіхи мало, горя много — то жите сирітське.

Прийміть її, або киньте, се мені байдуже;
 Лиш той мене зрозуміє, кому тяжко дуже.

I.

Моя школа у садочку, із трьома вікнами;
В мене тихо, і лиш тужу до своєї мамі.

В мене тихо, спокійненько, як у Божім храмі,
По молитві і по школі думки шлю ік мамі.

Я вітаю її рано, „Добрий день!“ їй кажу,
І у вечір посилаю „Добра ніч!“ як ляжу.

Я, матусю, все з тобою в думці пробуваю
І плачучи за тобою про тебе гадаю.

II.

Попрощала я вас, любі,
Попрощала вас!
Пішла в чужу стороньку,
Та в недобрий час.

Не взяла собі нічого,
Тільки тугу й біль,
Тільки запах лісів рідних,
Споми рідних піль.

Там матуся старенькая
Сама наріка:
Її днина сумненькая,
А моя гірка.

Я працюю в гіркім поті,
День за днем летить, —
Та не маю хвилі втіхи,
Щоб душі спочить.

А коли на сьвіт настане
Неділя сьвята,
То подвійна туга важко
На мене зліта.

Люди з церкви повертають,
Весело усім,
Тільки мене всі минають,
Бо чужа я їм.

Нема кому пригорнути
Голову на груди,
Нема при кім виплакаться —
Мамочко, прибудь!

Нема мами, нема дому,
Сьвіт як дикий бір,
Тільки горе в ньому вие,
Мов неситий звівр.

Ой уже-ж той звівр неситий
Все мені пожер,
Чим втішалась, в чім кохалась :
Батенько умер,

А за ним Михась мій милий
Голову склонив
І мене на працю й горе
Самую лишив.

Меланія Буча.

Фантазія.

Зійшов місяць, зійшов ясний з-за темної хмари;
Між дрібними віроньками шукав собі пари.

Сьвітив ясний місяченько чотири години :
Усе небо перейшов він, — немає дружини.

Хоч і моргав до якої, хоч і залицяв ся,
То все зараз розлучав ся, таки не звінчав ся.

Поблід місяць, поблід ясний, з туги і розпуки,
Свою лису головоньку спер на худі руки.

Поблід місяць, поблід ясний, пішов спочивати
І йдучи небесним шляхом почав буркотати :

„Вже сто тисяч літ шукаю, — от пригода ладна!
Іще далі постаріюсь, то й не вийде жадна!“

Остан Людкевич.

МАЛЮНКИ ГНАТА ХОТКЕВИЧА.

I. Біла береза.

(Присвячено О. М-к-м-в-ч).

Бє осінній вітер. Нагинає дерева, рве з них останнє засохле листячко і, крутячи його в повітрі, кудись далеко-далеко уносить. Шумлять дерева обголені пізньою осінню; шумить тополя струнка і висока, нагинаючи ся усією своєю пірамідою; шумить берест, що широко розпустив парости, багато забрав місця під себе; шумить тиха, покірлива липка, шумлять верби над почорнілою річкою, шумить біла береза... Скисний, холодний дощ бє з якоюсь злобою все, що є на землі: і дерева, і крутий беріг річки, і той великий білий панський будинок, що біліє ген серед саду. Холодно, холодно на дворі...

А он під деревом лежить якась істота... Боже! Що вигнало тебе, дівчино, в таку слоту, в таку погану, темну осінню ніч? Яке горе змогло примусити тебе кинути хату теплу і світлу і вийти сюди на хлющу і страшений вітер? Чого ти? Чого плачеш, дівчино? Чого з несвітськими проклинами простягаєш руки до того будинка великого та пишного? Чого ти навіть не подивиш ся на ту дитину, що лежить біля тебе? Чого не пригрієш її на своїх грудях, не поцілуєш сі тоненькі рученята, не приголубиш, як мати? Ти-ж, ти-ж мати сьому бідолашному немовлятку! Ти-ж винна у тому, що воно з'явилось на сей проклятий світ! Чи знаєш ти, який гріх великий учинила ти? Чи знаєш, що ти збільшила одним зайвим чоло-

віком той великий сьвіт, на котрому і так людей дуже, дуже багато?...

Так! Так!... Клени його! Клени того, хто за іграшку мав чоловічу істоту, хто за жарт брав чоловіче почуття! Будь проклят, будь проклят він!... І не бій ся! За тебе відомстять... Усі вони, всі сі мізерні, що гнітять своїм нерозумінєм рід людський — усі вони знайдуть свою кару! Коли спитають їх, що вони зробили задля людей, задля вічної небесної правди — вони нічого не зможуть сказати... І тоді — о! тоді буде їм страшенна, страшенна кара!...

Дівчино! Куди ти? Не топись!...

Ти-ж дала йому життя — ти-ж повинна і додержати його на сьвіті...

Не чує. Пішла. Втопилась... Так хоч ти, біла березо, хоч ти захисти сю дитину, дай їй де голову прихилити!

І біла береза ніби нахилилась до дитини, кинула кілька своїх пожовклих зморщених листочків, немов прикрити ними хотіла маленьку чоловічу істоту...

А вітер усе шумів і шумів обголеними деревами, і дощ бив скісними струмками землю і панський будинок...

Знайшли ранком дитину під деревом. Стара пані дуже зраділа, лічила се дарунком божим і залишила немовлятко у себе. Найняла молодицю до дитини, нашла сорочечок, пелюшок, справила колиску... А молодий панич не любив дітей. Та про те що-ж: він скоро поїхав до Петербурга, і стара пані лишила ся сама з Богом дарованою дитиною.

Росте дитина і тішить собою паню. Тихе воно таке, покірливе; прокинець ся у ранці — і немов янгол сьвітлий злетить у господу. Стару паню мамою зве.

— Мамо, мамо! Чого на всіх деревах зверху чорне, а на сьому біле?

— А се тому, синочку, що чисте і сьвяте дерево — от Бог і дав йому білу одежу. Так і з людьми: хто чистий, безневинний перед Богом, тому Бог дасть сьвітлу-сьвітлу душу, ясний погляд, тиху розмову. А хто нечесний, хто служить лише власним потребам — у його чорна душа і понурий погляд.

Не розуміє дитина, що каже стара пані і чого вона так одразу потемніє. Не розуміє, а все-ж таки любить білу березу більш від усіх дерев. Усі скарги і дитинячі печалі, всі свої молитви несе він до неї, і легко йому лежати припавши головкою до її стовбура і дивлячись у небо поміж маленьким листячком...

А от він більший хлопець. Усі майже книжки, які перечитав він, бачили сю білу березу. Нераз тут під сими гильками проливались дитинячі сльози за всіх покривджених і уопліджених; нераз зіклавши молитовно руки, тремтючим тихим голосом молив хлопчик, щоби Бог, сей всесильний правдивий Судия, зглянув ся на землю, подивив ся скільки кривди тут робить ся і спалив вогнем небесним усіх злих і негарних. А їх так багато, так багато він бачив у тих книжках!

А от інші книжки почали з'являться у нього у руках. От він читає про Байду Вишневецького, сього величнього репрезентанта народньої сили і непохитної упертости на своїому правому шляху. От він бачить краплі крови на чолі нашого покривдженого і від своїх і від чужих народа; от він чує його стогони і ясно відчуває, як росте народня злість, як почуття вікової, віковичної образи запановує всією народньою істотою. От він плаче, коли додивляється, як марно загинув сплеск народньої свідомости, як сей же самий нарід, проливши марно ціле море крови, загубивши тисячі своїх юнаків, знов підпадає під чужу владу, котра темнить його, не дає йому розвитку і систематично гнітить його. Страшно стає маленькому Миколі за сей великий чоловічий егоїзм; не розуміє він вповні всієї великості сього егоїзму, але і тої частини, що йому зрозуміла, досить, щоби усю душу його перевернути. І от він уставив у свою ранкову і вечірню молитву щирі, теплі слова: „Господи! Пошли свою кару небесну на гнітущих нас і дай нам спромогу іти по шляху правди все далі й далі...“ Чи чув Господь сю дитинячу молитву, чи бачив ті дитинячі сльози — не відомо... А береза чула і сумно хитаючи тоненьким своїм гиллем навівала тихі думи на хлопячу душу...

А от він юнак. Високий, ставний, палкий. Вже не сльози сьвітять ся в його очах, а запад, молода міць і незломна, здасть ся, сила. „Все поборемо! Все непотрібне викинемо геть і насадимо новий сад, новий Едем“ — так і блищить, так і звучить від нього. Не страшна праця, не страшні ночі без сну, не страшні дрібні і великі вороги, що оточують навкруги робітника, що чіпляють ся йому і за руки і за ноги. Робота кипить у руках, діло неначе само робить ся, а все мало, все мало праці. Дайте ще! Дайте гори перевернути! Дайте вилити всю свою молододу душу в працю, щоб бачили люде, щб може зробити людина, що чоловікови все підвладно!...

Але чогось засмутив ся юнак. Щось він тихий-тихий став і покірний. Не гримає вже на людей за їх глупоту і нерозвиненість, не насміхаєть ся вже над їх дрібними почуттями, не корить їх гострим дошкульним словом. І він почув себе таким же чоловіком, як і вони; і він зі сього сьвіта ідеалів та віковичної праці злетів на мізерну землю, всю перейняту земними почуттями, земними бажаннями. Встане ранком — і не за працю сїдає, не перо або книжку бере у руки, а паличку і йде блукати кудись, куди очі дивлять ся. І зі стогоном якимсь шепоче він: „О, Галю, Галю! Дай мені продивитись душу твою! Боженьку, Боженьку! Дай мені змогу бачити те, що людям не видно...“ А душа все болить, а душа все страждає... Перед очима стоїть струнка дівоча постать, тихий голос леть ся в душу і білі руки простягають ся до нього... О, як важко!... І кинеть ся він тоді до берези, з плачем вимовляє: „Березо, березо! Біда березо! Дай мені панну білу, як лілію, тиху, як маєвий ранок, і чисту, як сьвітле, ясне сонце! Дай мені її, а у мене бери все, що хочеш — бери душу мою...“ І беть ся головою об коріне і плаче, плаче...

І береза вводи́ла його волю. Дала йому панну білу, як лілію, тиху, як маєвий ранок, і чисту, як сьвітле, ясне сонце. О, щастє, щастє людське! Яке ти малесеньке, яке-ж ти коротесеньке! І за те яке-ж ти повне і сильне!... Він обнімав її, він цідував її і шепотїв ті речі, котрих ніхто, ніхто більш не чув. Він мир міг би поборо́ти в ті хвилини і міг би всім людям надати щастє... А береза тихо

трепотить гильками над ними, тихо милується на чоловіче щастє і весело шепоче своїм малесеньким листем...

Вони побрались. Настане день божий, освітить їх господу сонце, а там і без нього сьвітло, а там і без нього радісно. Міцно держать ся вони одно одного за руки, кріпко стоять у купі на житевому шляху — і не збити їх відтіля нічим. Що-ж може розраїти їх, коли кожне на меті має лише догодити другому, лише так зробити, щоби другому було гарно, щоби другому було легко...

Але... Боже, Боже!... Велика твоя правда, та тільки незрозуміла задля нас земних, мізерних!... Відняв Бог у Миколи його душу, взяв до себе сьвітлий рай, утіху і єдине сонце. Відорвав половину серця і зоставив жити з другою, вічно конати, вічно боліти, боліти, боліти... „О, березо, проклята біла березо! На що-ж ти тільки показала мені щастя — і зараз же знов відняла його? На що ти піднесла до уст чарку з неземним напитком і з усміхом відорвала його у мене? О, будь проклята, проклята на віки! О, пропади-ж ти, усохни, як засохло моє серце, розпадись, як розпалось моє жите!...“

І тихо у ночі підкрадається він із сокирою в руках, щоби стяти березу, щоби відомстити їй. Злістю блищать його очі, закушені уста і сокира міцно держить ся у руці... А в повітрі як тихо! Яка тиха, маєва ніч!... Березо, березо! Біла березо! Чи чуєш ти свою загибіль? Чи бачиш ти людську невдячність, людське жорстоке серце?...

От стукнуло щось... раз... у-друге!... Глибоко пішла сокира у м'яке дерево, полила ся з рани біла березина кров, а листє стрепенувшись кинуло кілька росинок на землю...

— А! Ти плачеш? Плачеш?! — несамовито скрикнув він. — А я хіба не плакав? — і з нелюдською злістю, міцно замахуючи руками, почав він рубати дерево. Тріски летіли в сторони, гучно звеніла сокира в нічній тиші, а очі його палали одуром, несьвіцькою пімстою...

Хилить ся, хилить ся береза, тріщить у коріню — і гукнула вона разом, придавлюючи і ламаючи своє ніжне гилє. І не впала вона на нього, на свого местника боже-вільного, пожалувала його, а упала на другий бік...

Упала береза — і щось відорвалось у нього в середині. Пусто, пусто стало... Зрозумів він, кого загубив. І дико дивилися тепер його очі на сей труп, на се маленьке листячко... Тихою ходою пішов до хати, схилив голову на руки і так просидів цілу ніч. А ранком виїхав кудись-то...

От він у великому місті. Багато людей тут роблять, ще більше балакають, а що найбільше не роблять і не балакають. А йому треба було праці, праці важкої, дужої, праці з острахом і жертвами. Він найшов її; він укинув ся туди з головою, робив усе що найтруднійше, ходив де небезпечнійше і брав ся за важке... І його заслали далеко-далеко... Не зробив він людей щасливими, не пішла на видиму пільгу його кровця і піт, не принесли вони зараз плода, але упали на землю, здобрили її — і може дальші сівачі, наколи їх зерно упаде на сю частиночку землі, здивують ся, який-то гарний вийшов урожай, який-то високий та повний та гарний хліб вийшов...

А він далеко-далеко в якутським селі... Ось празник, неділя. Біля його хатки зібрали ся діти і він, сивенький дідусь, сидить між ними і щось розповідає. Палають дитинячі щічки, з запалом дивлять ся оченята, а тиха, розмірна, стареча мова плавко-плавко ллеть ся прямо у душу... А у малесенькому садочку стоїть обголена берізка. Не пишна вона і не розкішна, як на любій Україні; зігнутий пеньок, хистке, наче хоробливе гилле... А з якою любовістю дбає дідусь про неї, з яким коханєм пестить її!... І вмираючи на своєму вбогому холодному ліжку в останню хвилину шепотів він: „Поховайте мене... під білою... березою...“

II. Як тїтка Майстриха глечика скидала.*)

(Ії-Богу, справедливе оповіданє).

Знаєте ви дяка нашого отця Василя? Господи, що то за вчена голова була! Прямо — двоє клало, третій гнітив! Та все з писання, та все з писання. Любив, правда, отець Василь укинути трохи, ну, та хто-ж од сього!...

*) Скидати глечика, те що у нас ставити горнець — ледовий спосіб лічення „кольки“.

І п'яний навіть був благочестивий. Інші там лають ся, бють ся, як заллють зайвого, а він ані Боже мій, ніколи. Тільки й чути, як іде було вулицею та спотикачів ловить та белькоче: „На претикання кріпость моя умали ся, умали ся... А скільки разів казав собі: отець Василь, отець Василь... не впивай ся вином, не впивай ся... в нем же єсть блуд... Іменно... о! А я... а я... упитах серце, яко в день заковенія. Плачу і ридаю в лютих скорбех моїх!“ Та в груди себе, та в груди... Господи — жалібно!...

А голос мав який, доки не перепив ся! І як воно Господь такому маленькому чоловікови дасть таку горлянку! Голос у нього розходить ся, як співає... Розходить ся, розумієте? Як співає, то здаєть ся, що ще хтось співає і... той... Йй-Богу, бачу, що не розумієте! А розказати докладнійше не зможу.

А воно й у шевця Майстра був голос, так тільки рота роззявиш. Здаєть ся, як би поділити його, то на трьох крикливих кацапів стало-б. Як гогокне було ідучи з шинку „Вифле-є-єме“, так усі собаки за плоти ховають ся. Теж любив божественне... З дяком було як почнуть „О всепята Мати“, так хоч би ти кам'яний був, а заплачеш. А „Свїте тихий“!? А „Возбранной Воеводі“!? А „Херувимську“!? І-і, Боже мій! Майстри довго тягти „Иже херуви-и-и-ими“, так він було й співає: „Иже херувими, а-ну, хлопці, херуви-ими тайно образує...“ А дяк отець Василь сердить ся та косяка на нього дере, а той собі нічогісінько, наче так і треба: „Тайно образує“, а-ну, вшкварте, образу-ующе, трисвятую пісь...“ І не любив же Майстра отець Василь, за все не любив, а більш за голос.

— Ну, хиба се голос, — каже було іноді, — хиба бас голос? Се не голос, а так... чорти батька зна що. Се голос лісовий, по крайности садовий, по крайности садовий...

Так от у сього Майстра був у наймитах парубок Хведір. І-і хлопець же був! „Прямо — опрепонтист“, як казав про нього отець Василь. Ну, куди-б ти його не повернув — на все стане. Чи на співи, чи на іграшки, чи на вигадки, ну — одно слово, опрепонтист! Як попаде було на вечорниці, то з реготу усі повмирають, прямо кишки порвуть. Візьме було, начепить що-небудь, будім-то

ризу, горщик на рушник почепить, стане перед пічю та й починає акафіст: „Як задумав, загадав — з гречаних висівок паску вібгав, завернув у запаску, положив у коляску, сів і поїхав у Київ сьвятити. Як із'їхав на київську гору, вісь одломила ся, паска покотила ся. Де не взяла ся тітка Пріська, попала ту паску та й тріска...“ То ми було аж зацінимось та регочемось, а він — ніби то й не він: починає приспівувати, стеменнісенько як дяк отець Василь: „Радуй ся сороко, радуй ся вороно, радуй ся горобче, великий чудотворче!“ — а сам кадить та кланяєть ся, кадить та кланяєть ся.

Так у сього парубка Хведора заболів раз живіт. Бог його сьвятий знає, з чого він розболів ся. Може... той... хто-небудь... чи ні... Ет, та що там: шила все одно в мішку не сховаєш — побили хлопці з чужої вулиці, та й усе. Ходив, бачите, Хведір до однієї дівчини на другу вулицю. Він не те, щоб там що... Боже борони, а так просто ходив, бо й путнього там нічого з тієї дівчини не було. Сам як почне про неї розказувати, то кишки порвеш. „Не висока, каже, худоцока, на пяті більмо, зашморгом дивить ся, навзаводи сьмієть ся, ноги — хоч палі бий, на шії хоч обідя гни“, та як почне, як почне прикладати такого, що й написати вже не можна, то так і покотиш ся з реготу.

Ну, от до неї він і ходив иноді. Та нічого-б воно й не сталось, як би один чоловік не наштурив хлопців... Як би ви нікому не рознесли, я сказав би вам, хто то такий за чоловічок був... Е, та кат його бери — отець Василь був, більш ніхто. Він давно вже ходив на зальоти до тієї дівчини, а та за нього не хотіла, бо хоч яка була погана, а отець Василь ще був поганьший, нівроку йому. Та все-ж пан дяк надії не губили: то конхветиків принесли, то орішків. Та й чудний же він був, як вирядить ся було у нову свою хламиду, як він узивав, примаже височки оливою, візьме парасоль у руки — ну, прямо реготатись з нього, та й тільки! Прийде і почне стихами промовляти:

Жизнь течеть, як річка,
 День проходить так, як час,
 Чоловік горить, як сьвічка,
 Вітер дунеть — он погас...

А потім ще додасть: „На віки амінь“, — се вже від себе... А то принесе було з панського двору малини; дадуть там йому, то він зараз до своєї Парасі тягне. Положить у кошичок, подає і промовляє:

Дарую вам корзинку,
Вона із тросника,
В ней фунта два малинки
І лапка індика...

— Хоч там такової і не імієть ся, — додасть було з соромом. — Але се... для рихми...

Так от отець Василь і підмовив хлопців, щоб попобили Хведора; поставив їм, що там треба було... Ну, ті попобили, та мабуть уже дуже піклували ся угодити дякови за могорич, бо повідбивали бідному хлопцеві тельбухи. Прийшов до дому та тільки стогне. Днів зо два нікому нічого не казав, та на третій уже годі було терпіти; пробі кричав: „ратуйте!“ у клуні на соломі. Та якої-ж ти йому даси ради? Швець Майстро прийшов до нього (а він учора укинув з приятелями деяку там чарку), постояв-постояв над ним мовчки та й пішов геть з клуні. Але на дверях зупинив ся і пробуркотів: „Якого-б я чортового батька кричав. Отсе і в мене... немов обручі на голові порозскакували ся... так і мені пробі кричати?“ — та й пішов.

Навідала ся і тітка Майстриха; саме вона курча патрала — так з курчам і в клуню увійшла. Похитала головою, певно міркуючи щось-то, і пішла геть. А була вона баба — як би про неї чого лихого не сказати — не з тих, що розумними величають, а з тих скорійше, про яких кажуть, що ніби то їм з голови одну клепку виїнято та вставлено... курячу. Коли се Майстрисі було вставлено, хто вставляв — їй-Богу не знаю... Так ото, кажу, тітка Майстриха пішла з клуні, щось-то міркуючи, а бачите про віщо...

Бачила вона колись-то, як баба Немайчиха глечика скидала. Так от задумала Майстриха і собі... Господи! І надало-ж їй бачити ту бабу Немайчиху! І хто його вигадав глечика скидати! Хай йому ворог, як отак людей катувати!...

Дивить ся бідаха Хведір, через хвилину суне тітка Майстриха у клуню і тягне в одній руці здоровенний глечик, а в другій жмутяку клочя. А вона, бачите, роздивлялась мабуть самим лівим оком, бо до сього діла треба маленький глечичок, а вона-ж ухопила такий, що у городі і за семигривенника не купиш... з молоком, з молоком... Дивить ся Хведір на неї і у душі у нього мабуть холоде, бо у мене, хоч заприсягти, і язик відняв ся-б на той час. А тітка Майстриха не зважає: почала терти бідасі живіт милом, а сама шепоче (бач, і того вивчила ся): „Господи, поможи глечика скидати, молитву читати: Отче наш, ожі їси... Вода бігуча, вода котюча, вода йорданська береги потопила і луги поломила, народженному, молитвяному, хрещеному Хведорови сояшниці одходила, а сояшниці водяні, вітряні, прозорні. Во віки віков, амінь“, — а сама тре, а сама стараєть ся.

Потім бере клочє, та все так повагом, спокійно (і де вивчила ся, мати моя рідна!) та все шепоче: „Пресьвята Богородице, велика помошнице, сьвятий Миколо угоднику, скорий помошнику, сьвятії апостоли, станьте на помочі, Київські, Охтирські, Печерські, Сьвятогорські, сьвятий Митрохване Воронежський, великий помошнику, Мати Божа двохрушна, трьохрушна — допоможіте, благословіте од усякої болісті, від сояшниць!“ Та взяла жмутище клочя, ледве вперла у глечик, запалила, дала розгорітись добре — та й поставила на живіт... Господи! Боже мій милостивий! Сьвятії-ж ви мої угодники! Як закричить же Хведір, як зарепетує: „Ой, пробі, пробі! Ой, клочє пече! Клочє пече!! Матінко-ж моя, родителько! Моя-ж ти сотворителько! Ой, пробі! Ой-ой-ой! Живіт поцупило!“

А воно й справді як потягне йому живіт у глечик... Тітка Майстриха не знає вже, що й робити... Треба було пальця під глечик підсунути, щоб дух увійшов, а вона замісь того попала обома руками за глечик та й сіпає. Так як сіпне, так у Хведора, мовляв, сьвічки засьвітять. Кричить: „Ти мені черево видереш!“ А та вже перелякала ся; що й був розумець — вискочив, та ще дужче сіпає, а сама кричить: „Вітряні, водяні, спитені, з'їдені, мужицькі, хлопячі, дівчачі...“

Господи! Як почув се Майстро під повіткою сидючи, думав, що пожежа зняла ся. Прибігає в клуню — і нічогісінько не розбере... Хлопець кричить: „Хто в Бога вірує — ратуйте!“ А жінка тягає його по соломі та собі ще дужче: „Хрестами забиваю, молитвами викликаю, з твоїх плечий, з твоїх пальців, з твоїх семидесяти суставців...“ Догадав ся Майстро — як гепне колодкою по глечикови!... Глечик — у дрібязок, Хведір упав на солому, а жінка одлетіла геть на бік — і нараз усе стихло. Кілька хвилин нічогісінько не було чути і тільки вже згодом-згодом почала тітка Майстриха чогось хлипати. „Який його чорт... вигадав глечики скидати...“ А Майстро на неї: „А ти, бісова дурище, вивчила ся-б поперед...“

— Та що там учитись — он баба Немайчиха...
— Тьфу! — плюнув Майстро і пішов геть з клуні.

III. Шлях альтруїзму.

Сонце вже схилялось на захід. Денна спека стихла і все почало оживати, передчуваючи сьвіжу, вогку, масву ніч. Німецька кольонія, що приліпилась на березі Дніпра, блищала, вся залита сонцем; черепаї покрівлі горіли, сяли; здавало ся, хтось вилив розтоплене золото на хати і воно тепер сліпить очі. З поля приганяють коров, овець; по седу розлягають ся окрики пастухів, скрипіне воріт, і усе повітре, не вважаючи на легкий вітерець, пропахло міцним духом стайні.

На ганку одної хати сиділа молода дівчина в сьвітленькій сукні і з невеличкою хустиною на плечах. Се була лікарка, котра тільки що повернулась від одного свого пацієнта. Невеличке лице її було миле, гарно було дивитись на тонкі риси її обличчя; великі очі, задумано утоплені кудись-то, тонкі брови і рівний ніс — усе те укупі з усією її фігурою показувало, що се натура дуже молода; що небагато треба слів сказати, щоби захопити її усю, щоби заставити її жити житєм думи; що вона може віддатись уся без вороття одній якій-небудь гарній ідеї. Але жите потребує не юнацького запалу і натхнення, а міцного

переконаня, сили волі — і от тепер її напосіли думи. Вона дивилась на кододязь, що стояв у дворі її газди, як стоїть і в кожному німецькому дворі; руки її опущені були на коліна, і вітерець ледви колихав иноді прядку волося над виском...

— Я тут, — гадалось їй, — у якомусь-то невеличкому німецькому хуторі Нижчій Хортиці... Що то тепер у нашому городі дієть ся? Вечір; усі повиходили гуляти; в городському саду грає музика, а навкруги ходять, сидять, стоять пари, все більше молодь з паннами. Є тут і сімейні люди, може і мама пішла подихати вільним повітрем, а брат то напевне тут з Катрею; сидять де-небудь в тінистому куточку, шепочуть собі щось солодке, мирне... і дівчина зітхнула. Згадалось їй те почуте, котре вона переживала, коли читала лист брата. Стільки молодого, палкого, стільки радісного — і до всього сього поезія, повна першого загалу закохання, повна якоїсь дикої в своїх проявах любови. А вона...

Мимоволі прийшли їй на думку вірші Шевченкові:

Як дівчата кохають ся,
Як їх обнімають,
І що тоді їм дієть ся.
Я й досі не знаю і не знати-му...

— І не знати-му, і не знати-му... Гірко!...

— Та невже-ж я не кохала? А Григорій Іванович? Той самий Григорій Іванович, котрий показав мені дорогу до щастя на підставі можливого щастя иньших. Хиба я його не кохала? А чого-ж у мене замирало в грудях, коли він, проводючи инколи по густому довгому своїому волосі, натхненно балакав про жертву собою, про службу меншому братови, про великий шлях до щастя — альтруїзм. А чого-ж мені у сі хвилини хотілось кинути ся йому на шию і скрикнути: „Дай мені руку! Ходім у-двох по сьому величньому шляху!“ Чого я дужче ніж иньшим стискала йому руки при прощанні і чого я місця собі не знаходила, коли його взяли до жандармерії? Чого, чого? Хиба се не знак кохання? Кохання-ж, кохання се знак, а не дикої, ніби звіриної страсти... Але... чого-ж иноді, коли я дивилась на нього, на його довге-довге скуповдане волосе, на його худе

фанатичне обличчя, на його зігнуту суху постать, чого-ж, кажу, мені в сі хвилини бачилось у думках иньше лице, рум'яне, з карими блискучими очима і з чорним закрученим вусом? Чого перед очима стояв иньший хтось-то і шепотів мені на вухо щось невимовно щасливе і кликав мене на иньший шлях, шлях власного щастя? Чого-ж палали у мене щоки в сі хвилини, і я мерщій попрощавшись з осиротілим Григорієм Івановичом, одмовившись перед ним ділами, ішла в свою кімнату, щоби там на одинці марити про те, про що нам, земним мешканцям, і згадувати не слід. Тут же стільки горя, нужди довкола, стільки треба сили, щоби хоч частину стогонів утишити, щоби отерти хоч одну сльозу, що не слід, гріх марити про власне щастя. Що я зробила, щоби його заслужити? Що я вже принесла в жертву, щоби добути його? Нічого, нічого!... Так і не сьмій же марити про нього, не гріши перед власною совістю! — І вона нервово смикнула хустину на плечах. Поуз пройшов сам господар Німець з люлькою у зубах, лишаючи по собі міцний запах тютюну.

— А він, Григорій Іванович, — думалось їй далі. — Він кохав мене; так, кохав. Хиба-ж се не видко було, як сьвітилися радістю у нього очі, коли він балакав зо мною? Я-ж бачила, як він, котрий сьміявся над сантиментальністю, котрий уважав її гальмою, що зупиняє людей на шляху альтруїзму, сховав у кишеню квітку, що впала у мене в грудий. Я почувала, що він не домовляв, і ждала того часу, коли він не здержить ся і задихаючись, з запаленим поглядом прошепоче: „Я кохаю вас, Віро Петровна...“ Та бач — не діждалась... Мовчав він, бідаха, а мені хотілось у ті хвилини бачити на його місці „льва“, котрий мабуть не думав би довго і скоро обняв би мене, зацілував... А Григорій Іванович невдалий такий був, бояв ся під руку мене взяти. Я завидувала на вулиці тим панночкам, до котрих так ніжно схиляли стан тонковусі, ставні офіцери... Глупо!... Глупо і погано!...

— Так що-ж мені робить? Де подіти наділену мені від Бога жадобу кохання?

— А воля на віщо? А обіцяня свої забула? Забула сльози, що проливала в ночі, коли прохала у Бога сили

стати на свій великий шлях? Забула ті внутрішні клятви, що давала собі після бесід з Григорієм Івановичом? Се все забула? Довелось потрапити в село, довелось покоштувати на ділі, що-ж воно таке за жите — і тепер пас? Так що-ж ти таке після сього? Що-ж ти варт, коли ще не зазнавши горя, ще не бачивши вповні великого нещастя народнього, вже рвеш ся у город веселоців шукати, швандяти по садах з придуркуватими джиґунами? На що-ж гідна ти, коли молоду силу, молоде своє сьвяте почуте хочеш забрудити серед пахучих сальонів, розкидати на баях серед банальної балаканини кавалерів? Хиба се обовязок осьвіченої людини? Хиба ти тут не потрібнійша? Хиба не жаль тобі буде того часу, котрий загине у тебе на безцільне, пусте жите?...

— Чому я не стара? Чому всі мої ідеї не окріпли і я чую, сама чую, що вони зміняти-муть ся, що під вагою жита не здержуть хисткі молоді переконання, — і чоловік-зввір зостанеть ся тоді на волі. Полетять шкереберть навіяні думки, кинусь я назустріч тому щастю істнуваня, котре зможе захопити мене всю, випити по краплі всі мої бажаня і зоставити в мені тільки або солодкі згадки або нудьгу... Та невже-ж се буде? Невже подадуть ся мої переконання і висхнуть на очах сьвяті сльози, що я проливала за чоловіка? Ні, ні... Сього не буде, ніколи не буде! — І вона швидко накинувши хустину на голову побігла в хату, щоби одягти що-небудь та піти до Дніпра...

Досить пусто було в її кімнаті; долівка успанана травою; на столі кілька книжок, портрет старенької матери, ліжка, дзиглик — та й усе. Вікно виходило в садок і було відчинене, кімната була повна запаху білої акації і турецького бзу.

Віра Петровна сіла до стола і схиливши голову на руку знов замислилась. Гірко було їй бачити, що хитають ся її переконання; що зблід образ палкого Григорія Івановича, котрий так підняв її усю; що серце обхоплюють якісь иньші почутя і бажаєть ся побачити те, чого ще не бачила, почути, чого ще не чула. Але юнацька гордість не хотіла уступати; хотілось самій собі доказати, що не Григорій Іванович навів високі почутя, а що вони самі

виросли в душі у неї; що у неї окрім доброго дівочого серця є ще й міцні, глибокі переконання і що візьме верх не житева поезія власного щастя, а вічні, сьвяті ідеали, почуте обов'язку — служити иньшим, меншим.

— Тоска, тоска! На віщо така тоска? — гадалось їй. — Нікого-ж, ані душі однієї немає тут. Отсе приїхав якийсь-то молодесенький студент, але що я з ним буду балакати, коли він тупиця залізна. А більш нікого, ніко-гісінько...

— Та на віщо-ж мені хто?... Дівоча погана натура! Відкіля ти взялась? Чи батько-мати винні, що виховали тебе так; чи натура винна, що дала тобі якісь таємні бажання, якісь нечесні почування? Хиба служба людям потрібне загалом? Іди одна, сама шукай у собі підвалин і не дивись на иньших! Хай дрібні душі живуть власним щастем, хай той буде вдовольнений своїм істнуванем, хто не бачить мети сього істнування. А кого покликано на великий шлях альтруїзму, хто в ньому бачить своє щасте, той повинен кинути все, все його жите повинно бути безперестанним рядом жертв. Нехай він молить ся, щоб Бог дав йому фізичні сили, а духовими будуть його переконання, його сьвяте почуте...

— А все-ж таки на віщо я одна? На віщо треба, щоби я не бачила ні однієї душі сьвіжої, не чула ні єдиного слова ласкавого? Я марила попасти в наше українське село, де бачила-б людей, котрі ближше до мене стоять, ніж отєї Німці, у котрих ласка в очах і прихильне слово на устах. А тут... Ніхто не скаже як слід, усі приходять як до фельчериці, запитують тільки лікарства і геть ідуть. Без привіту, без слова... Самі Німці сухі і знають тільки свої самокіски та віялки; жінки їх — товсті матрони з інквізиторським поглядом на молодість, з різким словом на устах. Молоде покоління якое погане, нахабне... — І накинувши велику хустку на плечі Віра Петровна майже вибігла з хати і пішла до Дніпра. Спустившись з невеличкої кручки, вона підійшла до самої води і стала на камені. Сонце вже сіло і пів неба горіло 'ярко-жовтавим чудовим сьвітлом. Широка річка, величній наш Дніпро-Словута розіслав ся у неї перед очима — і оком не можна

було глянути, де починаєть ся і де кінчаєть ся він. По хвилях біг останній промінь жовто-горячого сьвітла, розкрасив і без того чудовий малюнок і надав йому якийсь осібний кольорит... Тихо хлюпала хвиля об камінастий беріг, хлюпотала риба в береговій загребі і величня поверхність усе плила кудись-то, несла людину з собою...

У день подивиш ся на Дніпро, то хвилястий він; видко, як несеть ся у ньому вода, чути, як плеще вона об камінь, що стоїть недалеко від берега; а тепер він ніби заспокоїв ся, ніби хоче теж спочити від безперестанного хвилюваня, готуєть ся заснути нічю... В переді перед очима розіслалась мілізна — то острів Хортиця, велике історичне місце, котре стільки нагадує, стільки викликає образів у душі...

Віра Петровна стояла перед ним. Вона знала велику минувшість сього острова і у неї в душі зростало те, що зростає у кожного Українця, у кожної Українки...

Подивись на кладовище,
Де лежать мої сини;
Їх могили розмиває
Повідь кожної весни.
Всім до тих могил байдуже,
І нема тії руки,
Щоб, як сьвято, поховала
Черепи і кістки... —

згадалось їй, і журливе, але тепле, супокійне почуте оповило її душу.

— А до сієї великої могили, до сього історичного памятника теж „усім байдуже“. Усякий проїде повз на пароході і не зітхне, не скаже, що тут виховувалось козацтво, що на сих хвилях колихалась могутня народня воля, що сей Дніпро поїв своєю водою тих лицарів, котрі живуть і не вмруть ніколи, котрих „слава не поляже“. Нехай вони були п'яниці, нехай вони иноді були розбишаки, нехай вони деколи забували своє призначене і починали жити розбійничим житєм, занедбувати своє християнство. Нехай усе так... А ті хвилини, коли все козацтво як один колихалось під напливом високого почутя любови, великого братерського спочуваня? А ті хвилини, коли молоді сили, молоді життя губились за хрест, за братів-

невольників, за поневолену людяність? Хиба вони мало варт? Хиба вони не викупають з великим злишком тих хвилих похибок, які робились ним, як роблять ся і усяким окреим чоловіком? Викупають, викупають, і козацтво, як великий розмах народньої волі, як могутній вибух народньої здібности, як показчик духової сили народньої — живе і жити-ме, наколи не в думках кобзарських, так хоч у нас, у тих інтелігентів, що можуть, що хотять се пам'ятати!...

Віра Петровна сіла і мовчки дивилась, як понад берегом, в осторогою минаючи каміне і загреби, пробирав ся човном рибалка, як сливе моментально губив ся за ним слід, і як Дніпро знов тихо ніс свої хвилі. В городі далеко загув гудок і немов у відповідь йому залунав другий: то парохід наближав ся до пристані.

— А я, — нараз заклубило ся в душі Віри Петровни. — На що-ж я гідна, що-ж я можу? Нічого, нічого... — І сльози підступили до горла.

— Бути такою молодою, почувати стілько сили в собі — і укупі з сим боліти за власним щастем, рватися до того, що остогидне тобі власна праця, остогидне безщасний болячий чоловік... Так невже-ж я не поборю сього? Невже животні хотіня візьмуть верх над сьвятою любовю і невже я, я хитну ся у бік з великого шляху альтруїзму?...

— Що-ж мені робити? На віщо Ти, Боже, даєш людям бажаня, а не даєш сили перемогти їх? На віщо насилати на мене іспити тоді, як я молода, як хочеть ся жити, а ще немає твердості в переконанях, ще не окріп мовок на житєвій дорозі? Залиши мене тепер... Нашли се тоді, як я вже поживу, як кріпко стану на ноги і сьміючись згадаю про теперішню свою нудьгу. Тоді, тоді нашли, а не тепер, як я слаба, молода! Я-ж дівчина!... Я-ж жити, жити хочу, — і сльози градом покотили ся з очий. Зненацька вона сплигнула на ноги; хуетка упала з плечий і кінець її підхопила хвиля і почала полоскати і тріпати об камінь. А Віра Петровна з блискучими очима, в палаючим обличєм стояла на каміні... Груді її високо підіймались...

— Так може скінчити? Може знівечити себе, коли так багато жадоби кохання, а так мало сили волі, щоби побороти її? Тоді-ж не буде боротьби... Тоді-ж не будеш почувати себе підлою крамаркою, що торгує своїми переконаннями, що важить на вазі своєї душі ідеал і животність, підлоту і сьвяте почуте!... І ще лукавить при сьому, ще хоче так зробити, щоби і вовки були ситі і вівці цілі. О, підла натуро!...

— Що-ж зупинилась ти? Чи не тому, що страшно перед будучиною? Чи не тим, що може вода холодна? Ну, уяви-ж, уяви собі, як ти потопати-меш, ак в тую хвилину, коли вода почне заливати тебе, тобі страшенно, невимовно захочеть ся жити, жити, щоби там не було; як ти, на-пів захлиснувшись скрикнуеш „ратуйте!“ і безсило борикаючись опустиш ся на дно. Прибіжать люди, почнуть шукати, волокти по дні залізними кішками, а тебе вже віднесе Дніпро далеко-далеко і перевертаючи твій труп звалить де-небудь у ямку. Потім зачепить тебе гак за одіж, витягнуть тебе на беріг, з острахом відступлять ті, хто знав тебе, а волосє розсиплеть ся і упаде на землю...

— Ні, я не кинусь у Дніпро. Я поборю себе і стану молитись Богови, щоби дав мені сили, щоби скинув з мене ярмо бажань. Боже, Боженьку, — і сльози затремтіли у неї на очах. — У мене-ж є душа, я-ж бачу людське горе, я-ж чую серцем людську печаль і хочу, усією своєю душею хочу допомогти їм, просьвітити... Так дай же, дай мені міць стояти нерухомо на Твоєму величньому шляху... Дай же і мені сили волі сказати: „Да буде воля Твоя...“ Не введи мене в спокусу, а визволь мене од лукавих помислів моїх, дай міць побороти їх і тоді з радістю невимовною скрикну я: „Да буде імя Твоє благословенне од віку і до віку!...“

Тихі сльози окропили її щоки, на душу злетів мир, спокій, і піднявши свою хустину тихими кроками пішла вона до себе в хату...

Перехресні стежки.

Повість

Івана Франка.

IX.*)

Минуло кілька місяців. Канцелярія дра Рафаловича розвивала ся ненастанно. Слава його як одного з найліпших адвокатів швидко облетіла всі повіти. Селяне горнули ся до него зі своїми кривдами і жалями, дуже часто зі справами вже давно програними чи то через недбальство, чи через злу волю давнійших адвокатів, і часто бувало так, що він виrozumівши річ мусів відправляти таких людей ні з чим, хоч і як добре rozumів і живо відчував їх кривду. Він поклав собі головним правилом говорити кождому щирю правду, не дурити нікого марними надіями, і се зразу не сподобало ся многим селянам, що звичайними, особливо жидівськими адвокатами були привчені до того, що з початку їм у всякім разі обіцуювано скоре і легке вигране справи, потім видоєно їх добре, а в кінці доводжено до руїни, або в найліпшій разі відправляювано з канцелярії ні з чим. Др. Рафалович очевидячки не рвав ся до надто швидкої і дешевої популярности, але спокійно і витривало тяг свою лінію, заступав тільки реальні справи, де бачив можливість виграня; міські головачі, що вже від першої хвилі зложили були про него формулу: се буде демагог — швидко були змушені взяти її назад.

Гл. кн. II. ст. 138—164.

-Але в иньшій справі др. Рафалович виступив відразу новатором, консеквентним і впертим: він відразу зробив свою канцелярію руською і поклав собі правило, що ні один „кавалок“ із неї не сьміє вийти на иньшій мові, як тільки на руській. Се була правдива революція. Хоча вповні законне, таке поступуване стягло на него тисячі неприємностей, kwasів, нарікань, приятельських докорів з боку ріжних урядників, що, мовляв, на старість були примушені вчити ся руської мови і руського письма. Кілька разів йому відкидувано подання, але він достоював свого права, не подавав ся ні на які підмови ані жалї, але навпаки, своїм звичайним способом зводив їх на жарти, обезсилював сьміхом, добродушністю, за котрою мов оружні полки стояли непереможні юридичні аргументи. І його впертість по якімсь часі почала одержувати побїду. Провчені раз і другий судові, скарбові і автономічні урядники почали без перепон і навіть без воркотаня приймати руські письма, мусїли закинути звичайну бюрократичну методу хованя немилих їм кавалків під сукно і квашеня їх аж до жидівського пушаня. Самі селяне, що зразу нераз просили його, щоб писав їм подання по польськи, бо з руськими мають клопіт в урядах, почали впевняти ся в своїм праві і на тій формальности, почали домагати ся пошанованя для своєї народности і для своєї особи, чуючи, що в разї покривдження мають запевнену поміч здібного і невтомимого адвоката. А серед міських головачів, котрих гнилий супокій був збентежений сими новаторствами, зараз знайшла ся друга готова формула на означенс властивого характеру дра Рафаловича: се москаль! Иньшої можливости не могли зрозуміти їх тупі мізки. Русин, що не клонить ся під польське ярмо, не лижеть ся до польської ерархїї, се або демагог і соціяліст, або москаль. *Tertium non datur.* Що найбільше хиба одно й друге разом.

Евгеній не дбав про се і спокійно тяг свою лїнію. Вже по місяци він побачив, що сам не здолає всеї роботи, яка напливала до него, і приняв собі конципієнта і двох писарів. Без реклями, без вербованя клієнтів, без факторів, силою своєї праці і знаня він завойовував собі ґрунт у містї, в повітї, в цілім окрузї вишого суду. І рівночасно при

веденю судових, адвокатських справ він знайомився з людьми, їх відносинами і інтересами. Він пізнавав, котрі села в повіті заможні, котрі бідніші, де дідичі порядні, а де лайдаки, пізнавав повітових павуків по їх сітях і повітових сатрапів по тих слідах їх пазурів, які стрічав на своїх клієнтах. Ще не говоривши ні з ким ані слова про політику він помаленьку, в тиши своєї спальні, упоравшись з канцелярською роботою, складав у одну цілість свої спостереження над людьми і обставинами, міряв і важив суспільні сили і суспільні противенства, збирав дані для оцінки характерів поодиноких селян, священників, міщан, учителів у повіті і обмірковував, чи і яку роботу можна би розпочати з ними. Але видаючи ся з людьми, особливо зі священниками при гостинах і різних празничних нагодах, він не любив говорити про політику, до якої вони були аж надто дуже охочі, звертав звичайно таку розмову на жарти, а тільки декому з тих, котрих був певніший, десь-колись закидав: „Побачимо“. „Се занадто важна справа, щоб про неї говорити при чарці“. „Прийде час, то поговоримо“.

За те він усім і при всякій нагоді не переставав товкти про конечність місцевої праці над економічним піднесенем народа. „Наш селянин жебрак, слуга панський, жидівський, чий хочете. Що тут балакати про політику? Яку політику ви можете зробити з жебраками? Які вибори ви переведете з людьми, для котрих шматок ковбаси або миска дриглів — лакома річ і при тім більше зрозуміла від усіх ваших соймів і державних рад? Пробуйте організувати його до економічної боротьби, закладайте по громадах каси позичкові, есипи збіжя, крамниці, привчайте людей адмініструвати, купчити, дбати про завтра; потім розширимо сю організацію на цілі повіти, поведемо систематичну боротьбу з лихварями, з шинкарями, з жидівськими банками. Будете видіти, що в міру того, як буде рости наша економічна сила, ми будемо здобувати собі й національні права і повагу для своєї народности“.

Охочі до дебат панотці і інтелігенти, у яких патріотизм звичайно й кінчить ся на дебатах, то приплескували його словам, то підносили против них свій

голос остерігаючи перед надмірним перецінюванем „економічного матеріалізму“ та „жолудкових ідей“. Але Євгеній з такими людьми ніколи не сперечався і лишав їм дешеву побіду, та за те ніколи потім не заходив з ними в поважну розмову. Він шукав людей, у яких слова ішли в парі з ділами; тільки з такими він говорив інтимнійше, із них робив невеличкий, але тривкий завязок „своєї громади“.

Хоча все се діялося помалу, незаметно, без шуму і без політичної закраски, то все таки в повіті доси глухим і забутим почулося якесь житє. Попи на соборчиках хоч не закидали своїх улюблених карт, усе таки заговорювали чим раз частійше про справи з поза обсягу звичайної хлопістики, про те, як би то допомогти селянам виарендувати у пана сіножать, перевести вибір чесної ради громадської, заснувати читальню. Селяне почали пильнійше придивлятися господарці громадських рад; до староства і до виділу повітового поплили скарги на надужитя і касові непорядки; кілька разів селянські депутації їздили до виділу краєвого, а два чи три випадки скінчилися в кримінальнім суді і завели дуже „porządnych“ вїтїв та писарїв до Іванової хати. Все те виглядало ще зовсім невинно, немов діялося само собою, все те не мало ніякісїнької політичної барви, але всюди видно було одну руку, одну роботу.

— Пане меценасе! — мовив раз староста здибавши ся з дром Рафаловичем у якімсь товаристві і жартливо грозючи йому пальцем, — здається, що будемо бити ся.

— Тільки в такім разі, коли пан староста вповідаєть мені війну, — також жартливо відповів Євгеній.

— Алеж ви робите потаємні підкопи під мої позиції!

— Борони Боже! — з жартливим обуренєм мовив Євгеній. — Ніяких потаємних підкопів не роблю. А що до лихварів і пявок людських, то з тими у мене явна і безпощадна війна. Се так. Алеж не сьмію думати, щоб се були позиції пана старости.

— Ach, junger Mann, junger Mann! — мовив староста звичаєм старих бюрократів закидаючи по німецьки і плещучи Євгенія по плечі. — Sie verstehen nichts von Politik. А коли ваша війна звернена проти лихварів, то

чому не берете ся до Вагмана? Сеж найгірший, найнебезпечнійший лихварь у нашім повіті. Чому не воюєте з ним, а навіть навпаки, підпираєте його?

— Я? Його?

— А так! Бачите, як я зловив вас! Підпираєте лихваря, найгіршу пявку! Підпираєте тим, що живе в його домі.

— Жию, бо мені там вигідно і жив би, як би сей дім належав до пана старости і пан староста винаймали його. А з лихварськими справками Вагмана я доси не стрічав ся.

— Не стрічали ся? Алеж він розкинув свої сіти по всіх селах.

— Не знаю про се. Як наскочу на який слід, то можуть пан староста бути певні, що без найменшого огляду на те, що він мій господар а я його льокатор, цупну його так, як тільки зможу.

— Ну, коли се ваша серйозна воля, то я думаю, що на нагоду не довго будете ждати.

XII.

Дру Рафаловичу справді не довго прийшло ся ждати на нагоду. Одного вечера, коли він уже був сам і мав замикати канцелярию, в дверех явив ся високий Жид у довгим жупані, худий, з чорною бородою і довгими пейсами і поклонивши ся зупинив ся мовчки коло дверей.

— Чим могу вам служити? — промовив Евгеній підходячи до него близше.

— Я Вагман, — промовив Жид роблячи крок наперед.

— Властитель сего дому?

— Так.

— Дуже мені приємно.

Евгеній подав йому руку. Він доси не бачив його ніколи, бо тоді, коли наймав помешканє, його не було дома і він умовив ся і платив піврічний чинш його жінці, що завідувала всіми домами, жидівським звичаєм записаними на її імя.

— Ще не знати, чи буде вам приємно, — мовив Вагман з легка всьміхаючись.

— Або що? Приносите мені якусь неприємну новину? Хочете виповісти мені помешканє?

— Е, ні! Але я знаю, що вам там різні пани натуркали вуха, що я лихварь, пявка, небезпечний чоловік.

— Ну, то подвійно приємно буде мені, коли дізнаюся від вас, що се неправда.

— А як дізнаєте ся, що правда?

— Ну, — мовив Євгеній сьміючись, — то ви були би перший лихварь, що признає ся до сего отверто, а в такім разі все таки цікаво пізнати такого білого крука. Але по перед усього — перепрашаю, що так говорю з вами коло дверей. Маєте може до мене яке канцелярийне діло?

— Ні. Я думав, що пан меценас мають нині троха вільного часу. Давно збирав ся... хотів поговорити де про що...

— Дуже радо служу, хоч надто багато вільного часу й не маю. Але в такім разі позвольте, що замкну канцелярию і попрошу вас до себе на гору.

Коли були в Євгенієві помешканю, сей попросив Вагмана сідати і потрактував його цигаром, але Вагман не взяв, звиняючи ся тим, що не курить.

— Мушу вам сказати, пане меценас, — говорив він якось скоса позираючи на Євгенія, — що я заким прийшов до вас, добре вивідував ся про вас: із якого ви роду, де вчили ся, де практикували. Се у нас звичайно робить ся, коли хто хоче мати з ким діло.

— Ов! Значить, ви хочете мати зо мною якесь діло?

— Так. Не бійте ся, зовсім не лихварське і не таке, про яке вам говорили ті панове, що вас остерігали передо мною.

— Дуже цікавий дізнати ся!

— Ну, та поки почнемо говорити про се діло, я мушу сказати вам дещо про себе. Бо не досить того, що я знаю вас; треба, щоб ви знали мене і не йшли на сліпо.

— Дуже добре.

— Так отже я скажу вам, що я справді лихварь. По що таїти ся з правдою? То значить, пану старості ані пану президентови я в сьому не признаю ся, але вам мушу. Скажу ще більше: мої товариші лихварі уважають

мене найгіршим, найнебезпечнішим лихварем, тому що я знаю закони і тисячні кручки, знаю людей і людську вдачу і вмію так зручно обмотати їх, що вони тільки зіпають у моїх сітках, але ніколи не можуть видобути ся з них.

— О, то ви небезпечний чоловік, — сьміяв ся Евгеній, усе ще вважаючи ті Вагманові признання якимсь жартом.

— Се вже вам иньші сказали, то я не потребую повторяти, — спокійно і поважно мовив Вагман. — Тільки бачите, пане, між мною і иньшими лихварями є одна різниця. Знаєте, між лихварями бувають спеціалісти: одні зичать гроші, иньші ведуть лихву збіжем, худобою, поживою для селян; одні обмежають ся на селян, иньші на офіцерів, одні дають під застав, иньші на векслі. Я випробував усякі способи і зробив ся... як би то вам сказати — добродієм добродіїв.

Евгеній голосно засьміяв ся.

— Не жартую, — мовив поважно Вагман. — Адже знаєте, що лихварів називають добродіями людськості. Ну, а я добродій тільки одної частини.

— Якоїж то частини?

Вагман похилив на бік голову, мов би надумував ся, як би то висловити свою думку.

— То так є. Я ділю людей на дві часті: одні такі, що працюють, порпають ся в землі, гиблюють дошки, ріжуть, шиють, будують. То прості люде. А є иньші, що тим простим людам роблять добро, і більше нічого. Пан дідич — ну, що він робить? Глядить, щоб наймити та робітники не гаяли часу, щоб робили порядно, служили вірно. Чи сам він потрафив би зробити порядно яку небудь роботу, чи з'умів би служити вірно, — про се ніхто не питає. Він живе тільки на те, щоб для него иньші робили добре, щоб йому служили вірно. Він приучує иньших працьовитости, точности, вірности, — одним словом, він робить їм добро — і з того живе. Розумієте тепер, чому я називаю його добродієм.

— Розумію, розумію...

— Ну, або у нас у місті пан староста, пан президент, пан інспектор, панове судії — що вони роблять?

Добро иньшим і більше нічого. Вони піддержують порядок, хоронять справедливість, приучують людей любити вітчину і поважати закони. Чого-ж вам треба більше?

— Та хіба я жалуюся?

— Я довго придивлявся тим порядкам і знаєте, пане меценас, — мене обрушила велика нерівність. Тому брудному хлопцю, тому ремісникові, тому бідному згінникові, гандляреви кождий робить добро, кождий дбає за него, за його тіло й душу, кождий з усеї сили приучує його до працьовитости, до точности, до справедливости, до любови вітчизни, а мої товариші лихварі приучують їх навіть жити без поля, без хати і без хліба. А тим добродіям, учителям ніхто не квапиться робити добра, їх ніхто нічого не вчить. Вони, мовляв, усеґо навчилися в школах. Ну, пане, я відчув їх кривду, кинувся робити їм добро, опікуватися ними, проходити з ними свою школу, і скажу вам, що можу похвалитися значними успіхами.

Зацікавлене, з яким Євгеній зразу слухав Вагманових слів, звільна перемінялося на обриджене. Те, що він зразу вважав жартом, почало виглядати на цинізм.

— Не розумію, пане Вагман, — по що властиво —

— Перепрашаю, — перебив його Вагман зовсім поважно і його очі почали набирати якогось дивного блиску. — Я прийшов представити вам і хочу представити вас не ліпшим і не гіршим, як я є. Я сказав вам: я лихварь. Тепер скажу вам більше: я розкинув сіти по всім повіті. Не знайдете тут дідича, не знайдете посесора, не знайдете урядника, що не сидів би більше або менше в моїй кишені. А треба вам знати, що хто раз попадеться в мої руки, той хіба чудом божим може виплутатися з них. У мене є способи, є тихі спільники і дорадники і помічники... Я веду свої гешефти порядно! І не думайте, пане, що хочу сторгувати вас, щоб ви були моїм оборонцем, щоб заступали мої інтереси по судах. Слава Богу, я знаю закони на стілько, скілько мені треба. І хоч як наші панове стискають на мене кулаки і закусують зуби, але законами нічого мені не вдіють. Ха, ха, ха! Вони знають один закон, а я знаю десять способів, щоб обійти той закон. Вони знають переґраф — ну, що таке той пе-

реґраф? Але я знаю далеко більше! Я знаю їх слабі сторони, їх привички, їх непрактичність, непорядність, неґосподарність, лїнивство — і все те — мої помічники. Ні, пане мецenas, я доси не мав у судї ані одної справи і надїю ся, що й не швидко буду мати. То ви не потребуєте бояти ся, що я схочу компромітувати вас своєю кліентелею. О, так, ті наші панове дуже були би раді, колиб я се зробив. Вони мали би ору́же против вас.

— На що їм ору́жя против мене? — здивував ся Евґеній.

— На що? Пане, як ви можете так питати? Адже вони бачуть у вас ворога, боять ся вас, раді би сяк або так скомпромітувати вас.

— Не знаю, по що-б їм се придало ся.

— Ви не з їх круга. Ви Русин, хлопський адвокат. Боять ся, щоб ви не збунтували хлопів, не повикривали їх брудів та погані — дїдько знає, чого ще вони боять ся. Знаєте, у кого смалець на голові, той боїть ся сонця.

— Але все таки я не розумію, чим я можу служити вам... або ви мені, — мовив Евґеній.

— Ви мені нічим. А властиво дечим таки можете, але про се потім. Але може би я вам чим поміг? Знаєте, я тут у цілім повіті знаю, як хто сидить і як стоїть.

— До чого мені се знати?

— Ну, коли ви хочете тут вести свою політику, мати свій вплив, то се вам може придати ся. Я знаю, ви хочете дещо робити між хлопами. Ну, то тут зараз против вас підіймуть ся всі — побачите. Прошу памятати, що тих ваших противників я маю в кишені і готов допомогти вам.

Евґеній мовчки стиснув Ваґманову руку.

— Та се ще колись буде, — мовив Ваґман далі. — А тепер я хотїв вам сказати одну річ. Наш пан маршалок повітовий, той що недавно мав бунт у своїм селі і запакував був двадцять селян до криміналу, — знаєте, що ви боронили їх... Чую, що ви процесуєте його за пасовиско?

— Так.

— Даруйте, що сьмію дати вам одну раду. А властиво се би була рада для селян із того села. Пасовиско, що ви за него процесуєтесь, має всего двадцять моргів.

Що воно варто? П'ять сот ринських. А процес за него коштує певно доси до 500, а підчас бунту і військової езекуції понесли селяне страти з на других 500, а що в арештах насиділи ся, а кілька було поранених... Ну, скажіть, чи то тешефт?

— Щож діяти, коли вони чують себе в праві, а пан очевидно шукає собі зачіпки?

— Шукає зачіпки, бо мусить. Бо біда тисне. Знаєте, пане, треба мене спитати, як тому панови зітхає ся. І що ви від него випроцесуєте? Тікай голий, бо тебе обідру! Пан задовжений, маєток задовжений, а плечі має в суді. Виграти з ним не легко, а виграєте, то користи ніякої. Я порадив би ліпше: нехай хлопи підуть до него, але з вами! І загодить ся. Але то не так треба годити ся, як доси хлопи пробували. Він і говорити з вами не схоче. Але я вам дам його векслі і тратки, ви собі зробіть маленький витяг із його табулї і притисніть його до стїни: або пана зараз зліцитуємо, або згодить ся продати нам увесь маєток.

Евгеній широко витріщив очи.

— Я не зовсім розумію вас, пане Ваїман.

— Ну, ви не привикли мати діло з такими лихварями, як я, — злегка всьміхаючись мовив Ваїман. — Але я хочу помалу повикурювати тих панків із сел. Для того я так заскакую коло них. А з хлопами сам я не хочу мати діла, — то мені не клянує. То я прошу вашої помочи. Бачите, тут у повіті скрізь пішла слава, що ви маючий чоловік, дуже маючий. Відки взяла ся та слава? Хто знає! Може я й сам розпустив її, а може й ні. Досить, що мені вона на руку. Я хочу вірити вам, дам вам до рук ті векслі і довжні листи пана Брикальського, які в мене є, — а їх гарна купка, майже половина вартости його маєтку. Друга половина втоплена в банках. Значить, ви маючи ті папери в руці можете відразу того панка пустити з торбами. Він зразу буде фукати ся, потім змякне, потім прише жінку, щоб плакала перед вами, але ви знайте, що то все комедія, бо та жінка, то головна причина його руїни.

— Але щож мені з того, що він піде з торбами? Маєток треба купити.

— Нехай хлопи купують.

— Хлопи певно купили би, але у них купила нема.

— Якого там купила треба? Те, що в банку назичено, лишить ся на гіпотеці, а те що у мене, — ну, з тим якось погодимо ся.

Евгеній усе ще не міг з'орієнтувати ся. Йому по просту не хотіло ся вірити, тим менше, що вся Ваґманова подоба веліла догадувати ся в ньому всього иньшого, тільки не хлополюбя. Але Ваґман замість дальшої розмови видобув пачку векслів і довжних записів, розложив їх, просив Евгенія, щоб оглянув кожний і переконав ся про його правосильність, а потім узяв ся оповідати історію кожного з тих паперів, що взяті разом значили повну руїну одного шляхетського дому. Весь панський маєток оцінено на 120.000. На се у него є 50.000 гіпотечних довгів, а в руках у Ваґмана векслів і записів на 55.000. Господарство запусcene, а потреби величезні, бо у панства дві панни вже вивіновані, а одна ще на відданю, тай сама пані (мачоха панночок) дуже любить забави. Панство видають річно десять тисяч, а маєток несе ледво пять, а як добрий рік, то шість.

Евгеній розглянувши ті папери і вислухавши всю історію, похитав головою.

— Сумніваю ся, щоб селяне могли купити сей маєток. То за велика річ на їх сили. Де їм узяти такого капіталу, щоб покрити хоч ваші векслі?

— Е, пане, — мовив Ваґман нахилиючись до него і знижуючи голос. — Треба вам знати, що то моєї фабрики векслі. То не значить, щоб були фальшовані, бори Боже! Пан Брикальський не відопре ся ані одного з них, ані не може за жаден заскаржити мене за лихву. Бачите, що тут майже кожний вексель виставлений на иньшого акцептанта. То все мої гроші, але ріжні Жиди зичили їх панови і він доси певний, що жаден із тих вірителів не знає про иньшого. І ще одно. Ось бачте, отсей вексель на 8 тисяч. Як ви думаєте, кільки було властиво позичено на него? Всего три тисячі, але з умо-

вою, що по трьох місяцях пан віддасть з процентом по 12 від ста. А як не віддасть, то за кожний дальший місяць платить по 20 від ста. Розуміє ся, що не віддав, а за рік уже старий вексель пішов у огонь, а той сам довг фігурував на новім вексли в сумі 4000. Ще рік минув, пан допозичив двісті ринських і переписав вексель на 5 тисяч, а тепер, по п'ятих літах, се вже пятий вексель і довг наріс до 8 тисяч. І так майже з усіма. О, ми вміємо таких панків лоскотати. Але як прийде до того, що хлопи захочуть купити маєток, то я їм дарую всі ті проценти — розумієте, пане? Звернуть мені тільки капітал, тай то не конче відразу. З 50 тисяч зробить ся може 18 або 20 тисяч.

Евгеній не міг вийти з диву, чуючи сю мову.

— Чим раз менше розумію вас, пане Вагман, — мовив він. — Прошу, заберіть свої папери!

— Ну, що, не хочете робити, як вам раджу? — мовив Вагман складаючи векслі.

— Попробую. Не сьмію відкинути вашої ради, бо се не мій інтерес, а моїх клієнтів. Тільки не розумію, який інтерес ви маєте в тім.

— Інтерес? Чи я мушу мати інтерес?

— Ну, купець... як ви кажете, лихварь...

— Я вже сказав вам, для кого я лихварь.

— А хлопам хотіли-б помагати?

— Хотів би? Мм... Що я вам буду говорити так або ні? Маєте право не вірити мені. А от ви при нагоді спитайте про мене отця Зварича — знаєте отця Зварича тут із Бабковець?

— Знаю.

— Ну, так спитайте його про Вагмана, а я більше не скажу нічого.

— Добре. А тим часом я завізву селян із маєтку пана Брикальського і пораджу їм брати ся до купованя села.

— Але про мене не згадуйте нічого, прошу вас! Скажіть, що можете їм допомогти, як пристануть.

— А як не пристануть?

— То я радив би вам самим купити той маєток.

— Мені? На які гроші? І по що?

— Пане, — мовив Вагман прихилиючи уста до його уха, — скажу вам секрет: у тім маєтку є триста моргів мішаного ліса зі старими гарними дубами. Один знайомий пише мені з Гамбурга, що там швидко будуть потребувати 500.000 дубів на кораблі. Агенти поїдуть по всіх краях, будуть добре платити. Розумієте ви, що се значить? Купите сьогодні, переждете рік і продаєте самі дуби, — а я знаю ті дуби! Поїдьте колись ніби ненароком, огляньте й самі, зайдіть до лісничого, спитайте, кільки там тих дубів. Я певний, що буде з 10 тисяч таких, що придуться на кораблі. І нехай вам за дуба лосо дадуть лиш 10 ринських, то маєте чистих 100 тисяч. Се значить, що весь маєток дістався вам за 20 тисяч, а коли хочете, то можете все поле, фільварки, стирти, сінокоси подарувати хлопам і нічого не стратите.

— Ну, пане Вагман, се все фантазії.

— Ні, не фантазії, можете вірити мені. Зрештою ні, не вірте, а вперед переконайтеся, чи я брешу.

— Але чому ж ви не беретеся до сего гешефту?

— То не мій гешефт. І по що мені? Я дітей не маю (при тім він важко зітхнув), нас двоє з жінкою, а при тім маємо в руках стільки иньших гешефтів. На що нам того? Я би дуже хотів, щоб ви, пане меценас, узяли сю справу в руки. Я знаю вас, вірю вам, що ви се зробите добре і на користь тих людей. А коли ви не схочете, ну, то я знайду собі Жида, такого, що ще й у руки мене поцілує. Але не знаю, чи на тім скористають ваші люди.

Евгеній обіцяв зайняти ся сею справою і попрощався з Вагманом. Потім він довго, майже до півночі ходив по покою і обмірковував слова сего незвичайного лихваря. Не все в них було йому ясне і він постановив собі при найближшій нагоді розвідати про него иньших людей.

XIII.

Др. Рафалович майже зовсім забув про свою хвиливу стрічу з чорною дамою в ту неділю, коли зі Стальським ішов наймати помешканє. Від тої неділі минуло вже пару місяців і він ніколи більше не стрічав її. Зрештою кан-

целярнійна праця, вічні терміни і тисячі ненастанних турбот, що переходили через його голову, не давали йому часу думати ані про ту появу, ані про ту драму, якої спомини вона викликала була в його серці. Та ось другого дня по візиті Вагмана одна маленька пригода знов торкнула в його душі ту, здавалось, порвану струну.

Того дня він виїмково не мав рано терміну в суді і для того міг троха відпочити. Вставши о восьмій він поснідав дома, потім понаписував деякі листи до знайомих у Львові а також до Буркотина до тих селян, що звичайно бували у него в справі процесу з паном і видавались йому інтелігентнішими та впливовішими від иньших, а віднісши листи до канцелярії з порученем вислати їх на пошту і давши деякі диспозиції конципієнтові пішов знов на гору до свого покою, щоб прочитати дещо з ново видаваних книжок, які одержав зі Львова. В ту пору нова руська книжка була рідким гостем на провінції і Евгеній пильно слідив не тільки за політичними і економічними справами, але також за красною літературою і то не лише руською. Він належав до того покоління, що виховало ся вже під впливом європеїзму, якому в галицькій Русі виборов горожанство Драгоманов, і цікавив ся богато дечим таким, чим не цікавили ся зовсім його польські та жидівські товариші адвокати та судовики.

Прочитавши кількадесять сторінок книжки Евгеній відложив її на бік і встав. Книжка зворушила його, він чув потребу руху і встав, щоби проходити ся по комнаті і роздумати, розібрати прочитане. Перейшовши кілька разів здовж покою він зупинив ся при вікні, що виходило до міського парку і від разу мов прикипів до місця. Його очи звернули ся на одно місце і не могли відірвати ся від него.

Просто його вікна, на віддаленю яких двадцятьох метрів, за живоплотом, що ним був обведений парк, ішла широка стежка, а зробивши тут закрут піднімала ся троха в гору і щезала в гущавині високих смерек. В тім місці, де стежка тонула в тіни спускаючи ся в долину з горбка, стояла під смерекою лавочка, з далека майже незамітна і заслонена для дальших частей парку, але добре видна

з вікна. На тій лавочці в тій хвилі сиділа дама в чорному, сим разом не завельонована, з лицем оберненим просто до Євгенієвого вікна. Зирнувши туди przypadково Євгеній не міг відірвати ся від того лица. Йому відразу пригадало ся знайоме обличчє. Правда, і сим разом він не видів його виразно, бо соняшне промінє, скісно падучи з поза смереки, добре осьвітлювало стежку, що виглядала мов величезна карта білого паперу простерта серед темної зелені, осьвічувало лавку, але пані, що сиділа на ній, потапала в тіни, так що тільки її подовгасте лице ясніло матовим блиском, ледво обрисовуючи свої тонкі контури. Але Євгеній почув при виді того лица той давно звісний йому товчок у груди, якого не почував на вид жадного иньшого лица.

— Не вже се вона? — питав він сам себе і напружав свій зір, щоб як найліпше побачити, пізнати її. Він стояв при вікні, що було замкнене і бояв ся відчинити його, бояв ся навіть ворухнути ся, щоб не сполосити привида, стояв до половини захований за фрамуюю вікна так, щоб вона не мусіла його побачити, коли справді, як йому здавало ся, пасе очима його вікно.

— Зажду, аж устане, — думав він далі. — По ході пізнаю її зараз.

Але дама не вставала. Не відвертаючи лица вона сиділа недвижно, мов камяна фігура. В одній руці держала парасольку, другу поклала свобідно на поручю лавочки, немов відпочивала після надто довгого проходу.

Євгеній стояв також не сьміючи ворухнутись. У його душі з кожною хвилею змагав ся неспокій. Його мучила непевність.

— Вона чи не вона? — міркував він. Силкував ся відкинути думку, щоб се була вона. Що робилаб вона тут? Чого їй глядіти в моє вікно? Але непереможний внутрішній голос рівночасно шептав йому щось таке чарівне, солодке, відкопував у його душі такі клейноти щирого, глибокого чутя, що його серце било ся чим раз живійше, перед очима зачали бігати темні, рожеві і золоті точки, по тілі проходила дроз, прилив чутя почав зато-

плювати розум, почав наvertати думки на свій лад. Він хопив капелюх і побіг у низ.

— Забіжу з поза угла, вийду до парку і пройду ся поуз неї, то й переконаю ся від разу, чи се вона, чи ні.

Думка, що се може бути вона, що він отсе зараз, за хвилину побачить те дороге лице, якого не бачив уже десять літ, та яке про те анї на хвилю не загасло в його душі, сьвітило ся в ній як сонце і боліло як незгоєна рана, — ся думка радісна і страшна захоплювала йому дух, робила його п'яним, безт'ямним. Він біг не бачучи нікого, але пройшовши крізь турнікет до парку і опинивши ся на стежці, що веда до звисної лавки, він мусїв зупинити ся. Він почував, що виглядає сьмішно, що на його лиці видно змішанє, тривогу та неспритомність і для того хотїв троха прийти до себе, надати собі вид чоловіка, що свобідно проходить ся і зовсім несподівано стрічає знайому. Аж коли з тяжкою бідою йому вдало ся надати собі такий вид, він пішов стежкою до закрута. Ішов звільна, озираючи ся на всі боки та махаючи ліскою в руці. Пробував навіть тихенько свистати якусь арію, але його уста тремтіли і були сухі і во свистаня не вийшло нічого.

Ось він доходить до закрута. Коліна трясуть ся під ним, рука перестає махати ліскою, очі трівожно біжуть по стежці до лавки — лавка порожня. Його немов обідляв хто зимною водою, але рівночасно він чує, що на душі у него лекше, свобіднійше. Він приспішує кроку. Коли вона пішла, то можна ще дігнати її. За пару секунд він був на горбку, збіг у низ, минув густий смерековий кльомб, вирнув сюди й туди по парку — ніякої чорної дами не видно. Побіг далі, пару разів оббіг увесь парк, зазирнув у кожний закуток — чорної дами анї сліду.

Евгеній вернув до свого покою якнийсь прибитий, сам не свій. Йому було соромно, що вид якоїсь, правдоподібно зовсім незнайомої дами так від разу вивів його з духової рівноваги; соромно й того, що спомини про ту, котру нагадав йому сей вид, доси ще мають таку силу над його душею. Кілько сот разів він зарікав ся забути її, не думати про неї, вирвати її з серця як хопту, покрити забутем, як прикидають сухими гілками місце, де

закопано самовбійцю! І від кількох літ йому звавало ся, що осягнув сю мету. Від кількох літ він не почував ані тої дрожі, ані того любовного одуру, ані тої тривоги, яку вперед викликав у його душі її образ, сам спомин про неї. А тепер на тобі! Якась Бог зна яка собі чорна дама отсе вже другий раз мов заяць перебігає йому дорогу! Соромно! Соромно піддавати ся таким вражінням!

І він засів знов коло бюрка і взяв до рук книжку. Він силкував ся сконцентрувати свою волю, зібрати до купи свої думки, щоб слідити за тим, що написано в книжці. Але дарма. Мов розбурхане море довго ще гойдаєть ся і хвилює навіть тоді, коли вже давно втишила ся буря, так і його душа не зараз прийшла до рівноваги. Очи бігали по літерах, минали коми і точки, але душа не приймала в себе нічого з тих літер. Мов той скупар, що любить розкладати перед собою свої скарби і любити ся ними, так і вона шугнула в гущавину мрій, розвернула перед собою образ тої драми, яку пережив Євгеній перед десятима роками.

XIV.

. Драма була дуже проста, одна з тих, про які безсмертне слово сказав Гайне:

Es ist eine alte Geschichte.
Doch bleibt sie ewig neu,
Und wem sie just passieret,
Dem bricht das Herz entzwei.

Хто бачив дра Рафаловича, все спокійного, легко всьміхненого, троха скептичного, але наскрізь практичного і, бачилось, досить таки еґоїстичного чоловіка, — хто чув його балаканє, розумне і холодне і далеке від усякого сантименталізму, той був би ніколи не подумав, що той чоловік носить у своїх грудях глибоку, ледво загоєну любовну рану, що по його серці пройшла не скажена буря, а тиха, вбійча змора, пройшла така дитиняча, глупа історія, яка у иньшої, менше глибокої натури минула би мов легкий весняний дощик, не лишивши по собі ніякого сліду або навіть осьвіживши душу до нового розмаху чуття.

Бувши на третім році прав у Львові Рафалович на однім академічнім балю побачив панночку, що від разу впала йому в око. Він танцював з нею кілька тур, обміняв ся кількома банальними фразами, не придаючи своєму першому вражіню надто великого значія. Він навіть не запитав її, хто вона, не запитав про се нікого з товаришів комітетових і так вони розійшли ся. Кілька¹ день минуло. Євгеній згадував не раз панночку, але без особливого зворушення. Він був зайнятий лекціями і не хотів думати про любовці, то й силкував ся поборювати свої „любовні примхи“, як він називав подібні епізоди, що трафляли ся йому вже не раз. Він вмовляв у себе, що властиво панночка не представляла з себе нічого особливого, що у неї ніс за довгий, уста за великі, овалъ лица не зовсім правильний, одним словом — вона зовсім не красавиця і навіть не „в його густі“. Та ось одного дня спішачи до університету він здибав її на вулиці. Вона була одягнена по буденному, в довгім плащи, мала на голові скромний капелюх з простим білим пером, у руці дешевеньку, чорну баранкову муфту, другу руку держала свobodно, а під пахою несла якусь книжку. Він зараз пізнав її і зараз зробив увагу, що пізнає її по ході; її хід мав у собі щось незвичийне, щось таке, чого він доси не завважив у жадної жєнщини, щось таке плавне, свobodне, гармонійне, що він від разу сказав сам до себе:

— Отсей хід я пізнав би між тисячами!

Він з якимось не то подивом, не то переляком глянув у її лице і йому від разу зробило ся так, немов би хто ледовою шпилькою прошпигнув його серце. Він затремтів, уклонив ся їй, вона з ледво замітним усміхом кивнула йому голову, і він весь тремтячи, в якійсь нетямі, не озираючись побіг наперед, немов би крив не знати який дорогий скарб. Тільки по кількох мінутах він догадав ся, що варто-б оглянути ся, куди вона пішла. Він озирнув ся і, розумієть ся, не побачив її. Побіг назад на те місце, де зустрів ся був з нею, — розумієть ся, її там не було. Побіг вулицею туди, куди вона могла піти, блукав очима серед юрби прохожих — її не було. Яких сто кроків далі перехрещувались дві вулиці. Він зупинив ся, мов одурілий.

Куди вона могла піти? Прохожі сунули сюди й туди, у него в голові мішало ся, поки в кінці він не надумав ся, що тепер даремно шукати її. З важким серцем, сам не свій, він пустив ся назад у своїм первіснім напрямі, на університет.

— Здиблю її другим разом і вже хоч би що, а мушу пристежити, де вона живе, — з такою постановою він увійшов у браму університету.

Але даремно він бігаючи на лекції з одного кінця міста на другий роздивляв по вулицях усіх прохожих панночок, даремно всі хвилі вільні від праці те тільки й робив, що снував по вулицях, „шукаючи другої голови“, як сьміяли ся з него товариші, — панночка більше не стрічала ся йому. Цікаве було й те, що з товаришів, які були на памятнім балю і яких він з дрожою в серці почав розпитувати про незнайому панночку, жаден не знав її, не пригадував собі її; кождий звичайно був зайнятий своєю і близькими до себе; вона, бачилось, нікому не впала в очи, нікого не зацікавила, ні з ким не була знайома.

З нетерплячкою ждав Рафалович найблизшого балю. Мясниці того року були довгі, балів заповідадо ся багато, і він потішав себе надією, що коли не на однім, то на другім таки здибле її, а тоді вже не залишить зібрати всі потрібні інформації. Але доля зажартувала собі з него: о скільки він з ущербом для свого скупого бюджету зробив ся неминучим учасником усіх балів, вечерків, маскарад та редут, які були в тім сезоні, о стільки панночка мов завзяла ся, не показала ся ні на однім. У Євгенія горіло серце, щось займало ся в душі мов неугасний огонь; панночка все стояла у него перед очима то в рожевій бальовій сукні, то в простім плащюку і з легесенькою усьмішкою, як ішла своїм маєстатичним ходом по вулиці. Не бачучи її він не то що не забував, але навпаки, закріплював у своїй памяти кождий її рух, кожде слово, кождий відтінок її голосу, кожду рисочку її лица. Він уже перестав критикувати правильність тих рисів, він чув, що вона перестає бути для него предметом естетичного вподобаня, а починає робити ся чимсь таким необхідним до життя, як сонце, як тепло, як повітря. Він не згадував

про неї нікому в розмові з товаришами, заховував її образ у найскритійшій глибині своєї душі боячись, щоб ані хтось иньший ані він сам не доторкнув ся її не то цинічним жартом, грубою фразою, але навіть жадним нечистим помислом. І він дивувався сам собі: давнійше, коли йому трапила ся часом „любовна халепа“, він бентежив ся, трапив охоту до праці, вітхав і ходив блудом; тепер сего не було нічого; він, що правда, бажав конче здобати її, але проходивши по вулицях вертав до дому і з подвоєною енергією брав ся до роботи. В ньому виросла і з кожним днем кріпшала надія, що колись таки він зустрінеть ся з нею, і ще не знаючи, хто вона і яка, він почав у своїй голові укладати можливість оженити ся з нею. Він почував, що з такою жінкою він міг би бути щасливим; що така любов, як та, що зароджувала ся в його душі, коли-б знайшла собі взаємність, могла-б бути підвалиною до щасливого подружжя.

(Далі буде).

ЗА ПЛАХТУ.

ОПОВІДАННЯ

С. Я. Кониського.

З відчиненої квартири в убогій хаті Петра Фесюри по всій широкій вулиці села Негорілого лунали жіночі голосіння, які на Україні звичайно можна почути над помершим.

І справді, в тій хаті-халупчині тільки що зітхнув останнім разом господар її Петро Фесюра, чоловік ще зовсім молодий; не минуло ще й року, як він одружився з сімнадцятьлітньою Мариною. Рано на весні подався він на заробітки на залізницю, що будували недалеко біля Негорілого; не проробив там і чотирьох тижнів, придбав собі тиф, з ним вернувся до господи, ліг та вже й не вставав.

Заким дві старенькі баби обмивали, одягали та клали на стіл тепле ще тіло, Марина стоячи в головах трупа припадала до його і тяжко голосила. Довго вона голосила; баби її не спиняли і мовчки сиділи собі на лавці. Звернуло з півночі. Проспівали другі півні, а Марина все ще голосила: „На кого ти мене покинув!? Чим я тебе поховую? Де я в світі подінуся?!“ і т. д.

Нарешті одна з бабів, що сидючи на лавці добре дрімала, позіхнула на всю хату, перехрестила рота і промовивши: „Ох, горенько людське, яке-ж ти тяжке!“ — взяла з водника питунець, набрала води і підступивши до Марини мовила:

— Годі, молодице! Скільки не голоси — нічого тим не вдієш; рук не підложиш. Годі! Глянь ся! З голосу вже зовсім спала... На лишень, води напий ся, та вгамуй ся... Якось воно буде: не ти перша, не ти остання... На все Божа воля!

Марина ковтнула води, втерлась рукавом і повела навкруги заплаканими очима.

— Приляж, дочко, засни! — мовила баба і взявши Марину під плече допомогла перейти від стола на піл. Марина схилилась, прилягла і дійсно утомлена горем і сльозами, небавом заснула.

Другого дня в ранці мусіла молода вдова заходитись коло клопоту над похоронами. Задля людей близьких помершому, а найпаче задля убогих злидарів, похорони скрізь по сьвітах ніщо більш, як зайві видатки; квадрат лиха та журби, вже й без того великих, заподіяних смертю. Які-б убогі не були похорони, а їх без грошей не можна справити: тут на все і про все треба грошей, починаючи з позвіння і кінчаючи панахидами та сорокоустами.

Марина почала радити ся з бабами, що і як треба робити: перш за все треба заплатити пономареви за позвіння.

— Вже й так спізнили ся! — мовила одна з бабів. — Відколи то душа його полетіла на той сьвіт, а досі ми не подали про неї звістки ні людям, ні Богу... Доки не позвонять, їй і до порога першого митарства не можна підступити... Нудити-меть ся, як та сорока на колі.

— Не всім однаково і звонять! — озвала ся друга баба. — Кому тільки на „Отче наш“, кому на „Вірую“, а кому і на „Помилуй мя“: яка плата, таке й позвіння.

За позвінням баби стали рахувати иньші видатки на похорони: дошки на труну, майстрам за труну, копачам за яму, хустки до хреста і до корогов, на мари, покривало на труну, ладан, сьвічки, за псалтир, за могилу, дякови, попови, на горілку, на поминки... Вже-ж сякий-такий обід, а неминуче треба!... Нарахували стільки, що Марина аж руки сціпила і знов заголосила... У неї тільки й ставало грошей, що на позвіння та на дошки, а деж на останнє взяти, від кого помочі ждати? Батьки її люде

убогі та й далеко вони, аж у Херсонщині. Щож його діяти? Знов почалась порада... Ну, майстри труну зроблять на віру; а пономар на віру не позвонить і піп на віру не поховає, тай титар, коли піп не скаже, не дасть на віру ні хреста, ні корогов, ні мар... Коли-б був шинкар Лейба, він би горілки дав у наборг, може-б і грошей позичив; так-же Лейби вже нема, шинкує монополія, а монополія в наборг не дає... Головна-ж річ з попом.

Порадившись стали на тому, що одна з бабів зістанеться біля тіла, друга піде „мудрувати“, а Марина нехай іде попа єднати.

Так і зробили.

Бабі потаданило: людина на такі случаї „обметана“. Вона „усовістила“ пономаря за „злого“ *) позвонити на „Помилуй мя“; майстри пішли тесати труну „на віру, а коли й так,**) говорили вони, дак з того не зубожіємо...“ В одній тільки монополії нічого не „примудрувала“ баба: шинкарка-пані не дала в наборг горілки; „бо, казала вона, по закону сего не можна; вона горілку дає тільки за готовика...“

Заплакана, з очима червоними од сліз стояла Марина в поповій пекарні, дожидаючи, доки вийде до неї отець Михаїл. Понадя сиділа біля стола і шкребла картоплю на обід. Куховарка підбивала в макітрі тісто. Аж ось прийшов і піп, чоловік літ 35, тілистий, повновидий, щоки йому як не репнуть.

Марина в пояс вклонила ся попови.

— Здрастуй, молодице! — промовив піп. — Помер? Я так і знав... Причащаючи я бачив, що йому не вставать уже!... Що-ж, на все воля Божа... Всі там будемо — царство йому небесне...

Марина втерла рукавом очи, а піп говорив:

— Треба, значить, молити ся об упокоєнні душі новопреставленного... Помолим ся, да Господь упокоїть ю, ідеже всі праведні упокоєвають ся...

Марина перехрестила ся і знов повела рукавом по очах.

— Коли-ж думаєш хоронити? — спитав піп.

*) Злотий = 15 коп. **) Се-б-то — без платні.

— Сьогодні-б під вечір в церков винести, коли ласка ваша, а завтра й поховати! — відповіла крізь сльози Марина.

— Ще і в церков хочеш, а не просто з хати на гробовище? — промовив піп ніби питаючи вдову. — Я не проти сего... тільки звісно — сама мусиш тямити, що се не те, що одним заходом. Труд і для мене і для причту неоднаковий, і сьвічок і ладану неоднаково треба, а чи спроможеш ся-ж ти на се? Ціна неоднакова...

— Щож положите, батюшка?

— Ладан і сьвічки принесеш свої, чи церковні нехай?

— Деж я візьму; у нашому селі не продають; нехай уже церковні...

— Коли так — дак не виносячи в церков — десять карбованців, а з виносом п'ятнацять...

Марина почувши таку ціну, аж обомліла, трохи на ногах устояла і не впала. Німо, великими очима дивила ся вона на попа і мовчала...

— Гроші попереду!*) — озвала ся попадя.

— Матінко моя небесна! — прошепотіла Марина. — Таку силу... де мені взяти... Батюшечко! згляньтесь на моє сирітство, на моє убожество! Уступіть хоч на половину...

— Ого! Яка швидка! — озвав ся попадін голос.

— Уступать тут ні з чого! — відповів піп. — Я з усіх беру по людськи, по християнськи, і тобі сказав менше чого ні з кого не беру, бо таки й сам знаю, що ви люде небогаті..

— Які там небогаті, просто — злидні самі... Беріть, батюшечка, половинку... Вам Мати Божа воздасть сторицею...

Отець Михаїл мовчав і гладив бороду.

— І не соромно тобі, Марино, ще торгувати ся! — мовила попадя. — Батюшка положив з тебе, як і з усіх людей, а ти подумай: чи бачив він од вас роковини? Чи бачила я льновальне? Чи давали ви нам що-будь різдвяне або великодне? Нічого, ніколи...

— Ні з чого, матінко! Ми раднійші-б були, коли-б було з чого... Самі знаєте, які наші достатки!

*) З горв.

Марина почала гірко ридати... Мабуть її сльози проняли отця Михаїла; він згодився відправити похорон з виносом за 10 карб., але „гроші зараз, з гори, а без того й з хати не вийду на похорони“, додав він на сам кінець.

Марина стала прохати „на одробіток“.

— Яка тепер у нас робота! — сказала попадя.

— Я за зиму відпряду вам...

— Не треба, молодиче! Ми полотна не тчемо; ні на кого ткати; діток Біг не дає, а на нас на двох хіба багато треба? На місті купимо...

Отець Михаїл вийшов з пекарні.

Довго ще Марина благала попадю, щоб пан-отець поховав помершого Фесюру „на віру“; чимало таки вдовиних сліз зросили дівку попової пекарні, заким „матінка“ попадя згодила ся, одначе з умовою, щоб Фесюриха принесла якусь певну застанову.

— Щож я вам принесу? — мовила Марина. — У мене тільки й є, що Іванові чоботи нові, да моя вінчальна плахта.

— Чобіт мені не треба, де я їх приткну? Дегтем усю комору засмердять! — перебила попадя.

— А плахта — мовила далі Марина — вінчальна; і моя мати, і я, і моєї матери мати вінчали ся в ній... Як-же мені її давати в застанову! Се, кажуть люде, гріх тяжкий...

— Брешуть люде! — перебила попадя. — На добре діло хоч би ти її і продала, дак гріха не буде. Гріх пропить... Плахті твоїй нічого не станеть ся: лежить вона у тебе в скрині, а то у мене лежати-ме, доки викупиш...

Стали на тому, що Марина дала в застанову свою вінчальну плахту, а за пів року викупить її і принесе попаді моток пряжі „за добрість“.

Вернувшись до господи Марина достала зо скрині плахту і держачи її в руках почала голосити над нею, так як учора голосила над чоловіком... Нарешті тричі поцілувала її, завязала знов в хустку і понесла до попаді...

Петра Фесюру поховали. Похорон був „боголіпний“: в „виносом“ і з „двома евангеліями“ від церкви до могили.

За тиждень чи за два після похорону Фесюриха пустила жити в свою хату стару, бездітну, убогу вдову, Московку, а сама рушила з села на заробітки.

— До батьків — казала вона — піду; буду жива та здорова, дак стану там у кого на літо, або в Одесу подам ся за наймичку; там людей завжди треба, а заробивши грошей верну ся сюди викупити у попаді плахту.

Минуло трохи не рік. Про Марину в Негоріловцях не було й чутки. Як ось перед другою Пречистою вернула ся вона. В селі за сей час тільки й переміни, що отець Михаїл помер.

Марина взявши гроші пішла до вдови-попаді викупити свою вінчальну плахту.

— Знати, — думала Марина переходячи через попадін двір до будинку, — що попаді і без попа живеть ся гаразд. Он повне гумно всякого хліба: одна, дві, три скирти жита; а он стоги ячменю, вівса... Нехай споживає на здоровле! Коли-б не вона, щоб я й робила тоді з похоронами, а вона, спасибіг їй, зарарила... Плахту взяла на застанову, дак що-ж! Ніхто без застанови не позичив би...

Марині здало ся, що її вінчальна плахта вже у руках у неї; вона впила ся очима в плахту, розгортає її, роздивляєть ся, чи не пошкодила її міль, чи не побила де її... Ні, плахта ціла; попада, спасибіг їй, зберегла добре... Марині здаєть ся, що плахта вже на ній; вона йде в тій плахті по селу до церкви; люде дивлять ся, задивляють ся. Та чи не плахта-ж!... Тепер таких плахит і нема; тепер не вміють так і виткати... Марина згадала, як вона в тій плахті стояла під вінцем, як вона тоді раділа, яка була тоді щаслива, як щиро молила ся...

Споминки підбадьорили молодицю; вона, сама того не помічаючи, підтюпцем поспішила до попадіного будинку.

Попадя приязно повитала вдову.

— От і я повдовіла! І я така-ж удова! — говорила вона Марині. — А чи сподівала ся я на таке горе!

І попада і Марина зітхнули і повели руками по очах. А коли Марина зняла річ про свою плахту, попада мовила:

— Ох, ох! Спізнала ся ти молодице! Нема вже у мене твоєї плахти!

Марина аж похитнула ся з сего слова...

— Як то нема, матушечко! — промовила вона ковтаючи слину. — Деж вона діла ся?

— Звісно, де! — відповіла попада. — Сама памятаеш, яка була у нас умова: плахту давала на упад... Та коли-б було не постигло мене лихо, чи я-ж тобі ворог! Не продала-б ніколи, а то як притиснуло мене лихо... Ой, ой! бодай не казати! Отець Михайл занедужав... у мене ні копійки... мусіла продати...

— Тож моя вінчальна плахта! — скрикнула Марина якось несамовито. — Тож моя материзна! Скажіть: кому ви продали, я перекуплю.

— Хиба я знаю, хто її купив: послали на місто, там і продали...

Марина постояла мовчки, повела навкруги очима і мовила:

— Нехай же вас Господь з вашого добра зведе отак, як ви мене звели! — гуркнула дверми і пішла.

Дійшовши до брами вона спинилась і довго дивила ся німо на попадіне гумно і на стоги на йому сіна і збіжя. Потім повернула ся до будинку, плюнула і пішла до господи.

Сусідки Марининої, старої Кулини, не було дома, коли Марина вернула ся до своєї хати. Марина одчинила скриню, сіла біля неї на ослоні і німо дивила ся в скриню, де лежало її убоге манате і де колись лежала її вінчальна плахта...

Трудно було з Марининої тварі вгадати, що вона саме думає, впившись у скриню тупим, не добрим поглядом.

Вже зовсім стало темно на дворі, коли вернула ся Кулина, а Марина як сіла біля скрині, так і сиділа.

— Що се ти, дочко, в п'ятьмах робиш? — спитала Кулина.

Марина підвела трохи голову і мовила:

— Справді, щож я роблю! От дурна... — З сим словом вона закрила віком скриню і сказала:

— Трохи не до півночі досиділась... Лягаймо спати!

Коли-б у хаті було світло, то-б Кулина помітила, що з Мариною діється щось недобре, непевне... Так-же в хаті було темно і стара Кулина, перетомлена за день роботою, не звертала жадної уваги на Марину, і помолившись Богу, полізла на піч спати. Марина лягла на полу...

Минуло годин зо три. Заспівали перші півні і розбудили стару Кулину. Вона повернула ся лицем до віконця і скрикнула:

— Ой, лишенько! Десь горить, пожежа! Марино! Марино! Прокинь ся! Пожежа!...

Марина не одзивала ся, спала...

Зазвонили на ївалт. Кулина кинула ся будити Марину.

— Марино! Марино! Горить! Чуєш! На ївалт звонять!... Глянь у хаті — хоч голки збирай!... Десь недалеко горить!...

— Де горить? — питала ся Марина.

— Так не вгадаєш! Ходім на двір, подивимось!

Пішли...

— Овва! Боженьку святий! — мовила хрестячись Кулина. — Сеж у попаді гумно горить! Глянь! Глянь! Як полумє бє, як огонь шугає! Глянь!

— Бачу! — відповіла зовсім байдуже Марина. — Добре горить! Се їй за мою плахту... То не гумно, то плахта моя горить...

Погоріловці, 30 червня 1899 р.

Із образків Євгена Мандичевського.

I. Зі сходом сонця.

Сонця ще нема.

Що йно зачинають роз'яснятись і рожевіти ті хмарочки, що випереджають його. Тихо довкола. Все любує ся ще тим щастем, яке дає сон кожному спрацьованому. Тільки деяка пташка крізь сон стріпоче крильцями і скине пару крапель роси, що насіли на ній. Краплі упадуть, доторкнуться ся одного-другого листка, поцілюють матір-землю, — і знову тихо...

Чи бачиш той чудовий схід сонця? Чи бачиш ті дрібні, як найдорожша тканина тоненькі хмарочки, що вистелюють дорогу на прихід свого могутнього пана?

Напружи очі — ті темні, загадочні, в котрих криє ся стільки тайної сили, і глянь — глянь, як можеш далеко... Вдивись добре! Старай ся відчитати значіне кожної рожевої смужки, старай ся відгадати будучність! Там усе те, чим будемо ми. Там наша весна і наше літо, наша осінь і зима — там цвіти і овочі, спів соловіїв і гук грому, сині моря і шпилясті скали, сьміх весілля і похоронний плач, битви і побіди, любов і ненависть, приязнь і погорда, — так, усе те там лежить, і ще много дечого, що тільки тоді нам вільно буде знати, коли не зможемо сказати сего нікому, навіть нашим наймилійшим, що тепер у рожевій далечині живуть іще своїм життям, як ми до недавна.

Ти мовчиш і усьміхаєшся і схиляєш головку оповиту мягеньким, темним волосєм, немов боїшся перервати загальну тишину в природі. Не бійся! Ми тепер в праві говорити таке, що тільки серце серцю вміє сказати! Не бійся! Нас ніхто не зрозуміє! Навіть ті цвіти, що ростуть між травою і розвиваються так тихо, як би хотіли вкрастися в тайни нашої розмови.

Дивись! як зарожевівся цілий платок неба! Дивись добре, там наша будучність, там уже перший день нашого спільного життя, там усе, що нам судилось пережити.

Чи задля тої одної темної смужки, того хвиливого болю, котрий чекає нас, жахаєшся іти разом зі мною? А глянь, які сильні і незлічимі промінні щастя і радості, що встелюють нашу дорогу! Боїшся!? Адже я на те для тебе і ти на те для мене, щоб ми підтримували себе, коли прийдеся нам подати ся в хвилях горя або радості. Адже ми разом, разом будемо ціле життя в однім запряві! А знай, що нема такого нещастя, і нема такого щастя, щоби дві душі не були в силі унести його!

Не тремти! Глянь! Як чудово запалало небо! Все будить ся до життя. Пташки попркидалися. На листках дерев, на траві, вілю, цвіточках, висять краплі роси, що починає мінити ся то рожевими, то зеленими пасмами. Се надія і радість, ті чудові ворожки витають нас — нас, що вступаємо в нове життя.

Ось і зазуля закувала в гущавині — ось і друга. Перекликають ся і тішать ся молодим днем. Се вони кують нам щастє. А онде рільник вийшов з плугом і разом з першим промінєм сонця кидає зерно на будучий хліб і на будуче життя своє і своїх дітей.

Вершки гір заблискотіли і сиплють із своїх іскристих, дияментових корон щастєм, новим життям. А ти тремтиш — трясеш ся! Боїшся того холодного подуву вітру, що йде від сходу сонця. Пригорнись до мене, ближше — ближше — так, щоби серце чуло удар серця і одно в друге вливати могло відвагу, заким нас сонце огіє...

Бач! Там під легеньким подувом вітру зіллялись дві краплі роси, що не могли остоятись о власних силах. Вони

зачали нове, спільне житє, і видно, що їм добре, бо з новою силою заіскрились зелено-рожевою веселкою.

Чиж нам мало би бути інакше?

II. На весну.

Одного дня сонце зірвалось вчаснійше як звичайно і обляло мягеньким промінєм землю, що ще лежала у глибокому сні, оповита легким, білим мов би вовняним кожухом. Вона ще відпочивала по торічній праці — а тут уже знов животворна сила починає будити її до нової праці. Повіяв теплий вітрець, раз, другий, приніс відкись хмару з весняним дощем і хлюснув пару разів на землю, що все ще лїнувала ся встати до праці.

Прокинулась — відкинула кусник кожуха і глянула чорним оком на сьвіт. Сонце стояло вже висше. Ліси отрясли решти торічної одежі і зачинали прибирати ся до весняного сьвята, що заповідалось велично. Земля відсувала чим раз дальше і дальше свою кожушину, під котрою було їй мабуть уже й за горячо, і простералась на сонці широко — від одного кінця небосклону до другого, віддихаючи повними грудьми.

Так легко їй тепер під тим соняшним промінєм, як тому мужикови, що його випустили з тюрми на волю, і казали іти у своє село — назад у своє рідне село. По двацятьох роках неволі і туги назад на своє поле, де лишив жінку молоду і малу дитину.

Згорблений і похмурий ішов по розмерзлім болоті, що вилискувалось до сонця. Невмолимий засуд пожер усе, що він колись мав сьвятого у душі, знищив усі ніжні почутя. Силу, здоровлє, молодість, веселість, охоту до житя, все втратив, а тільки гіркий сум і безсиллє тяжили на нїм, мов зелїзний обух.

Правда, що сонце сьвітить і зачинає грїти і вливати житє у те все, що зима повалила і білим рантухом укрила — але чи воно в силі піднести і воскресити чоловіка?

Йому байдуже, як там було на сьвітї, бо його сьвіт тепер був у тїй зломанїй, потоптанїй, завмерлїй душі, що

придавлена тягаром двадцятилітньої неволі, не давала знаку життя. Для него могло би ще бути жите, коли би віднайшов свою рідню, свою жінку, свою дитину, своє поле, свою хату... а так — хто його знає?...

Ішов межею свого поля, котре колись обробляв власними руками. Воно прибралось у пишну, веселу зелень, цілком так, як тоді, коли його вели закованого в ланцюшки до суду. Тоді також десь у горі співав жайворонк — так само, цілком так само лялись тонкі, дροжачі звуки з гори у низ. І тоді була весна, як і тепер. Та ба, між одною а другою весною лежало двадцять літ тюрми. І одна до другої така подібна, мов би се та сама з перед двадцяти літ.

А однак ні! Тамта весна була иньша, цілком иньша! В тамтій він іще жив весняними надіями, був сильний, здоров, працюватий, молодий, веселий — а тепер безсильний, покірний, з похиленою на груди головою, сумно дивив ся перед себе і питав, чи має по що вертати до села, що розстелювалось під почорнілим лісом?

Підніс голову, випростував шю і озирнув ся за своєю хатою, яку лишив нову, з білими стінами, з блискучою мов золото стріхою. Вона стояла та сама, тільки мов би якась зажурена, захмурена, не ясно-біла, а якась сіра, з сірими стінами, з сірим пошитем, з замуззаними шибками. Тихо і пусто було в округ неї, як би вимерли її мешканці, або кудись у світ забрались...

І чим ближше до села, тим сильніше щось стискало йому серце, аж духу не ставало в грудях. Він бажав би вже знати все — все, що стало ся в його неприсутности, хоч би й найгірше, найстрашніше навіть... Але для него вже не було нічого гіршого — він перебув усе. Одна непевність іще мучила, гризла його.

— О! коби вже раз було по всему! — вирвалось із його грудей болюче бажанс, коли входив на обійсте.

Ніхто не вийшов йому на зустріч.

Глянув по обійстю — все було по давньому. Із шопи виглядав віз, що його сам колись владив, а на ньому блищав ся плуг; на городі стояла груша, яку тоді, в той

нешасливий рік, зацепив — тільки більша, далеко більша стала за тих двадцять літ

Увійшов у хату...

Жінка, як пряла, так і кинула від себе кужіль, скрикнула і назвала його по імя. Жура, що розстелила ся на її передчасно постарілим лиці, щезла кудись, і давній усміх осьвітив її губи.

Привитали ся, і хвилю мовчали...

— А дитина де? — почав він по хвилі глибокої мовчанки.

— Дитина? Добра дитина! Наш парубок ставав уже до першої кляси. Оре на ланках.

І гляділи обоє на себе, як колись перед двадцятьма літами і бачили, що постаріли ся, постаріли ся обоє перед часом. Тоді вони дивили ся перед себе і жите їм усміхалось — а тепер глянули і сльози закрутились у їх очах...

А весняне сонце заглянуло з полудня, і заграло по хаті м'яким промінєм, тиснулось до тих мужичих лиць, як би хотіло осушити їх сльози.

Чого було їм плакати? Адже найгірше мабуть уже минуло для них, а будуччина... будуччина для них не могла бути страшною, бо мали дитину, добру дитину, що матери все йшла під руку і була в часі журби тим весняним сонцем, що осушує неповинні сльози.

Чи ж би тепер мало статись інакше? Та чому би? Правда, старі нездужали вже так працювати, як за молодих літ, але вони й не потребували для себе так багато, щоби пара тих молодих, здорових рук не могла їх вижити.

Вони могли супокійно глядіти перед себе, бо син був їх одинокою потіхою. Війська не потребували боятись, бо й так цісар жалує забирати родичам одинаків! А до того мав уже любку — богату дівчину, молоденьку, що могла ще рік, два почекати, заким і парубкови прибудуть літа до женячки.

Тож коли старі плакали, то не тому, що їм зле було, або тяжко жити, а тільки, що їм украли їх молодість. Найбільше відчували се тепер, коли весна викликувала з кожної завмерлої рослини нові пупінки і вкрашала природу моло-

дою зеленю. Вони знали, що люде не відмолоджують ся, і мають тільки одну весну в своїм житю. А вони й тої одної не мали...

III. Непоправна.

Місточко спало.

Небо засунулось оловяною запоною і собі спало. Гнилі опари піднимались із сьмітників і каналів, пнялись дивовижними постатями довкола стовпів ліхтарень, та прислонювали і так слабке, камфінове сьвітло. В декотрих вуличках гуляв холодний, різкий вітер. А зрештою ніде ані знаку жита — темна, глуха, глибока ніч.

В одній із темних вуличок на Кривім Куті, де здавна містять ся жидівські склади всякого дрантя, таємні злодійські нори і підозрені доми, якесь лице виглядало малим віконцем та з нетерплячкою повтаряло:

— Ах, коли-ж він уже надійде!

Се була стара бабуся з добродушним, троха заляканим видом. Вона раз-у-раз рушала губами, мов шептала щось нечутно або молила ся, а потім зирнувши в один кут покою зітхала голосно і промовляла:

— Господи, Господи! Коби хоч не вмерла, коби не вмерла без сповіди! Шкода було би молоді душі!

І знов гляділа в темну, вузку вуличку, а срібне волосе трясло ся на сухих, старечих висках.

Вона дрожала. Нетерплячка і якесь незвичайне чуте, близькість смерти кидала її в дрож.

Правда, ся хора не бажала собі за своїх здорових і веселих літ духової помочи, бо не вірила в Бога, жила не по християнськи, але стара доглядачка бачучи, що хорій зовсім погіршало, не знала що ліпшого зробити, як післати по сьвященника. Вона була-б до віку чула тяжкий гріх на душі, коли-б не зробила сего. Вона, що в здорової отсеї дівчини вміла питати тільки про її заробіток, тепер нараз починала тремтіти з тривоги за її душу.

— Господи! Продовж їй жита, щоб могла висповідатись!

Не могла висидіти. То свічки пересувала, то поправляла хрест, визичений у сусідки, то знов надслухувала біля вікна. Нарешті зачала голосно, помалу відмовляти вечірну молитву, аби борше час зійшов...

Задзеленькотіло... Наближав ся...

Похилений, з відкритою головою сьвященник увійшов за дячком, що йому присьвічував та монотонно подзвонював...

Недужа стряслась і кинулась у постелі на голос дзвінка. Стара дрожачою рукою засьвітила свічечки і ще раз виглядила білу скатерть, на якій сьвященник зложив Найсьвятійші Тайни.

— Чи хора пригтована до сповіди?

— Ні. Вона лежить без памяти...

Сьвященник невдоволений потряс головою.

— Чому-ж не сказати того завчасу хорій?... До церкви ходила?

— Ще дитиною. Тепер не вірила в Бога...

— Не вірила?...

Сьвященник зітхнув, відмовив молитву і приблизив ся до постелі. Глибоко у подушках лежала нерухомо женщина, молода ще, але знищена хворобою, з виразом тупого болю на блідім лиці.

— Слава Ісусу Христу!

Вона не чула. Не рухалась.

— Чи чуєте мене? — спитав голоснійше.

Недужа розплющила на силу очи, що позападались у голову та безвиразно гляділи на незнайоме лице.

— Люди смертельні. Та кождий чоловік має не-смертельну душу, мусить стати перед судом Всевишнього Бога... Чи ваша душа готова на те?... — говорив сьвященник лагідним і рівним голосом.

Хора все дивилась перед себе і силувалась розпізнати обриси чужого чоловіка.

— Чи жили ви так, що не потребуєте тепер боятись смерти?... Чи жили так, як Господь Бог приказав? — питав він нахилившись над постелею.

Недужа порушилась, примкнула змучені очи і звернула лице до стіни. Стара приблизилась. Заглянула.

— Говорить?...

Священник невдоволено похитав головою.

— Чия вона дитина? Ваша?

— Ні, єтомостику. Вона не говорила ніколи про свій рід, а люди казали, що вона з доброї, побожної родини. Родичі вирекли ся її...

Священник похитав головою і уста його скривились. Сів у ніг ліжка і обтирав собі піт з лица. В хаті було дуже душно.

Недужа обернулась тимчасом до стіни, як би не хотіла помиритись з Богом. Священник змалював їй страшний суд, намовляв до покаяння і молитви, приближав хрест до спалених уст. А уста сціплювались і лице ховалось у подушки.

— Жінчино! Не боїш ся божої кари? Увір в Бога! Примири ся зі своїм Спасителем!

Стара доглядачка стояла оподалік з дячком. Сперла голову на грубу, поморщену долоню, а з її старечих очей капали сльози.

— Во імя Отца...

Недужа заворушилась, як би хотіла сховати руку під покривало. Священник зробив знак хреста святого над недужою.

— Подумай, дитино! Ти грішила! Ти жила в такім домі, ширила зіпсутє... Покай ся своїх гріхів! Жалуй за них!

Недужа порушила головою, мов би хотіла заперечити.

— Бог ласкавий для тих, що кають ся. А покинувши Бога, ти робиш ся слугою диявола. Кидаєш ся самохить у безодню, відки нема повороту.

Груди недужої піднеслись, мов би хотіли захопити повітря, сказати щось, але корч стиснув їй горло, вона захрипіла. Кілька наглих рухів — і знов тихо. Грішниця боролась зі смертю.

Священник клячав при ліжку і питав заєдно:

— Жалуєш за свої гріхи?... Жалуєш?...

А відповіді не було.

На дворі гриміло і блискало. Дощ бив грубими краплями по стінах, а вітер шалів, мов би хотів на кусні рознести хатину. Недужа підвела голову, розплющила очи, глянула на священника, здригнулась і впала безсильно

на подушки. Тіло випростувалось, стряслось, як би хотіло який тягар скинути з себе; дикий, незрозумілий звук видобув ся з грудий, віддих ослаб і очи млаво дивились перед себе...

Священник притулив Розп'ятого до блідих уст, а стара вклякнула над умершою. Тіло покійної лежало лицем до стіни, мов би гнівалось ще по смерті на людей, що хотіли спасти грішну душу.

На дворі не переставало гриміти і блискати. Вітер казав ся, що не міг здути сеї хатини з землі, щоб і слід її не лишив ся на землі. Священник вертав темними вуличками домів, а перед ним ішов заспаний дячок та вимахував у одній руді дзвінком, а в другій ліхтарнею. Бідолахи, що йшли до роботи, зди́мали шапки, приклякали і хрестились. А на сьвіт іще не благословилося...

ІУ. В СЬВІТ!

Чому він вступив до монастиря, він і сам не знав. Знав тільки, що жити далше на сьвітї не міг, а вмирати... вмирати ще не мав охоти, або просто таки бояв ся. Хто знає, що там чоловіка чекає, хоч би й як добре справував ся на землі. А він не міг про себе сказати з чистою совістю, що все справував ся добре. В монастирі казали йому, що має покликанє на монаха, і він зачинав сам тому вірити, хоч часами щось говорило йому, що цілком змилив свою дорогу. Однак щó було робити, коли вже раз рішив ся жити в таких умовах і служити вічно Богу?

— Пропало, тай годі! — мовив сам собі нераз, коли його таки свербіло хоч би тільки заглянути на сьвіт.

Та крута дорога, що її видно було з келії, бігла ген долиною поміж поля, сїножати, пасовиска, то понад річку, то знов віддалеки, аж щезла за горою. Ніде ні хати, ні людей не видно, а тільки часами перелетить пташина і зникне. А річка, що впливає зпід гори, тікає також чим борше, тікає ген у сьвіт поміж людей. Хмари плывуть понад гори, спливуть ся разом, поколотять ся хвилину і розпливають ся на всі боки. Ідуть далше в сьвіт, де

більше людей... І як тут не думати про те, що покинулось? Як не думати про те, що нагадує найменше вражінє? Про те, куди все йде, спішить одно поперед друге, аби борше, аби борше...

Якесь дивне чутє закрадаєть ся до душі і не дає йому думати про Бога, не дає розмовляти з Богом. А він прецінь на се прийшов сюди. Туга підкрадаєть ся з кожним днем ближше до серця, сунєть ся, щоб опанувати всю душу. І голос якийсь кличе його назад у житє, щоб ще раз побачити давнїйше, старих знайомих, другів, родичів, усе те, що покинулось. Усе те, що відкинув від себе і зачав уже ненавидїти як щось гидке і мерзке, стає знов перед очима, набирає нової сили, нового житя, нової краси, нової примани. Воно видаєть ся тепер милїйшим, ніж було перше... І поневолі його душа зачинає тим бавити ся, хоч би тільки для того, аби перемогти покусу і дальше служити Богу так ревно, як в перших хвилях новїцїятського житя.

Коли його будили рано-досєвіта, якось тяжко було вставати з постелї, хоч і яка вона тверда. А то, щоби хоч снїданя зараз дали, або ще й до ліжка подали — гей, гей, як би то інакше вставалось! І медитация*) пішла би інакше, і в хорі не спалось би, і постановленя були би може троха кріпші, а то так усе робить ся мов у сні.

До обїду розрухаєть ся якось, а по обїді знов починаєть ся півсонна робота, пригадуєть ся пополуднева дрімота, і навіть просто домагаєть ся свого права.

На вечірні старав ся сильно рецитувати в хорі, бо інакше був би Морфей переміг. А коли удалось вчаснїйше піти спати, був щасливий, такий щасливий, як колись дома, коли міг при сьвітлі в ліжку читати книжки.

А при тім скільки упокорєнь приходилось зносити! За що-небудь покута — покута — тай покута. Зельота**) просто таки вигадував провини, щоби тільки мати причину післати його на покуту. Правда, що чим більше покут, чим більше упокорєнь, чим більше знесеної зневаги, тим більша заслуга перед Господом Богом, — говорив усе на

---

*) Розважанє духовне. **) Безпосередній зверхник, що має догляд над поведєнем новиків.

конференціях о. магістер. Але що почати з дурною людською природою? Доки ухо слухає, доти й душа немов приймає науки і приладжуєть ся до них. А най тільки сама зачне їх розбирати, то зараз доходить до иньших висновків. От хоч би й останнім разом! Як красно говорив о. магістер про послух, що аж душа радувалась, і коли-б йому хто був у тій хвилі казав знести найбільше упокорене, був би певно зніс з повною резигнацією і рівновагою. Але потім, коли слова науки перегомоніли, якось то не йшло. Навіть коли зельота дав інтенцію на рекреацию або на прохід, дух бунтував ся против безпосередної влади, хоч перед хвилею вчинив ся вже був таким маленьким.

Він виповняв вправді свої обовязки, але так, як та дитина, що робить добре тільки тому, що боїть ся різки. Ішов до хору рано, бо не міг довше спати як иньші; йшов на мануалія, бо йшли иньші, але коли иньші робили, він звичайно ставав і глядів десь поза мур, на поля, сіножати, куди тільки досягнути могло око — ген, ген, в безконечний простір, що кінчив ся мракою. А там у тій мраці лежало все те, за чим так тужило серце — лежав сьвіт. Сьвіт виповнив усї гадки і усї чутя новика, і він не мав уже сили ні молитись, ні розважати про Бога, ні свобідно думати, ні говорити, ходив як заголомшений, злий у нутрі на себе й на иньших.

Він забажав вийти з тих мурів і кинути чернече житє, що тяжило йому з кождим днем гірше. Однак не мав відваги піти і сказати се о. ігуменови, чи о. магістрови. Він знав, що ті будуть старатись представити йому все в иньшому сьвітлі, як він бачив, а може хотїв бачити. Він знав добре, що не так легко випускають звідси, і кажуть надуматись, і намовляють, і представляють, і договорюють, і кінець кінцем мусить лишити ся, бо по правді сором сказати в лице: мені зле межі вами жити — я хочу вільнійшого житя, я бажаю свободи, сьвітла...

Він знав се, знав також і своє успособлене, що давало легко кермувати собою: куди вітер віяв, туди він за-вертав. Бояв ся, щоби представлення в кінці не перемогли і щоби не потребував зістати тут, звідки його силою перло.

Постановив утікати тайком... Інакшої ради для него не було... Сказав собі і на тім стало. Чим борше, тим ліпше — подумав, і забрав ся до переведеня гадки в діло. Цілу ніч не спав, а тільки укладав плян: коли, куди, як?...

Коли — менше з тим, аби найборше. В день, в ночи, коли-небудь, аби не бачили, аби не догадались. Куди — певно, що на дворець залізниці і дальше найблизшим поїздом — у сьвіт... Але як коли не було при душі і зломаного шельюга, бо гроші, що зі собою привіз, сховали о. ігумен до спільної каси. Але гроші мусїли бути, бо інакше весь плян утеки до нічого. Чорт мусїв допомогти, бо се і так його діло.

Надійшов церковний празник і відпуст разом. На той день звичайно сходились люди зі всіх сторін, молились і приносили побожні датки. І тепер так було. Церква наповнилась битком і люди пішли на вколїшках за вітварцілувати моці сьвятого та покладали крейцарі на тацу. А коли таца наповнилась, то йшов чернець у каптурі на голові і забрав гроші до закристиї і там їм був кінець. Троха йшло туди, де мали піти всі, а решта вандрувала в кишеню втікача. Вечером він знав уже, коли має тікати і був готов до дороги.

Коли сьвітла погасли в келїях, висунулась якась стать з новіціятської спальні — і всі образи, що висїли рядом на коридорі, зглянулись здивовані, що се за диво! Вони ще не бачили, щоби хто о півночи виходив із келїї. А стать закутана в чорну загортку, з капелюхом насуненим на чоло прямувала до незакратованого вікна, що виходило на город. Постояла, щось білого виняла з-за пазухи, нахилилась і нишпоряла довго коло гачків вікна. В кінці вилїзла, глянула ще раз у темний, понурий, тихий коридор і щезла. Тільки скляні черепки, що лежали в ямі, забрязкотїли, як би злостились, що комусь захотїлось турбувати їх. Потім стало тихо... Деся далеко чути було кроки. Відтак і вони згубились. І знов було тихо, як перше. Коли вітрець ранком збудив ся, мав уже забавку готову. Гойдав ся на кутасиках білого чернечого пояса, що звисав з гори на долину...

ІЗ ОПОВІДАНЬ ГНАТА ПОТАПЕНКА.

Гнат Потапенко родився 1858 р. в полудневій Україні. Батько його служив у війську, потім оженився з селянкою й став священником. Малий Гнат учився з початку в освященій „бурсі“ (так звалися нижчі духовні школи з бурсами при них, що вславилися своїм суворим режимом — Потапенко описав його потім в інтереснім оповіданні), вищу освіту діставав в університеті — одеськім, потім петербурськім, але не скінчив, потім вступив до консерваторії й скінчив її. 1881 р. надрукував він своє перше оповідання — „Святое искусство“, але зробила йому імя повість „На дѣйствительной службѣ“, надрукована 1890 р. (перекл. в Зорі 1897). Родинні обставини зложилися так, що мусів багато заробляти, і се було причиною незвичайної плідности його: останніми часами дає він що року по кілька більших романів або повістей, не рахуючи дрібніших оповідань; пробував сили і в драмі, але головною сферою його зісталося прозове оповідання: більші повісти й дрібні оповідання. Збірник його писань тепер рахує 12 томиків, але друге стільки що найменше зістається не зібраним. Круг обсервації Потапенка дуже ріжнородний: селянське житє, духовенство, мійські ремісники і пролетарії, Жиди, артистичний сьвіт, чиновництво й взагалі інтелігенція. Не у всіх сферах він однаково щасливий. Його оповідання з українського селянського житя переважно невдатні: бракує їм тона — то впадає він в сентименталізм, то (й се частійше) — в несмачне глузування; видко, селянський сьвіт зістався йому чужим. За те дуже добре вмів він відчутти й оповісти горе й радість, комічні й поважні сторони так близького йому духовенства (українського), серед котрого він виростав; його оповідання й повісти з житя

духовенства належать до найліпшого в його літературнім багажі. Зі сфери мійського життя він нераз уміє дати інтересні спостереження, гарні образки, хоч тут оригінального уже меньше. Його великі романи й повісти, взяті з життя мійської й всякої иньшої інтелігенції, слабші; відчуваєть ся тут перевага ремісничої роботи „на фунти“, теоретичного комбіювання — над живими спостереженнями або вражіннями, під впливом котрих, в значнім числі, писали ся його дрібніші новельки.

Інтересна прикмета його декотрих новель і більших повістей — се охота до проблем психольогічно-етичного характера; при тім Потапенко дуже часто рішучо виступає проти загально принятих поглядів на „добре“ й „зле“, приводить їх ad absurdum або боронить того, що в етичних поглядах уважаєть ся „злим“. Нераз при тім стрічаємо в нього інтересні уваги, комбіюації, але з другого боку часто прикро вражає й автора якийсь етичний нігілізм або необмежений утилітаризм; се було причиною частих нападок на нього в критиці й причинило ся до того, що автор сей далеко не тішить ся такою популярністю й поважанєм, на яке давали би право його здібности; в сім же напрямі впливає його надмірна, часом реміснича продуктивність. Але з життя П. відомі мені факти, які показують, що самому йому не можна закинути індеферентизму до принципіальних вимог. Для нас писання Потапенка мають ще той спеціальний інтерес, що в них дуже часто малює він житє українське (селян, духовенства, мійського пролетарияту); з сього погляду цікаві I і II оповідання з тої вибірки, яку подаємо тепер; III і IV мають загальний інтерес.

М. Г.

I. Шестеро.

I.

— О, Господи милостивий! Яка я мучениця! Мучениця-страстотерпиця тай годі. От до иньших Господь милосердний! Он у перекіпського дяка, у літку, двоє на одному тижні померло... Та чого ти репетуєш? Чого, скажи Бога ради, чого-о?

— Натонько, Натонько, Христос з тобою! Щож таки ти говориш? Гріх навіть думати такими гадками, а ти такі слова говориш... Ох, Боже мій!

Натонька лежала скорчившись клубочком на коротенькій незграбній канапці, оббитій зеленим манчестером з жовтими плямами в кількох місцях. В сильно нагрітій низенькій кімнаті, з низькою та покривленою на один бік стелею, з маленькими віконцями, що ледве пропускали через зелені нерівні шибки світло з надвору, — було душно і тхнуло димом, але не вважаючи на це Натонька часто здригалась і все куталась у стару кортову рясу о. Антонія.

В кімнаті був нечуваний гвалт від шестерох дітей, з котрих старшому було років сім, а найменше тільки ще починало лазити на посланому долі ряденці. Вся ця компанія бавила ся і галасувала: старший Тимошко удавав попа, силкуючи наслідувати манірами та голосом місцевому настоятелю о. Панкратію, а другі діти були: той причетником, той титарем, той парафіянином. Але власне титар, якого ролю відгравала чотиролітня Павліна, щось там не так зробив і за те дістав від п'ятилітнього розбишаки Василька доброго ляпаса. За Павліну заступилась Маринка, шестилітня бліда дівчинка з поважним задуманим виразом очей, на неї нападав Тимошко, підняв ся гармідер і всі удавались за втіхою до коротенької канапки. Натонька, як не боліла у неї голова, як не ломило їй кости, мусіла вставати що-хвилі та чинити суд. Очевидно се її дразнило і приводило до божевільства. А о. Антоній сидів коло невеличкого столика спиною до дітей і до Натоньки, та широко розложивши лікті на обидва боки і нахиливши ся усією постатю наперед, жваво писав метрики, бо що-дня чекали приїзду на село благочинного, а той по всяк час міг схотіти зробити ревізію книг, о. Антоній же через хворобу Натоньки занехав їх. А про те йому було важно, щоб благочинний знайшов усе в порядку. І він так хапав ся з сією роботою, що залишив і Натоньку — корчити ся під його кортовою рясою та труситись ніби у пропасниці і не роспитував у неї, що болять і як вона почуває себе.

З вікна було видко церкву, майдан коло церкви і частину замерзлої ріки. Майдан, церковна покрівля, беріг

річки, лід на ріці, все те булон акрите сьвіжим снігом, що в ночі упав. Селянин в полатанім кожусі, у сивій шапці і в високих чоботах, що лишали на снігу пів-аршинові сліди, віз по леду тільки що зжятий очерет. Худа конина легко ступала по рівній дорозі, а деревляні полозки, загнені з переду в гору, здавало ся самі котидись за нею.

— Чи не пустила-б ти Натонько дітей на вулицю, там так гарно, нехай би вони побігали трохи по снігу! — промовив о. Антоній не міняючи позиції і пишучи дальше книгу метрик.

— Ах, та хай ідуть собі! Хай хоч крізь землю провалять ся! Дай тільки мині спокій на хвилину! — надсаджуючи груди крикнула Натонька й важко повернула ся лицем до спинки канапи.

О. Антоній покивав головою, але не сказав нічого. „Ох, Господи, Господи! Що за слова! — думав він. Що то хвороба! Се хвороба з неї говорить, а вона сама не почувася сього, вона добра!... Ох, бідненька Натонька, бідненька!“

І він почав думати, яким би чином вигнати з Натоньки ту хворобу, що Бог-зна відкіля причіпила ся до неї. Фельчер оглядав її і казав, що се пропасниця. І два роки вже тягнеть ся ота пропасниця. Походить Натонька днів зо два зо три, а там знов ляже і тиждень пролежить. Але й ходячи не домагає, стогне, кулить ся. І на груди скаржить ся, і кости їй ломить... Господь його знає, що воно за хвороба! Радив ся о. Антоній з одним знайомим лікарем у місті. Лікар не може приїхати на село, нема часу, а місто далеко, до нього сорок верст, — як тут зимою везти хору? Тай Натонька не хоче їхати, ніяк її не намовиш. Се, каже, легенька простуда, ось весна прийде, сонечко пригріє і сама счезне. Фельчер давав їй хініни, але від неї тільки ще більше шумить в голові, а помочі ніякої. Є тут баба Метеличиха, вона давала якісь там корінці, казала настоювати та пити у понеділки та п'ятниці натще, але й се не помогало. Може й справді, як весна прийде, сонечко вилічить. Дітвора дуже дратує її. Їй треба би полежати та заснути добре, а вони тормосять її. Через те її бере нетерплячка і вона стає мов несамовита і говорить такі слова,

яких у неї зовсім не має у серці. Заступити ж її нема кому. Сестра о. Антонія приїздить коли-не-коли. Вона живе у братів по черзі. Чи не написати-б тепер до неї у Тягинку? Щось на сей раз Натонька тяжко занедужала. А все через убожество. Парафія не богата, а до того о. Антоній служить іще на дяківській ваканції, бо дякона тут не положено. Дістає він по 20 коп. з карбованця (церковних доходів). От і живи як знаєш! Шестеро дітей привели за вісім років подружя, чи се-ж жарти! Самі-ж молоді ще, йому 28, а їй 26 років, скільки то ще може бути у них дітей, з яких достатків годувати та одягати їх? От як-би архирей зглянув ся та рукоположив його на священника, о, тоді-б інакше житє пішло! Натонька найняла-б собі якусь жінку, сама видужала-б, дітей було-б на-що виховати, у люде повиводити; а то ще доведеть ся зоставити без науки, а се в теперішні часи така біда, що гіршої їй не треба! Еге-ж, добре було-б, як-би владика зглянув ся!

Коло самих воріт пронесли ся чепурні міські сани, запряжені парою коней. О. Антоній зараз пізнав і їх і того, хто в них їхав.

— Гм... От і благочинний поїхав, — промовив він у голос. А метрики все ще не готові. А може він не запитає про них. Піти спитати, чи не було чого до мене...

І він встав із-за стола, присипав своє письмо пісочком, зсипав пісок знов у склянку і закривши обережно книжку положив її коло стіни.

— Ну, дітки, одягайтесь! Зараз повипускаю вас на вулицю. Ти, Тимошку, одягай Палазю, а ти, Васильку, Оксану, а Маринка Олесю повезе на саночках. Скорше!

— Ох я боюсь щоб вони там не перевернули Олесю, — промовила Натонька ахаючи.

„Ага, — подумав о. Антоній — які страшні слова говорила, а таки піклуєть ся за дітьми, жаль їй. То-то бо й є!“

— Ні, ні, Маринка розумна дівчинка! Ти, Натонько, не тее... не трівож себе. Я зроблю усе, як слід сам. А ти засни. От може до вечера й одужаєш.

Дітвора покинула забаву і взяла ся до одягання. Жалібний писк змінив ся веселим криком, усі були раді ясному сонцю і білому снігови. За три хвилини увесь галас перейшов на церковний майдан. Снігові грудки зачали літати навкруги. Потомство о. Антонія зачало пустувати, всі безжурно веселились не вважаючи на те, що кожен був одягнутий у дранте з дірками та латками.

— Ач як перекидають ся! Які раді! — викрикнув о. Антоній дивлячись у вікно і одягаючи поверх кафтана зимову рясу.

— Накажи їм, щоб вони на лід не бігали, там полонка є, а то ще в ополонку котре впаде — промовила Натонька.

— Та добре, добре, ти вже не турбуй ся, голубко, та краще спи собі спокійно... Нічого, Бог дасть і з нас будуть люде... владика змилуєть ся і теє... наше жаданне теє... сповнить ся. Тоді і поправимось! Спи, Натонько, а я побіжу до о. Панкратія, може благочиний що знає... О. Антоній схилив ся і поцілував Натоньку у чоло.

— Нехай Марія поглядає на дітей, — промовила Натонька випроважуючи його очима.

Диякон зробив рух рукою, ніби хотів тим заспокоїти її і вийшов до сїней, обережно зачинивши хатні двері. В темних сїнях він намацав другі двері і заглянув до маленької кухоньки. Марія з підтиканою спідницею товкла в невеликому горщику сало на засмажку до борщу. Се була молода, здорова, червонолиця дівчина з незвичайно жвавим і веселим обличам. Ся Марія, у котрої батько був гіркий паниця, а мати все лежала з переломаною ним ногою, через що у хаті було пусто і зимно, — по всяк час була весела і все виспівувала; і не було на селі такого парубка, щої дучи по-при неї не ущипнув би її у руку, або не потягнув долонею по плечах. А вона у відповідь на се верещала і качалась во сьміху. Марія і тепер мішаючи за смажку муркотіла якусь пісню.

— Слухай-но, Маріє, поглядуй лишень на дітей, щоб вони не пішли часом до річки — сказав їй диякон і додав на півголос: — а як котре заплаче, або змерзне, то ти

взьми того до кухні, а в кімнату не пускай, — матушці треба спочити. Чула?

— А вже-ж чула, хіба я глуха! — всьміхаючись, відповіла Марія.

Диякон знов опинив ся в темних сїнях і, намацавши вже треті двері, вийшов на вулицю. Глибокий сніг чисто замів дорогу і до церкви і до дому о. Панкратія. Тільки і видко було дрібні сліди дитячих ніг та дві рівнобіжні смуги від санок благочинного, які псували сю білу, снігову поверхню, що відбивала у своїх безчисленних кришталах яскраві проміння сонця. Мороз був сильний, але тим приємнїйше було почувати на обличчю та на руках тепло соняшного проміння, що ледви проникало крізь морозне повітре.

Отець Антоній глибоко ступаючи по снігу взяв у праворуч і попростував до дому настоятеля.

О. Панкратій Шентушенко жив у церковному домі, що сам для себе вибудував, і треба йому признати — вибудував міцно і вигідно. З надвору сей дім не красував ся будовницькими примхами, але був довгий і широкий, у-двоє висший ніж звичайна селянська хата, з залізною покрівлею, а найважнїйше те, що мурований, коли всі селяне жили переважно по землянках і тільки богачі муровали собі замки з жовтої глини замішаної з соломю. Коло дому були і відповідні господарські будинки: стайня, обора, великий шпіхлїр, кілька клунь і, в додаток до всього ціла десятина саду, переважно вишневого, але були там і яблуні і груші. Все се було вибудоване на церковному ґрунті, себ-то на ґрунті, призначеному громадою на вічне володіння церковного причту, купленому за церковні гроші, що склали жертвою парафіяне і літ з п'ятнадцять тому усе се призначили для усього причта, — але о. Панкратій зміркував, що увесь дім з усіми господарськими будинками як раз буде добрий для нього одного, а решта причту нехай живе у наймлених хатах, маючи волю будувати і власні хати. Спочатку причт хотів скаржитись начальству, але потім, взявши під розвагу тузін високих стогів хліба, та чотири величезних стирт сїна, що стояли на тоці у о. Панкратія, два повні засіки ще торічного зерна, п'ятеро прудких добрих коней, майже ціле стадо коров, тисячу овець, „ді-

ліжан“ критий, „діліжан“ звичайний, та ще нетачанку, — взявши під розвагу те все, а крім того знаючи ще, що о. Панкратий живе в добрих відносинах зі всею консисторією, причт прийшов до переконання, що й справді о. Панкратію як-раз належить займати увесь церковний дім.

Серед губерніяльного духовенства таких сьвящеників, як о. Панкратий Шептушенко було не багато. Се був сьвященик-діди́ч, або краще орандар, бо церковного ґрунту у нього було омаль, яких пів сотні десятин. Діставши не багату парафію, о. Панкратий звернув увагу на землю, і ось вже років з двадцять як він хазяйнує, засіваючи що року не менш двох тисяч десятин, а останніми роками він держав навіть на довгий термін цілу маєтність сусіда-діди́ча Антюхіна, що збожеволів і зоставив хазяйство у непевному стані.

Надто діяльно почав хазяйнувати о. Панкратий поховавши жінку, що вмерла молодою ще, зоставивши йому сина та дочку. Чи з нудьги, чи з прирожденного нахилу він увесь віддав ся хазяйству. Він мав широкі зносини з мійськими купцями: купці Жиди та Росіяни бували у нього без церемоній, оглядали засіки, мацали вовну, коштували сир та сметану. О. Панкратія можна було бачити на ярмарку в місті, як він продавав або міняв коней, наймав цілу ватагу косарів та громадільниць, ссипав зерно зі своїх мішків у ссипи.

Все він любив робити сам і на все у нього вистачало енергії і здоровля. Тепер йому було близько шістьдесят років, але стареча хвороба ще не торкнулась до сього бадьорого кремезного діда, що й сивого волосу мав ще небагато. Скинувши рясу і якоесь особливо підіпнявши поли кафтана, о. Панкратий важно ходив по міському базарі у високих чоботях і футряній шапці, переходячи від одного торговельника до другого, розвідуючись про ціни та роблячи різні умови. Таким можна було застати його в задній кімнаті трактира: він проходив туди через хазяйське помешкання, („щоб не було соблазна“) в товаристві купця, що торгував збіжем, молоком або вовною: там вони умовлялись і писали різні контракти. І ніхто не дивував ся

бачучи духовний кафтан серед такої невідповідної обстанови, бо всі давно вже звикли до того.

О. Антоній увійшов на просторий двір о. Панкратія. Сани благочинного стояли серед двору, коней не було, видно — їх завели до стайні. З дворища сніг був зметений до одної купи і по ньому ходили кури, гуси, качки разом з свинями; дві здорові собаки, забачивши о. Антонія, гнівно загарчали і гавкаючи кинулись до нього, але зараз пізнали свого чоловіка і почали махати хвостами та лизати йому руки. Дім виходив на подвір'є широким і довгим критим ганком. Сюди увійшов о. Антоній. Тут, на невеликому дубовому столику, готувала перекуску стара господиня о. Панкратія, якась дальня рідня його. Рожевий, м'який, ситий рибець лежав вже на тарілці готовий і вона нарізувала тепер балик*) та кришила цибулю; тут-же лежали великі оливки.

— Доброго здоров'я, Ксеніє Мелентівно! — промовив о. Антоній, мотнувши до неї кілька раз головою, тай почав виробляти козака на посланій коло дверей рогожі, силкуючись оббити сніг із чобіт.

— Гу-у-мм... — скривившись прогугнявила Ксенія Мелентівна і кинувши на стіл вилку та ніж, ухопилась обома руками за ліву щоку. — Зачиняйте двері, о. Антоній, а то холодом так і віє... У мене зуби!...

О. Антоній поспішив ся причинити двері.

— Чи можна побачити о. благочинного? — спитав він ласкавим голосом.

— Ви не поймете віри, як я мучу ся з зубами! — відповіла йому Ксенія Мелентівна. — І чого тільки я не робила, усе на дармо! Така мука! Інший раз подумаєш, коли-б тільки не гріх, життя-б собі збавила! От їй Богу!

— А ви-б ладану поклали. Ви не трібували ладану? Дуже помагає! — порадив о. Антоній.

— Від ладану зуб викрішуєть ся, я трібувала. А як здоровле вашої жінки, о. Антоній, Наталії Парфетівни? все хорує, га?

— Хорує бідненька, вже незнаю чим і полегшити її...

*) Вялені на сонці кусні з великих риб (осетра, білуги і т. и.). Ред.

— Ох, о. Антоній, не приведи, Боже, коли хазяйка в ліжку! Не приведи, Боже. А у вас ще дітей купа... А як вона на груди, не скаржить ся?

— Трапляєть ся... Ломить їй груди і задихаєть ся теж часом...

— Гм... Знаєте, що я думаю о. Антоній? Ви не ображайтесь, а тільки на мою гадку, у неї сухоти... У мене чоловік від сухот вмер і теж отак хворів — років зо три.

О. Антоній широко відкрив очі й подивив ся на неї з переляком.

— Що се ви, Господь з вами! Яке слово вимовили? І як се язик повернув ся у вас... Господи Боже!... — і він перехрестив ся навіть. — Чи можна, питаю, до покою, до о. благочинного?

— Та ідїть, ідїть!... Вони там з о. Панкратієм.

І Ксенія Мелентівна обтерла рукавом сльози, викликані їдким запахом цибулі, але о. Антонія сей рух збентежив ще більш, — йому здалось, що вона вже оплакує його бідну Натоньку.

О. Антоній увійшов до салі, де не було нікого і пройшов до гостинного покою. Тут у мягких фотелях, коло круглого стола сиділи дві характерні духовні фігури, до котрих прилучилась тепер не менш характерна третя фігура о. Антонія.

З першого погляду о. Панкратий робив вражінне чоловіка міцного, енергічного, рухливого і самостійного. Росту середнього, присадкуватий, не худий — фігура у нього була навіть кругленька і щоки трохи роздуті, але по всьому було видно, що сї додатки, що виявляли добре живленє, задоволенє і спокійне житє, ані трохи не обтяжали його. Великі і бистрі очі з гострим, пронизкуватим поглядом дивились певно, без найменшої тіни страху та запобігання ласки перед начальством; рухи його були прості, спокійні як у гойного господаря, що завжди радий прийняти поважного гостя у теплі, при гарній обстанові, з закускою та випивкою. Своїм видом, манірою балакати та держати себе він ніби повторяв що хвилини: я тебе приймаю з поважаннем тому, що ти благочинний, отже і якийсь там кілок у возі, але памятай, що ти мені не надто вже по-

трібний, і коли що не так, мені начхати на тебе, бо у мене власних грошей сто тисяч у банку!

Лице у о. Панкратія було волосате, суворе і смугляве, та ще в додаток, від частого перебування серед господарства, сильно засмалене. На голові теж було багато волосся, але воно лежало у нього складно, не їжилось, а спадало до плеч, і коли о. Панкратій мусів трудитись коло чого то заплітав його в косу і ховав під шапку. О. Панкратій приймав гостя в кафтані, уважаючи зайвим одягом рясу.

Зовсім иньше вражіння робив благочинний. Будучи родичом самому архирееві, він дістав сю посаду завчасно, не по рокам. Зовсім ще молодий, з маленькою борідкою і недовгим кучерявим волосем, він був одягнутий незвичайно чистенько і складно; вузькі рукави ясного кафтана чепурно охоплювали білу невеличку руку, що ніби для того була й сотворена, аби її цілували; гудзики на рукавах та на комірі були мініатюрні, блакитні; чоботи його м'якко скрипіли, а сам він був м'який, делікатний і, коли можна так сказати, до всіх і до всього ввічливий. Здавалось, що сей чоловік з добрими блакитними очима, з ясним симпатичним лицем, з золото-русим молодим ще заростом — нездатний був нікого образити, та може воно так і було. Говорив він доброю літературною мовою, яка не дуже гармоніювала з тою мішаниною літературного*) слов'янського і українського язика, яким виражав свої гадки о. Панкратій. Усі знали, що молодий благочинний приїхав разом з архиреем з якоїсь північної губернії, що він має безпосередний доступ до владки і звичайно всі цінили його за се.

— А, о. диякон! — з приятельською усмішкою стрітив він о. Антонія, — а я мав був заїхати до вас. Дуже радий бачитись з вами!

Він подав о. Антоїю руку і як бувалий чоловік стиснув йому руку. Взагалі він уважав себе бувалим чоловіком і говорив, що став духовним тільки на вимагання архирея.

— Сідай, отче Антоніє! — промовив о. Панкратій підсовуючи йому ногою крісло.

*) Себто російського.

Він завжди казав дякону „ти“, винявши тільки як коли був незадоволений з нього. Йому давала на се право як різниця віку, так і те, що він знав його ще хлопцем і завжди був до нього жичливий.

Оба вони дивились на о. Антонія з долини в гору, бо наш герой визначав ся незвичайним зростом. Коли взяти під розвагу й те, що він був незвичайно тонкий, тримав ся рівно і що на його тонкій і довгій шиї була маленька головка, з цілою кучмою темних, густих кучерів, що стирчали якось до гори, та додати ще безвусе та безбороде лице з дрібними, майже дитячими рисами, то буде видно, що о. Антоній справді мав оригінальну фігуру.

Він сів, кашельнув і промовив своїм ніжним тенорком:

— А я видів, як ви по-при наші вікна проїхали, взяв тай тее... прийшов ось... Не всидів... турбуючись дуже!...

— Се ви з поводу вашої супліки?

— Та так же... А більше з чого-ж би, о. благочинний?

— Я бачив ся з владикою і говорив з ним... Не скажу щоб він був дуже прихильний...

— Неприхильний? — якось глухо спитав о. Антоній. — Неприхильний значить... — повторив він вже про себе.

— У нього, у преосвященного, чудний характер, — говорив благочинний далі, — представте собі, він вас любить!

— Любить?! — тоном гіркого скептицизму промовив о. Антоній.

— Так, уявіть собі, яка дивна вдача! Коли я переказав йому ваше бажанє і подав вашу супліку, він промовив: „А, се той довгий? Знаю, знаю, він добрий хлопець і де що знає! Знаю“. — „А як-же, кажу, ваше преосвященство, він і в церковній школі там сам усе урядив і добре її веде, за браком вільного часу у настоятеля!“ Я мусів так сказати, — додав благочинний, звернувши ся до о. Панкратія, на що той кивнув тільки головою на знак, що він нічого не має против того. — Еге-ж, ото так і кажу я йому. А він: „От бачиш, бачиш? Я все покладав надії на нього... Сей довгий був завжди мені до вподоби...“ Ну, гадаю собі, справа вийшла на добре! Коли се він і каже: „А все таки, каже, сьвящеником я не зроблю його...“

— А чом-же се? — спитав о. Антоній, тим самим гірким тоном, бо від пояснення йому не було полекші.

— От, подумайте собі, яка причина. Він, каже, в тон попадати не вміє. Коли, каже, я правив службу у Предтечинським монастирі і він, себ то ви, о. Антоній, був за другого диякона, то він, — каже преосвященний, — ніяк в тон не попадав. Співаки, каже, у фа, а він у соль-бемоль, і через те виходила така різанина, що хоч затикай уха... Було се так чи ні, скажіть, будьте ласкаві?

— Було о. благочинний! Але хіба я винен? Я ніколи не служив з архиєреєм, а мене поставлено просто за другого диякона, і хоч би яку небудь пробу зробили, а то просто — одягай стихар та й служи. Звичайно, я настрашив ся. Де-ж там і трафити в тон! Так се вже иньша річ. А що до уставу, то я його добре знаю, як свої пять пальців, сам архиєрей мене екзаменував...

— Так, так, він згадував. Він, каже, і устав добре знає, і взагалі скажу вам, владика любить вас, і сьвященником зробить, тільки треба почекати. Він сказав: „Хай каже, вивчить ся в тон попадати. Він ще молодий чоловік...“

— Ох, ох, ох! — вмшав ся о. Панкратий, що дотепер сидів мовчки. — Добре йому мудрувати не маючи дітей, а як ось у о. Антонія їх шестеро, то не то-що в тон не трафиш, а й рясу часом навиворіть одягнеш.

— Як би не діти! — зітхнувши промовив о. Антоній, — як би не діти!...

Розмова на сьому вірвалась. Принесли закуску і горілку. О. Панкратий увійшов зараз в ролю господаря і почав частувати благочинного і диякона. Благочинний заявив, що він голодний, і заходив ся коло рибця, а о. Антоній подякував, і сумно якомсь слідив за щоками благочинного, за тими щоками, котрі тільки-що оповіли йому таку неприємну вістку, а тепер трудять ся над рибцем.

— А знаєте, що я скажу вам? — звернув ся о. Панкратий до обох. — На мій погляд все се теревені-вені, їй Богу правда! Я певний, що як би консисторський секретар схотів, та шепонув архиєреєви те, друге, десяте, то все-б пішло легко. Так я думаю.

— А я ні! — промовив благочинний, але таким непевним голосом, що очевидно він сам теж думав.

— А я так і певний сего. Ви вибачте мені, о. благочинний, ви ще молодий чоловік і сього не можете знати. А я се знаю і навіть дуже добре знаю! Доконче потрібно поїхати до секретара, але їхати, звичайно, уміючи...

— Чого не знаю, про те буду мовчати, — дипломатично запримітив благочинний і випивши третю чарку, зробив природній перехід від рибця до сардинок.

— А я вам вітверто скажу не криючись, що отак і я бідкався, коли прохав посади синові у Духовці. Чого тільки не казав архирей: і молодий, і недосвідчений, і легкодух — себ-то синок мій... А я узяв тай поїхав до секретаря. Оповів йому усе на-чисто, отак і так, кажу, до вашого впливу удаюсь, а щоб ви як небудь не забули, кажу, я виложив усе на письмі і ось в коверті маю честь передати вам. Він, не дурний, пакета зараз на моїх очах не розпечатав. Добре, каже, ми подивимось. Ну, гаразд, думаю, мені тільки й треба, щоб ти подивився, а що буде далі, те мені відомо. І щоб ви думали? Після завтра приходжу і все вже готово, і на суплиці резолюція: заіменувати!

Благочинний мав за свій обов'язок не підтримувати такої розмови і до сього часу удавав, що ніби то й не слухає. Але саме у сей час він випив четверту і язик його несамохіть замолв, і він спитав:

— А чи багато дали?

— Сього не скажу. Кожен дає по зможі. Одно тільки скажу, що я переплатив. Він і за менше зробив би се. Та й митець же він, скажу я вам! Я ось двадцять років працюю власними руками, ногами й головою, а в результаті? Якихсь там шістьдесять тисяч (о. Панкратий ніколи нікому не говорив про дійсну суму), а він, секретар, за дванадцять років придбав дім за двіста тисяч! Хиба не митець?

— Так. Я вам скажу, о. Панкратий, я де що кращого знаю! — нараз заговорив благочинний, втертявши свою силу над язиком. — Два студенти семинаристи мали око на одну посаду, — добру посаду. Прийшов один до нього

і залишив коверту, а за годину другий прийшов і теж залишив коверту. Він взяв обі коверти, а посаду дав, звичайно, одному. А річ, знаєте, в тім, що оден дав двіста, а другий триста; відомо, що оден дав двіста, а другий триста; от сей остатний і дістав місце.

— А двіста звернув?

— І не думав звернути! Ха, ха, ха, ха! Навіть і не подумав!

— Та як-же архиєрей дивить ся?

— Архиєрей? — казав далі благочинний уже веселим голосом. — А чи багато архиєрей може бачити? Треба-ж увійти і в його положення! Він пізнає наш грішний мир або у себе в приемному покої, коли сей мир з'являється перед нього в супліках і вже, звичайно, в як найліпшим виді, або з вікна карити, коли мир мигає перед його очима, а він благословляє його, або на якомусь урочистому обіді, коли мир з'являється у фраку і переважно з зіркою або ще тоді, коли їздить по єпархії і його стрічають чистенькі прибрані духовні особи... Але справжнє, так скажимо, світлове життя, архиєреєви трудно бачити.

— Правда, о. благочинний, істина правда! — з переконанням промовив о. Панкратий, а диякон тільки зітхнув важко.

— А звичайно правда! Та чи знаєте хто се мені казав? Сам архиєрей казав, їй Богу так. Він саме так думає. „І нічого, каже, ми не вдіємо против сього зла, бо таке наше становище. Як би ми, каже були миряне, то й мир знали-б“, ось що сказав архиєрей!...

Тут о. благочинний відчув, що він надто вже розбалакався і зараз замовк. Як не припрошував його о. Панкратий випити п'яту чарку, він не згодився.

О. Антоній підвівся.

— Що-ж на вашу думку, о. благочинний, я маю тепер робити? — спитав він, лагідно дивлячись зі своєї високости у веселі очі благочинного. Той нічого не відповів, а тільки розвів руками та зробив міну, що нічого не знає та не розуміє.

— А що робити? — відповів за нього о. Панкратий. — Одно — їхати до міста та бути у секретаря. Так і зробіть, о. Антоній!

О. Антоній не висловив своєї гадки на сю пораду, попрощався і вийшов. „От яка в світі правда! — міркував він ідучи до дому. — Школу, каже, завів і устав знає і все таке иньше, а от в тон не попадає... Шестеро дітей, Господи Боже мій! Що маю робити!

„Гм... Їдь, каже, до секретаря! А з чим його їхати? Хіба він зверне увагу на те, що у мене шестеро дітей та жінка хора? Де вже там? Адже він певно кам'яний, всі вони там кам'яні.

„А що я Натоньці скажу? Адже вона, бідненька, чекає мене, не дочекається, аби радісну звістку почути, — аж на тобі! Правду казати їй не можна — збентежиться, заплаче, почне жите клясти...

„Простакуватася баба Ксенія, без ніякої делікатности. І що їй впало на гадку сказати отаке? Сухоти у Натоньки!... З чого їм узятись? Боже мій, Боже, і як то людям легко сказати отаке нелюдське слово! Проста баба, та й тільки“.

Він постановив собі у всякім разі не казати правди Натоньці.

Дітвора вешталась коло самого церковного паркану. Вони зліпили з снігу здоровенну бабу, і Василько, щоб приробити їй голову дерся на винесений з дому табурет. Не було тільки Маринки; показалося, що вона в кухні заколисувала Олесю.

О. Антоній скинув рясу в кухні і оббивши ноги від снігу, наблизився до печі, де ледви горів домашній кіз'як. Тут він загрівся гаразд і тоді тільки зважився піти до кімнати.

Натонька дрімала, але як він увійшов, відкрила очі.

— А що сказав благочинний? — спитала вона. Очевидно, вона увесь сей час тільки про се й думала.

— Та нічого, Натонько, нічого... Архиєрей, каже, до вас прихильний.

— Значить, висв'ятить?

— А певно... Тільки треба, каже, трошечки зачекати... Так... теє... щоб, значить, сам з'явився до нього... Хоче бачити...

— Се-б-то архиєрей?

— Та вже-ж, архиерей, а то хто-ж ще?

— Чудно! Чи він не бачив тебе, чи не надивився?

— Мабуть не надивився, Натонько... Та нехай дивиться, коли йому хочеться, хіба мені завадить від того...

І о. Антоній, щоб в кінець звеселити Натоньку розсипався дрібним сьміхом приятельського жарту. Але на серці у нього було дуже гірко. З чим він поїде? Позичити нема де, продати теж нема нічого. Хіба свою єдину шкапину, та корову? Що-ж за них дадуть! Під кінець зими, коли паша у всіх кінчить ся і у двоє стає дорожша, дадуть дурницю. Тай як його лишити сїм'ю без молока та шкапчини? Ні, з сього нічого не буде і він тільки на дармо потїшає Натоньку.

Але Натонька хапалась.

— Коли треба їхати, то їдь, не гайся! Треба кувати залізо, поки горяче.

— Добре, добре, Натонько, поїду! Хай тільки по сестру Докію до Тягинки напишу.

І він, не знаючи зовсім ще, з чим і як поїде до міста, і що буде робити там, сїв і написав до Докії лист, щоб як найхутше приїздила. Турбував ся він більш за все тим, щоб Натонька не дражнилась, не проклинала жите та не казала нелюдських слів.

II.

Село Бутищево було велике, але недолadne. Люде тут дуже множились і ліпили хату до хати, а більше землянку до землянки, але чому вони саме тут селили ся, а не на иньшій, більш вигідній місці, сього вони й самі не знали. Ірунту у Бутищан було омаль, його роздробили на шматочки, і він нікого не міг вже прогодувати. За давніх ще часів ріка годувала: Бутищане закидали сїти і ловили окунів, судаків та коропів, але років з пятайцять тому, коли маєність перейшла від первісного володаря Бутищова до міщанина Скридлова, що купив її, — раптом виявилось, що ріка з усією рибою і очеретами, що оточали її, належить йому, Скридлову, і став він за право піймати окуня або зжати сніп очерету брати великі гроші. Тоді селяне

скупили ся на власних роздрілених наділах, живучи на-пів голодно і ширючи Бутищовку новими землянками. Доводі сказати, що навіть шинкар Йосель признав некористним пускати глибше коріння в Бутищовці, і по основнім намислі признав за ліпше перенести свою „ресторацію“ за десять верст, на Чиркин хутір, де було на все десятка з три хат, але за те багатих хат, де жили багаті селяне, що пили горілки багато. Таким чином до всіх пригод Бутищан долучилась ще нова: треба було бігати по горілку десять верст, що звичайно, ані трохи не протверезило їх. Деякі навіть казали, що так краще. „Воно навіть доводі приємно — з прогулянкою!“ Але більшість жалкувала перенесення „ресторації“ до Чиркиного хутора. Адже се було єдине веселе місце у Бутищовці, і без нього якось сумно стало жити. Багато навіть заходили з Йоселем в пересправи, умовляючи його вернутись, але з того ніякої користі не вийшло, бо Йосель робив не-аби-як, а на підставі політично-економічного закону попиту і доставки. У Чиркиному хуторі був великий попит на горілку, от він і поніс туди свою доставку.

При таких обставинах справи ясно, що у Бутищовці не було жадного добродія, у якого о. Антоній міг би перехопити щось собі на подорож. Про нового поміщика, міщанина Скридлова не було що й думати. Він тільки те й робив, що ходив та вигадував, щоб ще обернути на копійку і дуже побивав ся, що все вже до останньої очеретини обернуто і більш не зосталось нічого. Зіставалось о. Антонію одно: пійти до о. Панкратія і просити його позичити. Все-ж таки о. Панкратий знає його і повинен мати до нього довіре.

Се було днів з чотири після стрічи з благочинним. Сніг розтав і по всьому було видно, що більш його не буде, ріка покрилась водою по верх леду і селяне не зважувались не то що їздити, але й ходити по ній — лід ставав хрупкий. Кінець лютого приніс з собою тепле промінне майже весняного сонця. Де-не-де з землі повитикалась рання травиця, птачки защебетали жвавіш. Усе почало оживати. О. Антоній сказав Натоньці, що понесе до настоятеля метрики, але в дійсности річ була не в метриках,

і він почував, що робить рішучий крок: коли о. Панкратий відмовить, то і вся справа пропала; більш нема у кого прохати. Була одначе обставина, котру о. Антоній міг уважати користою для себе.

Учора тільки був у о. Панкратія торговець збіжа, Авдій Дракин і закупив у нього усю торішню пшеницю. О. Панкратий повинен радіти і тому, що спродав хліб, і тому, що непохітно додержав і діждав ся гарної ціни. А головне він дістав завдаток і значить ніяк не може сказати, що грошей не має при собі.

З огляду на сю надію о. Антоній пішов до настоятеля. Се було в неділю, по службі. О. Панкратий пив чай і прийняв його ласкаво.

— Чи не хочеш чаю, о. диякон?

— Ні, пив вже, спасибі! Я до вас за ділом, о. Панкратий.

— За ділом, то діло й кажи, а я буду слухати.

— Та все про те-ж, о. Панкратий, про свою долю...

— Гм... що-ж я можу вдіяти твоїй долі? Коли-б я був архиєрей, то повір, що я тебе соборним протопопом зробив би.

— Ні, я ось про що: ви тоді сказали: їдь до секретаря! А до секретаря з порожніми руками їхати не можна...

— А се звичайно. Що-ж йому візита твоя потрібна, чи що?

— Я-ж про те і кажу. А у мене нічого немає...

— А коли нічого немає, то й не рипай ся! — надзвичайно розсудним тоном постановив о. Панкратий.

„Не розуміє“, — подумав диякон і сієї хвилини він власне відчув вже, що пуття від о. Панкратія ніякого не буде. Але треба було йти до краю.

— А я думав... — почав був о. Антоній, але йому здалось, що він не так почав, і він зупинив ся.

— Що-ж ти думав, о. Антоній, — спитав хазяїн, але і в сім запиті, і в лиці, і в очах його диякон знову таки не прочитав нічого, що подавало-б надію. А о. Панкратий взяв та ще додав: — Ти певно думав, що гроші тобі з неба посиплять ся? Так на небі, брате, і грошей зовсім немає...

— Ні, я мав прохати вас... Може ви змилювались би та дали мені в позику... А я-б великого посту спроміг ся і віддав-би...

— Нема, брате, у мене грошей! — коротко сказав о. Панкратий, і більш ніякого пояснення сій справі не дав.

— Нема? — смутно поспитав о. Антоній і теж замовк. Його завжди вражало і він ніяк не міг зрозуміти, як можна так просто відмовляти.

Гроші у нього в кишені лежать, вчора тільки одібрав, сьвіженькі, і всі про се знають, і сам він не криєть ся з сим, навіть хвалив ся титареві: ось, мовляв, грошики дістав; придержав хлібець зиму і цілу тисячу на тому виграв, а він, ні грошки не бентежучись, каже: нема грошей. Коли-б се у нього, у о. Антонія, були в кишені гроші, а хтось попрохав би у нього і, скажім, він чомусь не хотів би дати, то він плував ся-б з пів години, делікатно перепрошуючи та вияснюючи, а на прикінці, треба припустити, все таки дав би. Але що скажеш на „нема“? — нічого. Надія, виходить, пішла димом. І тепер о. Антоній ясно бачив, що надіятись не мав ніякої рації. Хиба він но знав, що у о. Панкратія правило — нікому в позичку не давати? Трапляли ся випадки, що селянин до ніг йому припадав, плакав, благаючи дати йому трийцять карбованців на шкапу, бо йому не було чим орати — обіцяв відробити, але о. Панкратий відповідав одно: нема гроший! Се був його принцип. Діло в тім, що о. Панкратий, при своїй широкій господарці, що у всякім разі було деяким збоченєм від церковно служительних звичаїв, уникав всього, що могло-б кинути на нього якусь погану тінь. Його багатство давало йому багато задрісників і ворогів. Найменший привід роздули-б і зробили-б з нього глітая і лихваря. Тому то він постановив собі за правило один раз: нікому грошей на жадний спосіб не давати, а відвозити їх у банк, де їм безпечнійш лежати.

О. Антоній знав все се, але думав, що для нього, як для товариша, о. Панкратий зробить виїмок. По досить довгій мовчанці о. Панкратий промовив:

— Ти ось що, диякон, удай ся ти до моєї дочки, Маріяни Панкратієвни, у неї иноді трапляють ся гроші... може й дасть!...

— Маріяна Панкратієвна? — спитав о. Антоній, — важкі вони дуже, Маріяна Панкратієвна.

— Ну, се вже, брате, не моє діло... Се вже як собі знаєш... може вона за-для тебе лекша буде... Спробуй щастя! Та ось, коли хоч, і зараз можна. Вона як раз сюди йде.

Дійсно із салі увійшла до їдальні Маріяна Панкратієвна. На ній був довгий картатий капот, дуже заношений та засмальцьований, і лежав він на ній ніби чужий, або ніби був пошитий, ще тоді коли вона була товща та кругліша. Може бути що воно так і було, бо Маріяна Панкратієвна, що нудила ся тепер житєм біля батька, знала колись кращі дні, коли вона і тілом певно була грубша і лицем веселіша. З погляду їй можна було дати всі сорок, тоді як в дійсности їй було аж на п'ять років менш. Се була, як то кажуть — суха жінка. Зі своїми довгими руками, що теліпались в широких рукавах, з тонкими пальцями, з запалими грудьми, зі смагляво-жовтим лицем, дужими вилицями, з ріденьким підстриженим волосєм, вона справді робила вражінє висохлої. Маріяна Панкратієвна була удова; муж її, сьвященик, помер, проживши з нею тільки три роки і не оставивши їй дітей. По смерті його вона стала швидко старітись і сохнути. Звичайно вона була не проти того, щоб ще раз стати до шлюбу і до неї, дякуючи богацтву о. Панкратія, засилали сватів. Але її ідеал, що міцно засїв в голові, був сьвященик. „Ні, вже казала вона, де-б я після попаді та стала урядничкою, чи купчихою? Се все одно, як би генерала та відсудити на салдата“. Такої високої думки була вона про сьвященичий стан. Але кандидатам на сьвящеників, як відомо, женитись на вдовах не можна. І Маріяна Панкратієвна відмовляла всім. Може бути, що тепер вона була-б менш вередлива, і зважилась би зрадити своєму ідеалови. Але до неї вже не сватались, і вона звикла числити себе вічною удовицею. Жила вона зовсім самітно, ув окремії офіцині, і до хазяйства о. Панкратія зовсім не встравала.

У неї було своє діло, власне три тисячі карбованців, що зістались по смерті чоловіка від посагу: вона їх старанно розширляла і тепер володіла вже капітальцем тисяч

на п'ятнадцять. Стежку до її офіцини добре знали Бутищане, котрі за рідко виходили від неї незадоволеними.

— Ось, Маріяно, отець дякон має до тебе якесь діло! — промовив просто о. Панкратий. — Я не встиг розпитати у нього, та він тобі розкаже...

Сказавши се о. Панкратий вийшов, перейшов салю і потім кроки його зникли у кабінеті.

О. Антоній вклонив ся, а що йому не подали руки, то сим і обмежив ся. Маріяна з висока дивилась на причетників і не подавала руки тим, що були низше сьвященницького стану.

— Що вам? — спитала вона суворо.

— Мені? мені.. тее... грошей би дістати треба-б...

Випадок такий, Маріяно Панкр... дуже тяжкий випадок!

— Грошей? у мене? А чом же ви у батька не взяли?

— О. Панкратий кажуть, що у них нема!

— Ну, у мене, скажім, є...

— Є? — радісно спитав о. Антоній, так радісно, ніби йому вже дали гроші.

— Є, та тільки вам не вигідно буде брати у мене.

— Мое таке становище, що усяко буде вигідно...

Дуже тяжке становище.

— А скільки-б ви хотіли?

— Та я... тее... карбованців півтораєста усього! — О. Антоній до сього часу про цифру ще не думав і сказав сю суму ненароком, але він зараз-же розклав: „Сто карбованців секретареві ткну, а пів сотні на видатки. Ще Натоньці шовкову хустку куплю, а дітям гостинця“.

— Невигідно вам буде, о. Антоній! Навіть жалко мені вас, так не вигідно!

— Та скільки-ж візьмете, Маріяно Панкр...? Він вже увесь перейняв ся нетерплячкою і постановив собі: „Скільки-б не здерла — візьму! Коли сьвящеником зроблять, легко буде віддати!“

— Сьогодні маємо двацять осьмого лютого? То 28 березіля віддасте. Візьмете півтораєста, а принесете двієста. А крім того запродажну на озимину...

— Як на озимину? — скрикнув о. Антоній.

— Ви-ж сіяли озимину?

— Сіяв, сім десятин засіяв.

— Ото-ж ви мені такий лист напишете, ніби ви мені продали той хліб, що значить виросте. Се про всякий випадок... Мені воно не потрібне. Самі знаєте, що я хлібом не займаюсь!

Дивив ся на неї о. Антоній і дивував ся, що існують на світі такі жінки. „І се ще попада і сьвященицька дочка! — думав він — в епархіяльній школі дістала освіту. Господи ти, Боже мій!“ Про те, дивуване о. Антонія повставало більш через те, що се трапилось з ним. Він несамохіть заглибив ся в се явище. Але і ранійш він знав, що Маріяна селянам не за спасибі роздавала гроші. Дасть одному десять по весні, а по Покрові бере двацять. Але селянин, як володар власного ґрунту, здавав ся їй більш безпечним, тим то вона не вимагала від нього безпеки. А диякона кожної хвилі можуть збавити посади, перенести на другу парафію і тоді шукай вітра.

Не довго думав о. Антоній. Та що і думати коли треба до загину? І він промовив:

— То дозвольте вже зараз дістати, Маріяно Панкратієвно!

— То ви згоджуєтесь?

— Згоджуюсь!

— Важкенько вам буде! Шкода мені вас!

— Що маю робити? Випадок тяжкий, дуже тяжкий випадок, Маріяно Панкратієвно! Як не гидкі були умови сієї позички, все таки о. Антоній бояв ся, щоб вона не розгадала та не відмовила-б, тим-то страшно поспішав. Адже від сих грошей залежало жите чи смерть.

Але Маріяна не мала на меті мучити його. За чверть години він був вже дома. Натонька встала з ліжка. В сей день вона почувала себе добре. О. Антоній силкував ся балакати з нею спокійно і розсудно, але в грудях його клетотіла радість, що поривалась вибухнути на верх. Півтора ста карбованців у нього в кишені — і він чуввав себе таким, ніби його зробили вже сьвящеником і дали йому самостійну парафію.

— Коли-б скорше Докія приїздила! Треба до міста їхати! повторяв він, і справді часто виходив на шлях

дивитись, чи не їде Докія. Аж ось на брудній дорозі, по якій струмками текла весняна вода, з'явився селянський віз, увесь забризканий брудом. На передку, звисивши ноги так, що вони раз-у-раз торкались задніх ніг коня, сидів селянин, а за його спиною, на соломі вкритій ря-денцем сиділа Докія. Се була висока і струнка дівчина з молодим рум'яним лицем, з дзвінким голосом, жвава, моторна. Приїхавши, вона зараз зачала давати порядок хазяйству о. Антонія. Зоставши ся без ніякої освіти, ся дівчина чудово зрозуміла хазяйство. і не зоставалась ані хвили без роботи.

Брати, — їх було четверо — все невдахи, не висше диякона, — мали за щастє, коли вона до них приїздила. Вона і дітьми клопоталась, і в кухні поралась, і корови доїла, і шила, — коротко кажучи се була „золота дівчина“, — така була одноголосна думка про неї усіх братів. Їй було усього 20 років; женихів траплялось їй не мало, але вона не спішила зі шлюбом, знаючи собі ціну і цінючи теж дівочу волю. „Я собі вільна птиця, казала вона, перелітаю від брата до брата, ніби метелик, а підуть діти, прийде неміч, прощайте мої веселощі. Надивилась я досить на се житє. Поспію ще“. З її приїздом віджила хата о. Антонія, повеселійшала, і навіть Натонька ніби ласкавіш стала дивити ся на божий сьвіт.

— От спасибі тобі, Докіє, що приїхала, — казав о. Антоній, — я сьогодні-ж майну до міста.

— Зроби ласку! Без тебе обійдеться ся! — шуткувала Докія.

О. Антоній справді того-ж дня зібрав ся і відїхав у город. Дорога була дуже погана. Худа шкапина що-разу спотикала ся і падала в глибокі тільки що розмиті калюжі. О. Антоній був увесь сірий від болота. Їхалось більш ходю, і довелось проплентатись цілу ніч. Місцевість та така, що на сорок верст не стрінеш жадної хати. Тільки при самому місті, коли почало вже розвиднятись, почались виселки і пішли все густійш і густійш, поки не злучились із самим містом. Місто було велике і аж плавало в болоті. Вулиці, що були погано бруковані якоюсь камяною наволочю, були чисто залляті рідким болотом, що вилискува-

лось як криця і закривало щедро розкидані по бруку колії та вибоїни, завдяки котрим екіпажі що кроку ставали майже сторч, а коні ставали дуба. Пішаниці, коли збирались перейти вулицю, прицілювались з таким видом і робили такі хитрощі, ніби хотіли кинутись плисти. Скрізь було мокро, брудно, а люде, що жваво ворушились в сьому багні, зносили усе терпеливо, мов за яку кару.

О. Антоній заїхав з початку до заїзду. Було ще рано по міській лічбі, — сім годин. До того-ж треба було почиститись і упорядкуватись. Секретар встає мабуть о 8-ій годині, а о 10-ій іде на службу. От у тому часі можна відвідати його. О. Антоній випив чаю, що по ночній мандрівці показав ся йому незвичайно смачним, та дістав папір і коверту. На папері він написав супліку, щоб висвятити його на сьвященника і обережно склавши її, всунув в саму середину цілу сотенну, а все се разом поклав в коверту. Все се він робив сьміливо і певно, мабуть через те, що був в номері заїзду сам. При тім він ще згадав оповідане о. Панкратія та благочинного, і се підбадьорило його. Йому тепер се здавало ся простою справою, і він ні на хвилину не підпадав сумніву, що зробить все як слід, себ-то як оповідав о. Панкратій. О 9-ій годині він уже був в передпокою секретаря.

— Як-же сказати про вас, батюшко? — питала його якась стара баба, чи то економка, чи то черничка, чи то сама секретарева.

— Та як небудь... Все однаково... вони мене не знають! У власній справі, скажіть!...

— Відомо, не в чужій! — промовила стара і пішла кудись-то в темряву довгого і вузкого коритаря.

Але о. Антоній навіть не чув її. Він чув тільки власний голос, що здавав ся йому чужим, — до того сей голос був несьміливий і тонкий. І нічого такого страшного він не стрів тут. Передпокій був, як і у всіх: два стільці, стіл, вішало, зеркало. Через на-пів відчинені двері він бачив в салі мягкі меблі в сірих покрівцях і рід якогось струменту на взір фісгармонії. Стара теж не виявляла нічого незвичайного — все було так, як і в людей. Але о. Антонія охопила боязкість незвичайна. Певно се походило

звідти, що в кишені у нього лежала велика коверта з су-
плікою, в якій була сотенна. Яка-то ще буде доля сієї
сотенної? Може вивезе, а може і на віки згубить...

Стара знову з'явилась із темряви і покликала його за собою.
Йому теж довелось перейти темний коритар, потім завер-
нути у ліво, відчинити двері і цілком несподівано опи-
нитись у секретарському кабінеті. Кабінет був дуже малий,
з низенькою стелею, з невеликими двома вікнами, що ви-
ходили на подвір'є, з незграбним столом до писання, котрого
зелене сукно витерлось сильно і вкрилося плямами від
чорнила. В кутку на низенькому столику стояло множество
образів і перед найбільшим із них горіла лямпада. В кім-
наті тхнуло згаром від лямпади, що миготіла і тріщала.
Квартира була наємна і нічого не свідчило, що у секретаря
є дім на двіста тисячів. Так, се був він. О. Антоній бачив
його разів зо два у консисторії і зараз пізнав його. Вели-
чезна фігура з великою сивою головою, лице зовсім виго-
лене, і все, не включаючи лоба і ух. червоне як у чо-
ловіка, що саме вийшов з лазні; у довгому чорному
сурдуті, широкий у плечах, досить згорблений, він завжди
обливав прохачів якимсь-то холодом, зимном. Здавалось,
що йому було байдуже до всіх людей на світі. та що
він журився тільки тим, що його стурбували. Він стояв
недалеко від дверей і якоесь на-пів повернув ся, ніби зби-
раючись плюнути кудись на бік. З під густих навислих
брів дивились великі водові, цілком холодні очі. О. Антоній
вклонив ся по чернечому, себ-то в пояс.

— Як ваша 'амілія? — спитав хазяїн якимсь
хлопячим голосом, що зовсім не відповідав його вигляду.
Від такої великої фігури можна було сподіватись гро-
мового голосу. А він ще й гугнявів, розтягуючи само-
звук слова, вимовляючи трохи на е і в ніс. Губи його
склались в зневажливу міну, ніби він зарані вже зневажав
ту фамілію, що йому скажуть.

— Диякон села Бутинцовки, Антоній...

— Бубирко! — закінчив за него хазяїн і вільним
рухом вказав йому на стілець, а сам важкою ступою на-
ближив ся до фотеля і сів. Сів і о. Антоній.

— Точно... Бубирко! Я... отець благочинний... чи то пак... теє... Подавав вже один раз... теє...

— Знаю! — прогугнявив хазяїн.

— А владика написав... рано мовляв, написав владика...

— Знаю! — повторяв хазяїн увесь час дивлячись на о. Антонія уперто своїми нерухомими очима.

— А в мене шестеро дітей... І школу я... теє... веду школу... і устав...

— Знаю! — ще раз потвердив хазяїн.

О. Антоній перевів дух і тяжко зітхнув. Сей упертий погляд, що ніби спостережав та слідкував за кожним його рухом, чисто зводив його. О. Антонію здавалось, що рука його не насмілиться ся полізти в кишеню і дістати звідти дорогий пакет.

— Тепер я удаюсь до вашої ласки... Одна надія на вас! — казав він далі і рука його непримітно опинилась біля кишені. Але перебравши там пальцями, вона раптом пішла назад і лягла на коліні.

— Що-ж, коли владика... — почав був секретар, але о. Антоній перебив його.

— Супліку вам я зготовив і насмілююсь подати...

— Супліку? Нехай так... Се не шкодить!...

Рука, котра увесь час була під уважним поглядом хазяїна, що ніби бояв ся, аби вона не помилилась, хутко всунулась в кишеню і витягла звідти пакет, що своїм помнятим видом навів страх на о. Антонія.

— Пакет... теє... помняв ся! — промовив він конвульсійно стискаючи коверту дріжачою рукою. Крок, який робив він, був власне того роду, що міг і ущасливити і згубити його на віки. А що коли о. Панкратій та благочинний оповідали йому байки, пошуткували з ним?

— Дарма, випрасуєть ся! — відповів хазяїн з'осередкувавши свій погляд на коверті.

— То ось... звольте... теє... прийняти... супліку!...

Він поклав пакет на стіл і зараз-же швидко підвів ся і почав кланятись. Секретар тим часом узяв пакет і якоесь недбадо, ніби непотрібну річ, відсунув його на середину стола. Але о. Антоній був уже в передпокою.

Ніколи ще на віку він не хапав ся так як тепер. Йому уявлялось, що там, у кабінеті, секретар відчинив пакет, а з нього вивалилась сотенна. Секретар зблід увесь, затрусив ся. Він кинув ся до передпокою і кричить страшним переривистим голосом: „Як ти посьмів? Мені? Секретарю? Ти? Диякон? А? Образа? До владики, до синоду! Скидай рясу! У монастир, на епітемію!“

„О, Господи, спаси і помилуй! — скрикнув в думці о. Антоній убираючи на праву ногу лівий калюш. — Що я наробив! Що я наробив! Загубив дітей, Натоньку загубив!“

Йому здавалось се неминучістю: секретар доконче образить ся. Як се можна? Така особа, у такому стані і на тобі! Хабар дав йому. Се страшно! На що йому? У нього добра платня.

Ось він на сходах, вже в низу, відчиняє двері, але ніякої погоні за ним нема. Дохнувши повними грудьми свіжого вохкого повітря, він трохи заспокоїв ся і навіть зважив ся зачекати хвилини зо дві: коли пропадати, то сієї хвилини. На що чекати? Хай вже разом. Він оглянув ся на двері секретарської квартири — вони були нерухомі, тихі.

Нарешті, зовсім заспокоївши ся, він зрозумів, що ніякої погоні за ним не буде, що пакет з тим що в ньому було припав як найкраще до серця секретареви, і що певно справа з висьвятою вийшла на добре. Прийшовши до такого приємного переконання, він постановив, що увесь сей день йому належить держати себе і від консисторії і від архирейського дому як найдальше. Бува часом наскочнш на очи архиєєви і всю справу зіпеуєш. Але цілого дня треба було якось коротати. Він був і на базарі, де стрів багато Бутищан, і на заїзді, де трібував заснути, але не міг, бо перешкоджало зворушення. В губерніяльному місті у него не мало було знайомих по між причетниками міських церков, але він бояв ся навіть стріти ся з ними. Зараз почнуть ся запити, чого та про що, а він не здержить ся, розкаже, що приїхав прохатись на сьвященника; ну, звичайно, той з глузуванням, а другий з заздрістю, третій з осторогою. Бог з ними, краще не рушати спокійної течії життя! Йому не спалось через те, що груди його були перейняті сподіванкою. Про щасливий кінець своєї

справи він не бояв ся. Секретар — сила; коли він взяв і нічого не сказав, то певно зробить. Але все таки о. Антоній знайшов потрібним побувати у благочинного. Він не мав на меті прохати його про щось, а тільки засвідчити йому своє поважанє. Благочинний прихильний до нього, клопотав ся вже у архирея в його справі, треба-ж чоловіку показати, що пам'ятаєш його і ціниш.

Благочинний о. Іван Велеліпов мав таку-ж веселу хату, як і сам він. Все виглядало у нього привітно, — і чистенькі сходи, і просторий під склом коритар, де було багато рослин, і невеличкі, затишні та сьвітлі покої видіплені ясенькими шпалерами і множество мягкой мебелі, оббитої рожевим та блакитним атласом, і гарненька покоївка, і привітна жінка, і ласкаві діти, — коротко кажучи приємно було завітати до сїєї хати і посидіти тут годину-другу. Здавало ся, тут не робили ріжниці між важним гостем і простим.

— А! о. Антоній приїхав! Вітайте, прошу! Дружино, Галю, о. Антоній приїхав! Знаєш, бутищанський диякон! А-ну лишень, чаю нам, або-що! Хочете чаю, о. Антоній, з вареннем? А як здоровле вашої дружини? О. Панкратий як пробуває? Все по хазяйству десь, га? А ось се моя старша дочка! Галюню, підійди, се о. Антоній з Бутищовки; він добрий, не кусає...

І вийшла матушка, повиходили діти, подали чай, варенне, і о. Антоній почував себе як дома. О. Іван жив як сьвіцький чоловік. Ніщо в його обстанові не нагадувало про те, що він духовна особа, що однією ногою стоїть на шляху до катедрального протопопа. По стїнах кабінету не красувались краєвиди Афонської гори або які лубочні ірравюри; висїли лишень географічні карти і якийсь невеличкий пейзаж в чорній рямі. В шафі під склом стояли грубі томи в оправі з написами: „Шльосер“, „Бокль“, „Шіллер“, „Пушкін“, „Тургенєв“ і п. Значіння сих написів о. Антоній не розумів. У салі стояв фортепян, матушка града вальса, діти вертілись.

О. Антонія лишили на обід. Довго він не міг дібрати часу, щоб оповісти благочинному про свою візиту у секретаря, йому все ставали на перешкодї то матушка то діти,

при них він не зважував ся оповідати. А про те йому дуже хотілось поділити ся з кимсь своєю радістю. Але по обіді випала така хвилина. Вони сиділи у кабінеті. Благочинний простягнувши на мягкій кушетці ноги солодко потягав сигарку. О. Антонія теж запросив до неї, але він вимовив ся, бо не вмів її курити. Він курив товстючі сигарки, що крутив власноручно і вставляв у довгу сигарничку з звичайного бутищанського очерету.

— А я, о. благочинний, був у секретаря! — сказав о. Антоній.

— Ага, все у тій таки справі?

— Та все-ж про те... Прохав співучасти і він пообіцяв. Суворий він чоловік... Видно, дуже острій в справах.

— Не відаю; я до консисторії не дотикаюсь. Владика хотів був зробити мене членом, але я зрік ся, не схотів! Господь з ним! Там всякі інтриги...

— А я таки, о. благочинний, пакета зоставив йому... з суплікою, хе, хе, хе!... — промовив о. Антоній притишеним голосом і навіть поглянувши на двері.

— Представте собі, що коли я по обіді не викурю сигарки, то ніби я й не обідав!... — сказав благочинний.

— Звичка! — зауважив гість і з тривогою та задивованєм подумав: — „Я йому про пакет, а він про сигарку!“

Під сей час в салі залунали звуки фортепяна. О. Антоній казав:

— Дав я ото йому, а він оттак рукою відсунув на середину стола тай каже: „Се, каже, добре...“

— Ти, Галю, заграла би що-небудь із Мендельсона, — крикнув благочинний до жінки і зараз звернув ся до гостя. — Я дуже люблю Мендельсона; се мій улюблений композитор. Ось слухайте, слухайте... Романс без слів...

О. Антоній мусів слухати і вже, звичайно, більш не здіймав балачки ні про секретаря, ні про пакет.

Він пішов на заїзд, як стало темно і як на вулицях губерніяльного міста розніс ся неприємний запах газових ліхтарень.

Він думав звичайно про те, як то приємно буде дізнатись завтра у консисторії про радісну вість. Може бути, що все виповниться ся сього-ж таки приїзду і він, на превелику радість Натоньки та Докійки, повертаєть ся до Бутищова сьвящеником.

Думав він теж і про те, що які то бувають на сьвітї неподобні люде. Секретар наприклад, коли правда, що про нього кажуть, володіє домом на двісті тисяч, а бере з бідного чоловіка сто карбованців. А ось благочинний так і слухати про се не хоче! Гидко йому чи що, а може веде себе так політично, не хоче встрявати? Хто їх розбере? А як вони живуть! Яка ріжниця! У одного хмуρο, важко, непривітно, а у другого так приємно, радісно, затишно. Добре бути секретарем, але не зле і благочинним. Як той, так і другий живуть по своїому, добре. Погано тільки бути дяконом на бідній парафії, та ще на дячківськїй ваканції, маючи шестеро дітей та хору жінку.

Другого дня, о дванацятїй годинї, о. Антонїй був на проходці в архиерейському садї. Він ходив алеями, що були висипані піском та добре повбивані. О. Антонїй знав, що саме на сей час секретар на докладї у архиерея, і очікував коли той доклад скінчить ся. Він переживав у думці цілу стадію сього докладу. Ось секретар розгорнув його супліку і читає: „А! — каже архиерей, — се той, що в тон попадати не вмїє? Я-ж сказав, що йому ще рано!“ — „Ваше преосьвященство! відповідає секретар, коли він тоді не трафляв у тон, то се власне через те, що не було йому репетиції, але взагалї він чоловік статочний і здатний! У нього шестеро дітей, ваше преосьвященство і насмїлююсь довести до вашої відомости ваше преосьвященство...“ І довго, довго та багато де-чого розумного говорить секретар, каже він страх як розумно, що о. Антонїю звичайно і не уявити собі, а архиерей все слухає. І почувась він, архиерей, що секретар переконав його і що дякона Антонїя Бубирка не можна не зробити сьвящеником, його доконче потрібно висьвятити. А архиерей каже: „Ну, нема що робити! не хотїв, а бачу, що треба! Ти, секретарю, переконав мене! Подай перо!“ — і бере архиерей перо і пише: „Благословляю дякона Антонїя Бубирка на сьвя-

щеника“. Секретар згортає папір, кладе його до портфелю і йде у консисторію. На соборному годиннику вибило раз. Треба ще дати секретареві спромогу передати папери столоначальнику. Столоначальника він знає. Се старий чоловік, дуже дуже старий, служить трохи чи не від початку існування консисторії. Він також виголений як і секретар, тільки малий на зріст і лисий та не похмурний, а навпаки ввічливий та улесливий. Коли давнійше був другий секретар, що носив бакени, то і він носив бакени. Доведеться і йому перекинути щось.

На тому-ж соборному годиннику вибило пів-другої години. О. Антоній зрахував, що тепер всі формальности скінчились, і пішов до консисторії. Столоначальник був зайнятий справджуванем якоїсь копії з оригіналом.

— Я зараз, зараз, зачекайте хвильку, панотченьку — сказав він з усмішкою. Усмішка його була негарна, задля браку зубів. О. Антоній чекав зовсім спокійно, не передчуваючи нічого злого.

— Диякон Антоній Бубирко? — спитав столоначальник, — є, є щось. Ось ваша супліка!

Він узяв зі столу розгорнуту супліку і підніс її до самого носу о. Антонія. Диякон Антоній Бубирко прочитав написане синім олівцем рукою архиерея: „В тон попадати не навчив ся, а через се завчасно“. А низше було вже написане рукою секретаря і чорнилом: „Відмовити“. —

— І більш нічого! — додав все з тою-ж усмішкою столоначальник і поклав супліку назад на стіл.

Якось в один момент все поплуталось в голові о. Антонія. Очи заволокло туманом і він не бачив ні столоначальника, ні писарів, ні дячка, що стояв тут і принижено кланяв ся, слізно прошучи про щось. Що трапилось? Натонька плаче. Докія ходить як ніч, чого навіть ніколи не бувало; Маріяна Панкратієвна править гроші і каже: „Важенько вам, о. Антоній, жаль мені вас, о. Антоній“, а веселий благочинний стоїть десь високо, ніби на хмарах, курить сигарку і всміхається! А се все було один тільки момент. О. Антоній зараз-же схаменув ся і помислив: „мало!“ І у него з'явилась зухвала думка — піти до секретаря і перед урядниками, перед членами консисторії, перед

прохачами спирати його: „Скільки вам треба доплатити, пане секретар?“ Але знову-ж від сьміливих думок, які повстають часом в голові сільського диякона, що сидить на дяківській ваканції, до сьміливих вчинків дуже далеко. До секретаря він не пішов, а вийшов з консисторії і попростував до свого заїзду. І йшов він, і викочував воза, і запрягав в него коня, і обраховував з хазяїном якось непритомно. Йому навіть було досадно, що він ніби не тужить, не побиваєть ся, не думає про Натоньку, про дітей. Се була розпука над міру. У него не було сили тужити. Тільки пізнього вечора, коли вже до Бутищовки зіставалось верст з десять, він нагло стрепенув ся і швидко погнав коняку.

Невідомо, з чого у него заболіло серце, заколотилось трівожно і щось приспішало його.

Він приїхав до дому близько півночи і перш за все його вдарило те, що такої пізньої доби в хаті сьвітить ся огонь.

III.

Натонька лежала в горячці і говорила Бог зна що.

Докія стріла його з заплаканими очима. Дітвора спала у другому покої, але бліда Маринка у одній сорочечці сиділа біля ніг хорої на ліжку і не зводила з неї переляканих очиць.

— Що з нею? — спитав о. Антоній.

— Те... Ходи сюди!

Докія схопила його за рукав ряси і потягла за собою до кухні. Тут вона поклала руки і голову на стіл і заридала:

— Антосю, Антосю, який ти нещасний! — скрикнула вона крізь сльози.

— Нещасний на всі боки! — прошепотів о. Антоній.

Він прочував те, що йому скажуть, і се було для нього так страшне, що він не питав про ніщо.

— Зараз як ти відїхав, вона лягла, — казала Докія, силкуючись здержати сльози. — Голову їй ломило, груди каменем стискало, кашель, кашель такий страшний і раптом пішла кров горлом... Ми перелякались, Боже мій, як пере-

лякались!... Але хоч за фельчером послали... Прийшов, подивив ся... Господи, Боже мій! Вивів ото він мене і каже: „А знаєте... у неї, у матушки, сухоти, та ще у найвищому степені... Так, що здасть ся ніби в останнім... І ледви, каже вона, поживе більше, як кілька день... Антосю, Антосю!...“

У о. Антонія підломились ноги і він якось несамохіль упав на лаву. Він був блідий як стіна, але не плакав, тільки спідня губа його якось безсильно здригалась, а очи вступились на Докію і лякали її своїм нестямним виразом.

— А знаєш, — казав він тоненьким, дитячим голосом і, чого з ним ніколи не траплялось, загикаючись, — і там не пощастило... Сто рублів дав секретареві... Позичив у Маріяни... І нічого... В тон не попадає... в то-о-он...

Тут приступили сльози і о. Антоній заридав страшно, у голос і негарно, як баба. Докія наблизилась до нього і силкувалась розважити його, казала, що ще нічого невідомо, що фельчер нічого не тямить, але се не помогло. О. Антоній ридав і немилосерно бив ся головою об стіл.

— Ти її стрівожиш, — сказала Докія. Тоді він встав і почав ходити по кухні, обхопивши обома руками голову.

— Докійко, Докійко, що-ж се таке? Як-же се... тее... як-же ми будемо? Дітвора... шестеро... все дрібязок... Господи! — мурмотів о. Антоній, поглядаючи скося на темний задимлений образ, що висів в кутку, ніби звідти сподівався відповіді на свої запити. Докія прихилилась головою до холодної стіни і стиха плакала.

Рипнули двері і увійшла Марія. Весела та безжурна Марія тепер була бліда і очи її теж були червоні.

— Вас, батюшка, кличуть, матушка кличуть вас!...

— Мене?...

О. Антоній скинув рясу, що вся була забризкана бодотом, вимив лице, промиваючи старанно очи, щоб не було видко слідів сліз, причесав волосє і тихенько, на пальцях, пішов до кімнати. Усю невелику міць свого духу він поклав на те, щоб зробити свій голос рівним, а лице спокійним і навіть веселим.

— Натонько! І що се ти загадала, Боже мій! Взяла тай тее... лягла... — закохано промовив він, цілуючи її в гаряче чоло.

— Вмирати загадала, Антосю... Мабуть Господь за гріхи... — Вона закашлялась і плюнула кровю.

— Що ти, Натонько, що ти? Ач, що вигадала! Ще поживемо! Ось сонечко пригріє, устанеш...

Але о. Антоній почував, що його голос говорив зовсім не те, що слова. Над усе страшним було те, що він загикував ся і ніяк не міг позбутись того. Се його приводило у розпуку, бо все його зраджувало.

— Пригріє, та не мене, — стиха промовила похитуючи головою Натонька. — Хоч би дітей моїх воно лаєкаво пригріло! Я вже се прочуваю... І фельчера бачила, і Докіїні сльози, і чула, як ти недавно голосив у кухні... Прочуваю, Антосю, прочуваю!... Хочу побалакати з тобою. Коли-б ти відніс Маринку спати, не добре їй тут бути та слухати...

— Мариночко, ходім спатки! — промовив о. Антоній, звертаючись до дівчинки.

Але Маринка міцно обома рученятами вхопилась за ноги матері.

— Ні, не піду від мами! Нікуди не піду! І в яму з нею! — промовила вона якось незвичайно переконуючо і зрозуміло.

Із очий Натоньки викотилось дві сльозини.

— Хай зостанеть ся! — прошепотіла вона. — Присядь, Антосю, візьми стілець та присядь.

О. Антоній покірливо взяв стілець і присів в головах.

— А що в місті? Архирей як? — спитала Натонька.

— Архирей... нічого!... Нічого, Натонько!...

— Антосю, ти не обманюй! Мене може завтра на сьвіті не буде! Кажи по правді, — відмовив?

— Відмовив, Натонько! — цілком пригнобленим голосом промовив о. Антоній і схилив голову.

— То-то! І як-же він, зовсім, чи так, на який час? — продовжала допитуватись вона.

— На час, Натонько! Написав: завчасно, бо в тон не попадає. В тон, Боже милій!

— По правді кажеш, Антосю?

— По правді, Натонько, як на сповіді!...

— А у нас шестеро, Антосю! Попідростають, з чого ти будеш вчити їх? Шестеро!...

— Шестеро, Натонько!... Шестеро!...

— Антоне! — зовсім тихо промовила вона, щоб не чула Маринка, але дівчинка слухала не пропускаючи жадного слова. — А як-що я помру, ти удівцем будеш?

— Господи, Боже мій! — промовив о. Антоній пошеники.

— Удівцем будеш, Антосю... А удівця сьвящеником зараз не зроблять... Не можна... Такий закон... До сорока років чекати, та ще й тоді чи захочуть... Адже се тільки за особливі заслуги... А які у тебе, Антосю, заслуги?

О. Антоній устав, зітхнув важко, провів рукою по чолі і знову сів.

— Та що-ж се, Господи! — шепотіли його уста, а рука сама здіймалась і хрестилась.

— Падати серцем не можна Антосю, а обміркувати треба!... Адже шестеро!... Коли ти на все життя зістанешся дияконом, та ще в таких злиднях, як тепер живемо, — діти будуть старцями... А за що? Чим вони винні?

— Що-ж зробиш, коли божа воля?...

— А коли я помру, ти на все життя диякон!

— Що-ж зістаєть ся нам? Не вигадая, Натонько, ні! Не можу придумати!

Голова о. Антонія була дійсно надто слаба для того, щоб дати собі пораду серед такої величини лиха. Він збив ся з пантелику і йому здавалось, що виходу нема і зостаєть ся тільки погодитись з долею. Натонька кашляла і се ще більш вражало його.

— Послухай, Антосю, не гай ся! Поки ще я жива, ти не удоваць... Їдь до преосьвященного... Їдь зараз, сієї-ж хвилини їдь... Впади йому до ніг, облий ся сльозами і оповідай про все... Скажи, що вмираю, і тоді всьому кінець... Адже серце є у архисерея... Їдь...

Знову кашель і ще раз каже вона задихаючись:

— Їдь... Впади до ніг... А то завтра помру... На віки диякон...

— Натонько, Натонько!... Що ти? Боже мій, Боже!
Що ти говориш?...

— Кажу — їдь... Їдь, Антосю!... Шестеро... Їдь!...

— Як таки я поїду, коли ти... Натонько, як таки я поїду?...

— Їдь... Померти я і без тебе помру, коли на те божа воля. Їдь зараз!

— Натонько, не можу я, не можу!...

— Антоне! Ходи сюди!... Близче, ближче!... Дай мені руку... Оттак! Жили ми з тобою вісім років у згоді і ти завжди слухав мене. Мені тепер вмирати треба, а ти... ти не слухаш мене... Але я-ж Богом благаю тебе: послухай моєї ради, їдь... Антосю, голубе мій! Останнє моє прохання... Їдь!... Серце моє чує, що архиєрей зглянуть ся... Доконче зглянуть ся... Поглянь, Маринка — наша гарна дівчинка, добра, розумна, та невже-ж їй без освіти рости, по людях тинятись?... А всі иньші, всі шестеро... Ну, перехрести мене... Поцілуй мене гаразд тай їдь... Може, Бог дасть, я діждусь тебе і як то радісно мені буде вмерти, коли все справдить ся... Їдь, Антосю, коханий мій...

О. Антоній з глибоким побожним чутем, якого ще ніколи в життю не почував, перехрестив її тричі і поцілував в уста. Взяв до рук Маринку і теж перехрестив її і поцілував. Потім завернув ся до кімнати, де спали діти і також перехрестив їх великим хрестом.

— Поїду, — промовив він глухим, але твердим голосом, — коли ти потрібуєш і серце твоє прочуває... Поїду! Гірко мені буде... нестерпно гірко, а поїду, коли ти велиш Натонько!...

Кроки його зробились твердими, а погляд певним. Він увесь переняв ся свідомостю, що сповняє може бути останню волю Натоньки.

Він вийшов до сіней, потім на двір. Докія сиділа на призьбі звисивши голову. Марія поралась біля корови. Зорі вже згасли і над селом стелило ся бліде світло по-ранку. О. Антоній пішов до шопи, де стояла шкапчина. Вона була худа і мала похмурий вид. „Не довезе, куди їй! Недавно сорок верст пробігла!“ — помислив о. Антоній. До того-ж він признавав, що їхати треба швидко. Сьогодні

субота. Коли архиерей змидується, то завтра і висвятить, а коли спізнитись, то доведеться чекати тиждень, до другої служби, а мало-ж що може трапитись за тиждень? Він вийшов назад у двір.

— Маріє, — сказав він, — біжи зараз до поштаря і скажи, щоб зараз була мені пара коней і диліжан... До міста! Та тільки скажи, щоб не привязував дзвоника...

— Ти до міста? — спитала Докія.

— До міста, Докіє; сама шле...

— По лікаря?

— Ох, Докійко, що лікар? Лікар нічого не допоможе... Фельчер правду сказав. За один сей день вона так змінилась бідненька, що на смерть стала схожа. І сама каже — помру!...

— А до міста чого-ж?

— Таке діло, Докіє, що й сам не знаю, як буде... Вже краще не питай... Може Натонька тобі скаже... Наказала їхати... Гляди, Докійко, на тебе вся надія... Бережи її... А як бува що трапить ся, не приведи Господи... Завтра я приїду... Ох, горе моє, горе!...

Він ходив двором, заглядав в шопу, пройшов до ріки. Поштар барив ся. Вже зовсім розвиднілось, коли до хати диякона під'їхав „диліжан“ запряжений двома кіньми.

О. Антоній увійшов до кімнати, вдарив три доземних поклони до образів, став на вколішки і прошепотів молитву, потім звернув ся до Натоньки і сказав:

— Іду, Натонько! Нехай буде по твому!

Вона тільки похитала головою. Він нахилив ся, Натонька обвила його шию знесиленими, зимними руками, притисла його голову до щоки і прошепотіла:

— Прощай, Антосю! Вже до твого приїзду я переживу! Сила є!... Так і знай...

Він вийшов хитаючись, вліз у „диліжан“ і швидко покотив по мягкій, вохкій дорозі.

Сорок верст дороги, коли у чоловіка на серці стільки лиха, сумніву і непевности — се нескінчено довга дорога.

Коли-б він був один, він просто ридав би і йому було-б легше. Але з переду сидів візник, бутищанський селянин

Макар, добре знайомий о. Антонію. Макар був цікавий і з початку подорожі допитував ся:

— Що се вас так припекло, о. дякон? Мабуть діло якесь важне! Перше все на своїй їздили, а се щось нагло на поштових...

— Бо так треба! — відповів о. Антоній.

— Мабуть по службі щось таке? Архирей кличе? — приставав Макар.

— Замовчи ти, Бога ради!... Чого присікав ся? Не до тебе мені...

Макар почухав потилицю і замовк. А дякону було дійсно не до нього і не до його запитів. В голові його роїв ся цілий рій думок, що то заглиблялись в далеке минуле, то забігали в темну невідому будучність, то носились над канапою, де лежала хора Натонька. Пригадав він усе своє жите, пригадав і повторив його все з чутєм і розуміннем, ніби збирав ся вчинити велику сповідь.

Давні то були часи і ледви памятають ся вони. Батько його був дячком на селі і множество у него було синів та дочок. До десяти років бігали вони гуртом у одних сорочечках босоніж під сонцем, ніхто за ними не доглядав, робили, що хотіли, знали те, що помічали цікавим дитячим оком, знали багато, чого дітям знати не слід і чого другі діти не знають. Батько сам вчив їх письма: „аз, буки, віди, глаголь, зіло“; старий він був і вчив по старинному: буквар, часословець і, як висока мудрість — псалтир, от і уся наука. З початку псалми читали, потім вчили на память, — далі сього не могла йти вигадливість старого дячка, що сам нічого иньшого не знав, крім книжок до церковної служби. А по десятому році раптом повезли до міста і закинули в школу.

Школа ся була бурса, справжня дореформна бурса. Антосьо застав її на останньому конанню, але одначе ще могутню і сильну усіми своїми прикметами. Раптом, ні з якої речі, засадили його за латину та греку, втисли аудиторів, сікуторів, різок, лнійок і т. и. страшних річей, що разом залякали фантазію дикого хлопця, призвичаєного до волі, до сонця і простору сільської вулиці. Він нічого не тямив: ні вимагань бурсацької дисципліни, ні регули

латинської граматики і його за се сікли, дерли за уха, за чуба, садовили до карцеру, били лінійками та кінцями різок по долоням — коротко кажучи „вчили“ усіми засобами, що були у власти старої бурси. Коли Антосьо спогідає сей час, він нічого не відчуває, крім якогось дикого болю, тупої, цілком дурної ні на чому не опертої образи. Чому? за що? за яку провину? Адже всі били його, слабого, всі — від інспектора до останнього ледаща, у кого були здорові кулаки. На бійці була заснована уся наука і все вихованне. Але йому довелось терпіти се тільки два роки. Нагло усе від верху до споду змінилось. Усі стали чемні, делікатні, приїхали нові вчителі, що казали навіть „ви“, різки знищено, нікого не бють, ніхто не плаче. Але Антосьо вже заляканий, приголомшений, вчить ся зле і ледви-ледви перелізає з кляси до кляси, засиджуючись в кожній клясі по два роки, присвоївши міцно собі назву „осел“. Якось дотяг він до семінарії, побув в ній рік, але далі вже зовсім піти не міг і залишив се як здасть ся — невідповідне для нього занятє.

Старий дяк був тоді ще живий. Антосеви пішов двадцятий рік. Був він вже вповні дозрілий парубок, і треба було гадати, що з ним робити. Один шлях — піти в паламарі, а потім в дяки, та сим і закінчити кар'єру. Так не один робив. Але тут допомгла одна обставина. В губернії не що давно помер один сьвященник, поважна особа, що був благочинним і членом консисторії. Сьвященник лишив порядний маєток і між иньшим, по заповіту, з нього заложено інститут задля сиріт-дівчат духовного стану. В інституті сьому вчили письму, роботам і хазяйству, — коротко кажучи, готували жінок за-для молодшого причту, але як фундатор його був чоловік поважний, то інститут зараз дістав привілей. Було оголошено, що кожен причетник, що візьме собі за жінку вихованку з інституту, тим самим набуває право на безпроводочну висьвяту в диякони. І Антосеви довелось скористати з сього привілею. Ось як о. Антоній, коли його питали про се і коли він був у доброму гуморі, оповідав про своє сватанне.

— Каже мені батько: „Ну, синку, довчив ся, скінчив курс, видно, що не хотів розумнійшим від свого батька бути.

Їдьмо-но в інститут женитись, все-ж таки дияконом будеш, дияконівський хліб не Бог-зна який білий, а все-ж білійший за дячківський“. А я... мені що? Мені все однаково. Нічого не тямив я ладом. Женитись, то й женитись...

От і повезли мене туди.

Приїхали се ми: я, мої рідні і ще сват — один знайомий диякон. Приїхали і просто до кляси. Вже звичайно вони, себ-то дівчата-вихованки, знали, що се жених приїхав, вирядились в чистенькі сукні, білі фартушечки одягли і сидять рядочком, з вісім їх, одна шие, друга вишиває... Увіходимо ми; я звичайно позаду дробцюю, бо як собі хочете, а чудно якось... Прийшов чоловік невідомо звідки і повинен собі дружину на все жите обібрати. Я був тоді такий же високий, як і тепер. Перейшлись ми по кімнаті разів зо два, а я все дивлюсь їм в обличчя... Ну, як би вам сказати, чисто як крам в крамниці або на базарі. Одначе не можна-ж так по дурному ходити, треба, щоб якийсь лад був. От мати моя і надходить до мене і каже: „Моя рада тобі, Антосю, он ту взяти, що з русою косою, що вишиває“. Але скажу я вам, що не подобалась мені руса коса, от не знаю чому, а не подобалась. А сиділа оттак в куточку смуглява така, хуленька та бліденька; глянув я на неї і так мені жалко стало, що вона така собі заморена, і серце так і забилося... Ну, гадаю, мабуть се і є доля моя! І кажу матері: „Ні, кажу, не руса, а чорна коса, он та!“ — і вказав пальцем. А мати каже: „Що-ж, се твоє діло, не мені з нею жити, а тобі!“ Потім ми вийшли. Зараз пішли до о. Ізидора на закуску, — о. Ізидор, тамтешній сьвященник і начальник інститута, — дивлюсь, і моя чорна коса тут, чай розливає: розжіврілась уся, бачу, зворушена. Нас познайомили. Тут я дізнав ся, що звать її Наталією Парфентівною, і сієї-ж хвилини в серці своєму у Натоньку її перехрестив. Тільки пили ото всі чай, коли се дивлюсь нікого в кімнаті немає, всі кудись-то щезли, зістав ся тільки я та Натонька, чи то тоді ще Наталія Парфентівна. Сидить вона на канапці і у вікно дивить ся, ніби і не про мене думає. Зрозумів я, що нас навмисне полишили, щоб ми порозуміли ся... Ніколи в житю сього зо мною ще не тра-

плялось, щоб я зіставав ся з дівчиною око-на-око, а щоб ще осьвідчатись, то про се я навіть понятя не мав. Затріпотіло моє серце, змішав ся я зовсім. Одначе що-ж робити? Однаково — треба. Приїхав женитись, то треба женитись. Наблизив ся і кажу: „Наталіє Парфентівно! Адже вам все добре відомо, і розводитись тут нема що. Хочу, кажу, мати вас за жінку, і в дияконський стан, кажу, преосвященний владика висвятити пообіцяв, і навіть посада є в селі Бутишовці, хоча на дяківській ваканції“. А вона очи спустила: „Мені, каже, відомо... я згоджуюсь!“ Тут я навіть ручку у неї поцілував. Другого дня повінчались, а там і в диякона висвятили.

Так оповідав о. Антоній, коли бував в доброму настрою, але тепер звичайно він пригадує се инакше. Згадував він ніжно, але гірко було йому на серці. Припали вони з Натонькою одно одному до душі, ніби і справді були одно для одного сотворені. Пішли в них діти одно по одному, „невпинно“, як казала сама Натонька, і що не дитина, то росло їх убожество. Натонька завжди була слаба, хоровита, але усе була на ногах, а тільки останніми двома роками стала підупадати. О. Антоній був взірцевий причетник, архиерей був ласкавий до нього, і він мав шанси досягнути священницького стану. Тут знову мусіла допомогти та обетанова, що Натонька була вихованка інституту. Але разом трапилась ся історія з непопаданням в тон, і налія його ввірвалась. Пригадував о. Антоній, яке добре жите пережив він з Натонькою, як пестив мрію, що ось нарешті прийде час, коли він дістане парафію, Натонька одужає і вони заживуть на славу. І нараз несподівано таке лихо.

Іде він до міста, Натонька послала його. Може випадє щастє, архиерей змилосердить ся, але яке вже се щастє, коли воно Натоньці не дістанеть ся? Тай сам він, — що він таке буде без Натоньки? Адже житя ще багато: йому тільки 28 років. І се довге будуче житя уявилось йому якимсь темним, холодним, як домовина.

Коли він думав про те, що робить ся тепер там, дома, то серце його обливалося кровю і холод проймав усе його тіло. Що-ж се він робить? Натонька вмирає там, справді

вмирає, він переконав ся про те, а він і їде старатись за яке підвишенє. Адже се страшно навіть мислити про відвисшенє в тій хвилі, коли улюблений, найдорожший чоловік вмирає...

А шестеро? Адже шестеро їх... Втеряєш один момент — раз, по волі божій, зробиш ся удівцем, і на все жите будеш жебрак, а діти — старці.

Ось і місто, знову се брудне місто, що учора вигнало його своєю черствістю, своєю неправдивістю. Знову він в'їзжає в нього в ролі покірливого прохача, але зовсім з иньшим чутєм. О. Антоній вийняв годинник і подивив ся: близько дванадцята. Як раз у сей час архиерей приймає прохачів.

— Хутко, хутко їдь до архиерейського дому! — крикнув о. Антоній до Макара.

Макар стьобнув по конях. Вони в'їхали в глибоке болото мійської вулиці, а рідкі краплі болота посипались на них від кінських ніг. Коли диліжан зупинив ся біля воріт архиерейського будинку і о. Антоній зійшов на землю, Макар сказав йому:

— Е, о. дякон, як-же ви підете до архиерея, коли ви увесь сїрий від болота!...

Але о. Антоній не звернув уваги на сю замітку. Він тільки повів рукавом по чолі і розмазав болото на лиці, та майже бігцем кинув ся до дверей, що вели до архиерейських покоїв.

IV.

В просторій салі архиерея, з кількома твердими стільцями при стінах, з портретами митрополитів і поважних осіб духовного виділу на стінах, було чоловіка десять людей. Переважно се були духовні особи різної ранги; всі вони почиряджувались, кожен по змозі, примазали волосє елєєм, знову таки різного роду — хто з пахощами рожевого масла, а хто просто від лямпадки, — причесались і стояли серед салі довкола. Архиерей ще не виходив, але сподівались його з хвилі на хвилю. Вже молодий, червонощокый келейник визирав разів зо три

і лічив прохачів. У архиєрея був на докладі хтось з більш поважних осіб, що мали доступ до внутрішніх покоїв. Прохачі вже давно попідтягались і надали своїм обличчям покірно-богобоязливий вираз. Коли се з передпокою почулась дивна розмова, як ніколи може не бувало в сих тихих покоях, призвичаєних до ходу на пальцях і до розмови на-півголоси.

— Дозвольте, батюшка, так не можна!... Наперед треба келейнику сказати! — казав портиєр.

— Ні, ні, мені просто до преосвященного треба, самого преосвященного... — відповів тремтячий, загикливий і зворушений тенорок.

— До того-ж, треба чоботи витерти, батюшко, і знову-ж обчиститись... Так не можна... Усю підлогу заболотите! — переконуючо засвідчував портиєр.

— Ні, ні, нічого, нічого... Я так, мені не до того... Я так!...

Чутно було навіть, як ніби хтось комусь опирав ся.

— Не можна-ж, батюшко!

— Відійди!

— Та вам же погано буде!

— Мені й так погано, поганійше не буде! Пусти!

— Як завгодно.

І поважний вираз на лиці публіки раптом змінив ся на останню непевність. До салі, випручавшись від портиєра, вбіг о. Антоній волочучи на здоровенних чоботях по фунту болота, з вимазаним лицем, з розкуйовданим волосєм.

— Преосвященний владика не виходив ще? — спитав о. Антоній знову таки голоснійше, ніж було прийнято.

— Ні, не виходив! — відповіли присутні з задивованєм і разом з острахом оглядаючи чоловіка, що насмілив ся увійти в такім неохайнім вигляді.

На голос вийшов келейник і уздрівши о. Антонія, підбіг до нього.

— Що се ви, що се ви, батюшко? Хиба можна у такому вигляді?

О. Антоній подивив ся на него з своєї високости з глибокою погордою.

— Відійди, Бога радп! — промовив він таким голосом і з таким виразом, що келейник справді відійшов, навіть відскочив від нього і тільки здвигнув плечима. У тій хвилі із внутрішніх покоїв вийшов благочинний, о. Іван, з паперами на руках. Се він і був на докладі. Уздрівши о. Антонія, він наблизився до нього.

— О. диякон? Як ви наважились?

— Наважився, о. благочинний!

— Ви в кінець зіспеете свою справу.

— Ох, о. благочинний, гірше не буде, гірше не буде! — промурмотів о. Антоній.

Благочинний відвів його на бік і тихенько скавав:

— Сподіваюсь, що ви ніяких сторонніх осіб не заплутаєте!

О. Антоній зрозумів, про що річ. Благочинний подумав, що він прийшов скаржитись на секретаря за хабара.

— Ох, не про те, о. благочинний, не про те! Ось яке лихо! — промовив він притискаючи кулак до грудей.

— Про що-ж?

Але в тій хвилі вийшов сам преосвященний. Високий, дебелий дід, у темно-синій шовковій рясі, з довгою круглою бородою, з шовковим сивим волосем, з серйозним виразом лица — він робив приємне вражіння. На послуhanнях він майже не балакав, а тільки слухав та запам'ятував. Він володів дивною пам'ятю, все брав собі в тямки і потім постановляв у своїому кабінеті.

— Хто тут гомонів? — спитав перш за все архиерей. Але замість відповіді почувся стукіт ніг і хтось з усього розмаху кинувся йому до ніг і обхопив його коліна.

— Ваше преосвященство, ваше преосвященство! Се я, се лихо, лихо моє гомоніло!... Велике лихо, ваше преосвященство...

Перший рух архиерей був — відступити. Лице його почервоніло і зробилось гнівне. Але коли він побачив, що чоловік вимазаний у болото — то не хто иньший, як диякон Антоній Бубирко, коли він почув його надірваний голос і загикувату з перервами мову, він помякшав і промовив:

— В чім же твоє лихо? Устань, диякон!

— Лихо небувале!... Лихо... ваше преосвященство... жінка у мене.. Господи, Боже мій!... Вмирає... Вмирає, ваше преосвященство...

Тут вже нічого не можна було розібрати з того, що казав о. Антоній, бо він почав гірко ридати.

Архиєрей з початку подумав, що йому робити з сим чоловіком, а потім бачучи, що він нічого від него не добеть ся, звернув ся до благочинного:

— О. благочинний! Допитай, будь ласка! Чого він хоче від мене?

— Ходім, о. дякон! — сказав благочинний, узявши його за рукав ряси.

О. Антоній підвів ся з полу і покірливо пішов за благочинним. Вони увійшли в маленькі, низенькі двері і опинились в мініатюрній кімнатці, де стояли мармуряний умивальник і зеркало. Благочинний почав з того, що помотав головою:

— Як можна так, о. дякон? Аби розгнівати преосвященного?

— Себе не памятаю, о. благочинний... Таке лихо, таке лихо!... Натонька, жінка моя, в сухотах вмирає... Господи, Боже мій! Не сьогодні-завтра я удівець і тоді вже все пропало... На віки дякон, о. благочинний!... А у мене шестеро... Що я з ними буду робити? Сама післала, бідненька... вмирає, а післала... За-для дітей, каже... я, каже, і без тебе помру... а може преосвященний зглянеть ся... Розважте, о. благочинний, у якому я становищі!... Жінка вмирає, а я тут... Може вмерла вже, а я... я тут... о. благочинний!

І враз, несподівано для благочинного, він упав навколішки і ридуючи, з благанєм простяг до него руки. Благочинний усяко заспокоював його і втішав.

— Почекайте, ось владика скінчить послуханне, ми йому доложимо! Посидьте тут тихо, а я вже сам йому поясню. Будете сидіти тихо?

— Буду, о. благочинний! — твердо сказав о. Антоній і сів на стілець з високою спинкою. Він сидів так хвилин з двадцять і ні про що у сей час не думав. Вже послуханне у архиєрея скінчило ся і благочинний „доложив“ йому,

що міг про о. Антонія. Архиерей звелїв покликати його перед себе.

Коли о. Антоній йшов назад до салі, він почував, що в грудях його ніби вихолонуло щось таке, що недавно палило його огнем. Ноги його як деревляні ступади, руки висіли безпомічно, голова була порожня і ніяких слів не знаходив він, щоб сказати архиєреєви. „Перегоріло — помислив він — все лихо у мині перегоріло!“ І тепер він бояв ся архиєрея, як і по всяк час, як боялись його і ті десять чоловіка, що стояли давнійш в салі.

В салі були тільки архиерей, благочинний та келейник. О. Антоній стояв перед лицем владики і дріжав.

— А що, — сказав архиерей, — як твоя жінка вмерла, і ти вже удівець?

— На все воля божа, — покірливо відповів о. Антоній.

— Так-то, так, але ти просиш сьвященства, а сьвященство, як сам відаєш, удівцям до сорока років не даєть ся...

— Знаю, ваше преосьвященство!

— То як-же з сим бути? Адже відповідь доведеть ся Богови давати!

— Ваше преосьвященство! Дам відповідь! Шестеро дітей!... Вони замолять!...

Архиерей задумав ся і кілька раз пройшов ся по кімнаті вперед і взад.

— А може твоя жінка ще і жити-ме!... — казав він, ніби міркуючи на голос. — Дійсно жалко мені тебе, жалко... Ти вартий! І шестеро, кажеш, шестеро? Все маленькі, га? дрібязок? га? Гм... І як се ви хапаєтесь дітей множити... Ну, диякон, — промовив він зупинившись, — вже за-для шестерох твоїх приймеш гріх! Готуй ся на завтра.

— Ваше преосьвященство! — вирвав ся із грудей о. Антонія викрик. Він хотів був простягти руки, але сієї хвилі у него закрутилось в голові і він знесилив ся. Благочинний та келейник ледви встигли піддержати його.

— Ач, який бідненький, — зі співчутєм промовив архиерей і похитав головою. — Треба його підбадьорити,

що до жінки його... Що-ж, може Господь продовжить їй віку, а про те... Ну, що-ж... На все його воля! — додав він, звернувшись до благочинного і до келейника, і пішов до себе у кабінет дуже стурбований. „Ось жите яке і які дає колізиї, — думав архиерей, з ворушенем проходжуючись по кабінеті і нервово перебираючи чітки (рожанець), — а ми, маючи власть над сією сірою масою, сидимо у власних покоях і нічого сього не знаємо. Пожите судимо по справозданям, та по суплікам, та по внескам консисторії. Я його помучити захотів за те, що в тон попадати не вміє, се була моя забаганка, а у нього он яке велике лихо і яка важка загадка“. І сеї хвилини архиереєви порушеному сьвіжим випадком і настроєному на добрі чуття заманулось побачити на власні очі, як живе підвладне йому духовенство, що почуває і якого лиха зазнає кожен з сих покірливих дяконів, дячків і паламарів, обтяжених сім'ями, що усе жите марять про поліпшення свого становища.

О. Антонія очутили і він поволи побрів з архиерейського двору. Він не в силі був тепер ні радити, ні тужити. Його недужий розум ніяк не міг хоч трохи систематизувати всі ті різнородні вражіння, що довелось зазнати йому протягом останньої днини. Острах перед подачою пакета секретарови, ясна надія по прийняттю того пакета, ласкаве витанє у благочинного, розчарованє у консисторії, розпука на вид умираючої Натоньки, боротьба між любовю до неї і потребою їхати за-для дітей, випадок у архиерея і се щастє, що мусить сповнитись завтра, — усе се випадало одно по одному, ні трохи одно від одного не впливаючи, і плутало його мислі і чутя. Страшенне лихо, втрату жінки він мусів переживати разом з найвищим щастєм — осягнення сьвященничого стану. Справді се було щось майже надприродне, сполученє двох супротивних почувань. Нема більшого лиха особі, що носить духовний стан, як втрата жінки, та ще улюбленої, якою була Натонька о. Антонію. Адже се на віки самота, на віки холод безженности серед миру, що живе повним житєм, серед житєвих приман і вимогів строгої моралі, сполученої з духовним станом. З другого боку, сьвящен-

ництво се вищий ідеал, до якого мусить прямувати причетник, і виходить — вище щастє. І ось одно і друге разом впало на голову о. Антонія. Одно тільки він виразно почував — що він у сей момент переступник перед Натонькою. Вона вмирає, жертвуючи себе для будучности його і дітей, вона, може бути, тепер переживає страшні муки, а він тут робить кар'єру, готує ся до підвищення. І як не силкував ся о. Антоній, ніяк не міг погодити в серці сих ріжнородних почувань. Через се усю останню частину сієї днини, увесь вечір, який перебув у церкві, даремно силкуючись слухати вечірню, — бо треба було готуватись до завтрішнього, усю ніч, цілком безсонну, ранок другого дня і навіть підчас служби, коли його висвячували, він був в стані якоїсь байдужости, непритомности. Серце його нестерпно боліло, лице було бліде і очи, що глисоко запали, горіли тьмяним огнем. Навіть архиерей звернув увагу на його недобрый вигляд і, стоячи у вівтарі, сказав йому стиха: „Наберись сили, Антоній, не гадай про земне! Памятай, який чин приймаєш!“

Але о. Антоній не міг набратись сили, та непритомно й понуро стояв усю службу. По скінченю служби він добрав хвилину і наблизив ся до архиерея.

— Ваше преосвященство! — сказав він поклавши долоні на-вхрест і тим самим прошучи благословення. — Благословіть від'їхати до дому! А вам, за ваше добродійство, віддячить Бог.

Тон, яким він казав, тхнув глибокою журбою і якоюсь безнадійною покірністю долі.

— Їдь, о. Антоній, їдь! Твоя справа виїмкова! — сказав архиерей, благословляючи його великим хрестом.

О. Антоній спішно здіймав сьвященницький убір, сей новий для нього убір, одно відчування, якого при иньших обставинах надало-б йому невимовну втіху.

Тепер було не до того. Він хапав ся, його тягло, штовхало геть з церкви на поchtову стацию, де він невідступно вимагав коней зараз, сієї хвилини, та щоб були бистрі і дужі, щоб летіли без улину і без відпочинку. Нічого не бачучи перед себе і не чуючи, що казали йому

почтар та візник, він сїдав до дилїжана і благав візника їхати скорше. Візник трапив ся жвавий, о. Антонїй не пожалкував двох карбованців на горїлку, і той без жалю гнав коней, а конї були гарячі і летїли на всї заставки, не зважаючи на бездорож і ями по дорозї.

Ось вже віддаля видно вузьку стяжку бутищанської ріки, потім починає вирисовуватись церква, дім нового поміщика Скридлова; виринають одна за одною хати та землянки. О. Антонїй силкуєть ся роздивитись на власну хату, але не видко її, а про те йому здаєть ся, що як би він уздрів хоч один рїг своєї хати, то зрозумів би усе. Мислі його починають швидко попереджати одна одну. То йому ввижаєть ся сумний образ смерти: Натонька лежить на столї, худа, жовта і холодна; дїтки ховають ся по кутам і перелякано мовчать, тільки одна Маринка, блїда, розумненька, Натонина коханка, нескінчено сумна та замислена дивить ся на матір своїми великими очима... Докія плаче і поглядає у віконце, чи не їде він... Серце його розриваєть ся і шматуєть ся. То разом йому усе се здаєть ся неможливим, надприродним, диким. З якої речі? Чому так швидко? Натонька ще може одужати і прожити багато років. І яка-то вже буде радість їй, коли вона дізнаєть ся, що він повернув ся сьвященником! І він вже цілком певний, що саме воно так і є, що инакше і не може бути, і приспїнає візника тільки для того, аби скорше порадувати Натоньку. Так, коли вона жива, то одна ся радість вигоїть її від найтяжшої хвороби! Адже сьвященник він, парафію дадуть, достаток буде, дїтей виховають вони, Боже мій, Боже мій!...

Вони зрівнялись з домом поміщика Скридлова, поминули сад, ряд землянок. Вже він бачить свій тїк; із-за столу соломи визирає очеретяна покрівля хати. Докія біжить йому на зустріч... З чим вона? З якою звісткою? Не витримає він, розірветь ся серце.

— Стій!

Конї з розгону зупинились; він вискочив із дилїжана. Докія припала головою до його грудей і ридає...

— Натонька? — питає він диким голосом, плачучи.

— Вмерла, Антосю!... Сїєї ночі!... Коли ти відїхав, лекше стало... Гадала — полекшало... А воно як лине кров

горлом... нічим не вдержиш... задавило її, бідненьку... А перед сим тебе згадувала... Останнє її слово було: поможи йому, Боже, дістати сьвященства!...

— І Бог допоміг мені... Допоміг... А їй, їй, голу-бонці, ні, не допоміг... Його сьвята воля! — бубонів о. Антоній, ломлючи руки з розпуки і дивлячись на Докію майже божевільним поглядом.

Він увійшов до хати тихою, нерівною ходою чоловіка, розбитого в край. Уздрівши Натоньку на столі, покриту до половини парчою, у вінку з мертвих квітів, з чотирьох свічками в головах, жовту і висохлу від муки, він припав до холодних рук, складених на грудях, і довго мовчки і без сліз благав її простити за те, що він мало про неї думав і за те, що він тепер без неї буде користатись з привілею тільки сььогодні отриманого стану.

В кімнаті було чоловіка двадцять людей, переважно сільських баб, але були тут і Марія Панкратівна, і Ксенія Мелентівна, і паламариха, а кели о. Антоній підвів голову, що здавалась йому оловяною, до хати увійшов о. Панкратий, а з ним старий паламар, несучи в руках ризи і кадило.

— Відправимо літню соборно! — якось урочисто промовив о. Антоній.

— Відправимо! — сказав о. Панкратий і почав одягатись в ризу.

Паламар подав о. Антонію стихар, але той відмовно мотнув головою.

— Ризу... Сььогодні висьвятити... Ох, Натонько, тільки тобі й дісталось, що літня моя! — промовив він крізь слези жалісним голосом.

Діти жажливо виглядали з другої кімнати, а Маринка справді стояла біля матері і з нескінченою дитячою тугою дивилась на неї своїми великими очима.

Сторож побіг до церкви і приніс о. Антонію ризу. Всі з задивованнєм дивились на те, як він одягав її. Від кадила підняв ся дим ладана. Почалась літня...

З російського переклав

Григорій Коваленко.

ІЗ МАДЯРСЬКИХ ПОЕТІВ.

ПЕРЕСПІВИ ПАВЛА ГРАВОВСЬКОГО.

1. Еміль Абрань.

Ми встанем — смерти нам нема : Не воскресають лишень ті,
Душа правдива не вмирає, Що змарнували вік нікчемно,
А зірку в небі вибирає Життя скінчили задаремно,
І там живе собі сама. Гидкій віддавши ся меті.

Хто не боровсь за сьвітлі сни,
Не ратував братів з неволі,
Хто не бажав бездольцям долі,
Той не підніметь ся з труни.

2. Олександр Кішфалуді.

Як підбитий олень скаче, Так і я отсе тікаю
Така думка, що втече, Від коханих оченят,
А в самого кров, неначе Може часом одшукаю
Той струмець із ран тече; Чим журбу в душі прогнать.

Дарма праця. Гірше й гірше
Сум важкий труїть мене;
Рана глибше, рана ширше,
Лиха доля не мине.

3. Кароль Кішфалуді.

Чи я скоро вас побачу, Та вони мовчать — не знають
Степи мої милі? Тяжкої причини;
Де-б ні був — за вами плачу, Самотою дні минають,
Все забуть не в силі. Вяну гірш биллини.

Летить пташка, чи повіє Як листочки вітром збиті
Вітерець легенький, Носять ся по полю,
Я питаю: що там діє, Так і я твняюсь в сьвітї,
Як там край рідненький? Микаючи долю.

4. Йосип Левай.

Щодень божий — пізно, в ранці — Грошей в мене не бува,
Все музика, співи, танці; За те всякі є права:
Горе як у воду... Я не знаю роду!

Мені сонце сьвітить всюди;
Скривь тиняюсь, добрі люди,
Не питаю броду...
Рад з панами я хильнуть,
Проженуть, так проженуть:
Я не знаю роду!
Про дівчат не маю гадки,
Аби вліз куди до хатки —
Одшукаю вроду...
Хай верауть — не дожене
Поговір людський мене:
Я не знаю роду!

Ліжко в мене кращ не треба —
Серед степу проти неба;
Царь не спав так з роду...
На чім ліг — то тим і вкривсь,
Та й ніколи не журились:
Я не знаю роду!
Що день божий — пізно, в ранці —
Все музика, співи, танці;
Об землю пригоду!
Хай підківка забрязчить;
А штовхнуть під боки — цить!
Я не знаю роду!

5. Андрій Сабов.

Знов я бачу край коханий,
Як мандрівець безталанний
Знов вернув ся я туди,
Де зростав собі й кохав ся,
Тої слави сподівав ся,
А не відав ще біди.
Радим серцем все витаю,
На що гляну — памятаю
Та й усюди памятав:
Отсі верби, сі садочки,
Соловейків і струмочки,
Сей ясний, широкий став.

Що малому сподобалось,
Як було все — так осталось,
Наче ждало все мене:
Пташки любе щebetання,
Хвиль тихесеньке шептання,
З листям гіллячко рясне.
А про те душі байдуже:
Не втішає очей дуже
Ся краса тепер... По що
Рідний дуб став тільки дубом,
Квітом квіт, — тим чаром любим
Не обвіяне ніщо?

Ні, се так мені здаєть ся;
Як колись, усе сьмієть ся,
Як колись, усе цьвіте;
Та я сам змінивсь помалу,
Вже нема того запалу,
Сам я став уже не те.

6. Йосип Етвеш.

Лист на гільці зелененькій
Сумувував;
Вітерець над ним тепленький
Повівав.
Лист журился одинский:
„Все я сам;
Полетів би в степ широкий,
Любо там“.
Вітерець на те нічого —
Полетів;
Нарвав листячка сухого
Де схотів.

Покотив його ланами,
Підкида;
Плаче листя слізюньками,
Що біда.
„Краще-б я на вітці рідній
Пробував“,
Не один листочок бідний
Жалкував.
Так і той, хто в сьвіт подасть ся
Геть з двора:
Не знайти йому ні щастя,
Ні добра.

7. Александер Петевфі.

I.

Ржавий меч, що носили батьки,
 Що тремтів перед ним супостат,
 Ще не відав моєї руки,
 Бо на те я — малярський маґнат.
 Не робив я нічого весь вік;
 Справді жити — се праці не знать...
 Хай працює на мене мужик,
 Бо на те я — малярський маґнат.
 Тобі, хлопе, возити панів,
 Так і шлях щоб виходив рівнять;
 Чи ти хоч, щоб я пішки ходив, —
 Я, вельможний малярський маґнат?
 Вчені люди — то все бідарі;
 На що-б став я читати, писать?
 Їм та пю від зорі до зорі,
 Бо на те я — малярський маґнат.
 Не плачу я податків зовсім, —
 Се — гаразд... Треба правду казати:
 Маю все, але й винен усім,
 Бо на те я — малярський маґнат.
 Рідний край... люд, закутий в ярмо...
 А нехай їх мордує сам кат!
 Прийде час, — чисто всі помремо, —
 Навіть я... я, малярський маґнат!
 Курю люльку — такий мій звичай,
 Не побачу ні горя, ні втрат;
 Однесуть мене ангели в рай,
 Бо на те я — малярський маґнат!

II.

Степ замовк, зробив ся пустою —	Але ти з'явилась, любонько,
Ні билинки, ні стебла;	Сьвітлим ангелом моїм,
Мов лиха година хусткою	Усьміхнулась знов, голубонько,
Всю красу його змела.	Тихим поглядом своїм.
Всохли віти зеленесенькі...	Ти одна мене не кинула,
Соловейку де сьпівають?	Очей з тебе не зірву,
Тьма ляга; зірки ясенесенькі	Моя пташко! Пустка згинула:
Перестали впливають.	Бачу квіти і траву.
Кудись хмари подівали ся,	
Ллють ся проміні унять,	
Соловейки розспівали ся,	
Зіроньки як перш горять.	

III.

Плаче жажнувшись хворе дитятко,
 Почує мати —
 Затягне пісню: знов голубятко
 Почне дрімати.
 Плаче та беть ся, стогне без краю
 Серце нещасне;
 Я заспіваю: „Гаю мій, гаю!“,
 Може хоч засне.

IV.

Шануєш ти, друже, та хвалиш мене;
 Додам я до ласки твоєї:
 Виною тому твоє серце ясне,
 Се джерело вдачі моєї.
 Поглянь лиш на поле: воно поросло
 І хлібом сьвятим і квітками,
 А що-б із ним сталось, що-б добре зійшло
 Без теплого сонця з дощами?

V.

Перестигла нива, Ляже — не піднять; В понеділок жнива Треба починать.	Пташко сизокрила! В серденьку співця Ти любов сплodiла, — Будь же й за женця!
--	--

VI.

Не дам собі ради; Сказати-б — ледащо, Так тільки й віради, Що мучує ні за-що!	Не дам собі ради; Хотів би пожити, Так тільки й віради, Що швидче спочити.
--	---

VII.

Нема в світі милійшого нам,
 Як та воля, те liebe кохання,
 Життя вільне та вільне обрання;
 За кохання життя я віддам.
 А за волю віддам і кохання.

VIII.

Де ти, де ти, моя доле, Моя втіхо молода? Серце знає тільки горе, А про щастя й не згада.	Ти сьміялась наді мною, Жартувала дуже з ім, Як з дитиною малою, З чулим серденьком моім.
--	--

Пустувала та й спіткнулась
 На могилці, а воно
 Враз розбите, і не счулось:
 Не ворухить ся давно.

На диво у мене дружина,
Не дуже багато таких;
Спливає життя мов година,
Думок я не знаю важких.

От тільки сумнійш поглядає
Мій меч, що висить на етні,
Неначе щось прикре гадає,
Немов дорікає мені.

І скаже: „Ідїть та рубайте,
Врага поскорійше зборить,
Про зраду ганебну не дбайте, —
Ураз як жили — так і мрїть!“

IX.

Даремні всі ті дорікання:
Люблю я голубку мою,
Але не отруту з кохання,
А щастя з відвагою ю.

Нехай лиш повстане країна,
Нехай лиш до бою гукне, —
Мечем моя мила дружина
Сама підпереже мене.

По долині річка вєть ся,
Веселенько грає в низ;
По виду твому лєть ся
Тєчїя пєкучих слїв.

Ти-ж, голубонько кохана,
Слїв дрібних не лий — цур їм!
Бо завяне на вік з рана
Цьвіт на личеньку твоїм!

X.

Де дзюрчать ясні струмочки,
Виростають там ранійш
Запашнесенькі квіточки,
Розцвітають ся пишнійш.

Не того я взу щасливим,
Хто мовчить та позїха
За покоєм полохливим,
А того, хто пє, коха,
Любить жарти та бенкети
В товариському гурті,

Не вихор буйненький
Над степом свистить:
Чабан молоденький
Стрілою летить.

„Тривай лиш, козаче!
Де взяв ти коня?“
А він собі скаче
Та знай поганя,

„Чимало у тебе
Пасєть ся всього;
Обрав я для себе
Гнідого сього.

„На ярмарок хочу;
Там... звісно, що там...
До Тура доскочу —
Циганам продам“.

XI.

Кого водять ясні мети,
Надять мрїєньки сьвятї;
Хто гадать за себе кине,
Хоч його в шовки вбирай,
А з катами бєть ся й гине
За зневолений свїй край.

XII.

„Дурний ти, козаче!
Се кїнь хїба твїй?“

А він собі скаче,
Мов кїнь йому свїй.

Не то, щоб вернув ся —
Ухом не повів,
А тільки всьміхнув ся,
Здалїк відповів:

„Не плачте, мїй пане!
Для вас се — не лїк,
Бо коней достане
На пїлий ваш вік.

„Менї-ж серце доля
Єдине дала,
І те ваша доня
В сїроми взяла“.

Панько Олелькович Куліш.

Огляд його діяльності.

Написав

Єсин Маковей.

Ділити життя і діяльність Куліша на якісь періоди — годі, бо не можна означити року, в котрім один період кінчився-б, а починався другий, відмінний від першого. Хоч у діяльності Куліша були звороти і сам Куліш ділив себе на „прежнього“ і пізнішого, то проте не можна сказати, щоб у прежнему Кулішу не містився пізніший, або й навпаки, пізніший Куліш не мав багато сих прикмет, що прежнему. Перемінив він, правда, у старших літах деякі свої молодечі пересвідчення, але ця зміна не відбулася несподівано, нараз, — для неї були вже завдатки у молодості Куліша і вона підготовлялася у нього по малу разом з розвитком його.

Коли-ж я у своїй праці таки ділю діяльність Куліша на періоди, то роблю це просто з практичних причин, для ліпшого перегляду. Ділю її на три періоди, а то на час 1840—1855 року, коли закінчилася, так сказати-б, молодеча діяльність Куліша і він відповідно до змінених обставин у Росії по Кримській війні розширив свою діяльність; другий період закінчую роком 1864, коли Куліш став російським урядником у Варшаві; третій період означую роками 1864—1897, — це був час, коли Куліш хитався по-

між Росією і Польщею і докінчував роботу, почату у двох перших періодах. Я не кажу, що Кулішевої діяльності не можна поділити й инакше; але який чи такий поділ може мати тільки тоді вагу, коли він справді покаже ся практичнішим, ніж сей. Се річ маловажна.

Становище, з якого учені і публіцисти доси судили про діяльність Куліша, було всіляке: як до часу, коли про нього писали. Для нас очевидно найважніші сї відзиви, яких автори брали на увагу майже всю їм відому діяльність Куліша, писані по змозі безпристрастно і печатані недовго до його смерти або й по його смерті. І так Петров, хоч признавав Кулішеви рухливий і енергичний талант, писав, що Куліш „ніколи не був ні чистим істориком ні чистим етнографом: в історію і етнографію він вносив поетичні або публіцистичні погляди, а в артистичній діяльності недоставчу чистої поезії заповняв штучним обдуманєм. Під впливом чутя, теоретичні погляди його хитали ся і нераз упадали в суперечні крайности.“¹⁾ Петров уважає Куліша ділтантом. Дашкевич не добачив у Куліша тих суперечних крайностей і уважає його неначе жертвою історії. Каже, „що його хитаня поміж Польщею і всеросійською, сильно сціпленою державою, се дуже характерна поява, яка вийшла не тільки з особистих прикмет Куліша, до чого зводять його перевороти Костомарів і Мордовців; хитаня Куліша — се повторенє вікової колізії, яку нераз переходили західно руські більше або менше інтелітетні люди, починаючи з XV. столітя, люди, що горячо любили свою вітчину, але не піднесли ся, як потрібно, понад свій місцевий патріотизм в імя висшої любови до всеї руської землі²⁾“. Дашкевич розуміє сю висшу любов до всеї руської землі так, що Українцям не признає права на повний розвій; се-ж розумів Куліш троха інакше. Дашкевич думає, що „вихідна точка діяльності Куліша, його горяча любов до рідного племені і слова, остала ся та сама; уціліло в Кулішу і давнє народництво, а так само не змінив ся й його погляд на задачі української літератури; змінив ся лише погляд на відносини племен польського і українського, на козацтво і на його пісні та літописи.“³⁾

¹⁾ Очерки історії української літератури XIX столітя. 268.

²⁾ Отчеть о двадцять-девятюмь присужденіи наград графа Уварова. 253.

³⁾ *ibid* 230—231.

Пипін, що видав свою „Історію русскої етнографії“ в три роки пізніше (1891) від „Отзыву“ Дашкевича, такі перечеить ся з ним і добачує у Куліша крайні суперечности,¹⁾ але до причин сеї появи, які подавали иньші критики, як Костомарів, додає від себе ще одну: а то далекі наслідки того самого романтизму, що панував у настрою любителів народности тридцятих і сорокових років. Крім того Пипін, так само, як Петров, уважає Куліша дилетантом у науці. „Осьвічений чоловік — каже — не може не мотивувати свого переходу від одного погляду до другого; сей перехід, очевидно, повинен простирати ся на всю систему поглядів, котрі й треба вяснити. Критики Куліша не нашли досить внутрішніх основ до крутих переходів його понять.“²⁾

Як бачимо, три поважні історики літератури, що старали ся судити Куліша безпристрастно, осудили його доволі остро, хоч не перечили його великих заслуг. Всі вони не могли оправдати ніби-крутих переходів Кулішевих понять і не могли скрити свого здивованя на вид такої вдачі, як мав Куліш. Але проте такі найсправедливіше з них оцінив Куліша Дашкевич, що не добачив у Куліша таких крайних суперечностей, як добачили иньші.

Наведені критики були писані ще за життя Куліша. По його смерті, по обчисленю його дійсних заслуг для України, коли вже ніхто не може надіяти ся від него терпкої, гордої відповіді на можливі закиди, знати в оглядах його діяльности щораз більше охоти оправдати його помилки і не приписувати їх, так як се діяло ся за життя, головню його крутій вдачі. Сих оглядів ще не багато і вони не повні — назву два: д-ра В. Щурата і Б. Грінченка — але в них уже не видно сеї пропасті, з якою мусів Куліш бороти ся за життя. Др. Щурат у своїй брошурі, виданій у Львові 1897 р. п. з. „До історії остатного побуту П. Куліша у Львові“ старав ся вернути Кулішеви добру славу, підірвану в очах Українців сими його творами, в яких знати раз надмірну прихильність до Росиян, другий раз до Поляків. Автор дивив ся на ті твори, як на уступки раз одним, раз другим, в тій ціли, щоби від них дістати поміч у змаганях культурного і політичного життя українського народу. Б. Грінченко в популярній житєписи Куліша, виданій у Чернігові 1899 р. п. з. „П. А.

¹⁾ Історія русскої етнографії III, 214.

²⁾ *ibid.* 190.

Кулишъ. Біографическій очеркъ“ оправдує Куліша таким способом: „Люди, що за ціле своє житє не зробили і десятої частини того, що зробив Куліш лише протягом останніх літ свого житя, або й зовсім нічого не зробили, обвиняли в зрадї того чоловіка, що, не памятаючи на себе, задихав ся під вагою роботи тоді, як багато-багато з тих, що кидали на него каменем, займали ся тільки прекрасними розмовами; винуватили того чоловіка, що мав силу і відвагу працювати серед насъмішок, клевети, зависти і байдужности до дорогої для нього справи. Люди забували давню гадку, що не помиляє ся тільки сей, що не робить нічого, а Куліш завсїди робив багато, його помилки були все щирі і, роблячи їх, він безнастанно мав гарну ціль — виясненя правди. Все те не могло не викликувати роздратованя в гордій, самолюбній і по части нетерпимій натурі Куліша і не збільшати різкості і чудацтва його відповідей і нападів на противників з його боку.“¹⁾ Погляд сей на Куліша і справедливий і, головна річ, людяний..

Ще очевидно не прийшла пора сказати крайне слово про Куліша, про його діяльність і переходи від одних думок до других; ще не видано багато його творів і не оголошено до історії його житя всіх потрібних матеріялів, так щоби вже тепер можна в кожній справі на документах основувати свій суд про нього; ще з різних причин і не можна було оголосити численних листів Куліша з останніх десятиліть його житя. Житєпись Куліша тільки тепер ладить д. В. І. Шенрок. Але вже й тепер відомий ширшому загалови багатий матеріял, на основі котрого можна говорити про Куліша з більшою певністю, як се доси було можливе. У великій помочи стають тут передовсім сотки Кулішевих листів, які оголошує „Кіевская Старина“ з половини 1897 р. Се листи Куліша до М. Максимовича, О. М. Бодяньського, І. Ф. Хильчевського, Т. Шевченка, В. В. Тарновського батька і сина, Д. С. Каменецького, Вол. Барвінського, М. В. Юзефовича, Г. П. Галагана, С. Д. Носа — разом кількясот листів з різних часів. Крім сих листів подані у „Київській Старині“ й иньші звістки про Куліша.

Отсі листи, се неоцінений житєписний матеріял і коментар до діяльности Куліша; на підставі їх можна вже й тепер оправдати Куліша в неоднім, за що йому докоряли; можна показати,

¹⁾ loco cit 39.

що він був далеко більше консеквентним чоловіком, як декому здавалося; злоба дня, що не раз так затроювала пристрасною часописні статі, звернені против Куліша, тепер не може нам так затемнювати погляду на Кулішеву діяльність. Пізнавши докладно сю діяльність, ми доходимо до висновку, що коли й можемо докоряти йому за деякі помилки, то рівночасно повинні ми сим докором обділити і всіх тих, що його виховували, що жили з ним, що мали вплив на него. Притім, очевидно, завсіди мусимо памятати слова польського поета, яких Куліш ужив раз на свою оборону:

Sąd nad nami nie dany nikomu;
Chcęć mnie sądzić, trzeba być we mnie, nie ze mną.¹⁾

При оцінці діяльності Куліша я зверну увагу головню на характеристичні і найбільше цінні його твори, поминаючи менше важні, бо хоч би хто й хотів говорити про всю діяльність Куліша, то тепер, поки ще не видано всіх його творів, се не можливе. Але право говорити про його діяльність уже тепер перед виданєм повної житєписи і всіх творів Куліша дає нам ся обставина, яку Куліш зазначив, пишучи житєпись Гоголя 1853 р. „Що до їх гадки, що чим пізнійше буде зроблена оцінка сего сильного мужа, тим ліпше, то, між нами сказавши — ся гадка нерозумна і негідна уваги. Вона пахне тими часами, коли ще не родив ся Гуттенберг. Чи-ж можна дібрати ся до оцінки, коли я думаю свою думу в Петербурзі, ви свої в Москві, а хто иньший ще свою в Лондоні або в Нью-Йорку, і не знаємо посполу про се, що саме думає кождий з нас? Будуччина постоїть сама за себе, не бійтесь — її не зібете предчасними поглядами, бо magna est veritas et praevalēbit. Але зрікати ся з якогось старечого побоюваня за добрий стан мізку наших потомків, — від приємности обмінювати ся думками і навіть фактами — просто гупо і тупо.“²⁾

¹⁾ К. Ст. 1898, I, 105.

²⁾ Київ. Стар. 1897, IV, 451.

I.

Хлопачі літа Куліша. — Побут на університеті і вплив Максимовича. — Романтичні напрямки 30-их років. — Вплив Хильчевського і української літератури. — Польські впливи. — Київський кружок Українців. — Побут у Петербурзі 1845—1847. — Ув'язнене і заслане в Тулу на три роки 1847—1850. — Історія Кулішевих праць за роки 1840—1846. — Побут у Тулі, студії над Самозванщиною і повість „Іскатели счастья.“ — Побут Куліша у Петербурзі від 1851 р. — „Воспоминанія дѣтства Николая М.“ — Побут на Україні в роках 1853—1855 і подорожи по Росії.

Про хлопачі літа Куліша найбільше можна дізнати ся з його житєписи у „Правді“ 1868, написаної коли не ним самим, то кимсь дуже близьким до Куліша, бо в ній є такі відомости, які лише Куліш міг подати (н. пр. лист М. Грабовського з 1860 р.). Сказано тут, що дід і батько Куліша були люди жорстокі, горячі.¹⁾ Сю прикмету, хоч і значно обмежену освітою та вихованєм, унаслідив по них і Панько Куліш. Слабе здоровлє його з-малку мало в собі очевидно зародки тої нервовости, яка проявила ся в нього при кінці 50-их років і показувала ся потім завсїгди, коли він тільки попав у який більший клопіт та надвередив рівновагу свого духа надмірною роботою. У згаданій житєписи описаний також доволі широко вплив матери і сусідки пані Мужилівської на молодого Куліша. Ту сусідку описав Куліш у повісти „Ульяна Терентьевна“, і про сю повість каже його житєписець, що в ній багато Кулішевої сердешньої, його індивідуальної правди.²⁾ Отже повинні ми приглянути ся сій повісти.

Рідна мати була для Куліша, так сказати б, першою учителькою етнографії, але вона померла перед часом, і Куліша не тягло вже нізнійше до рідного дому так, як колись. „Сказати правду, я не дуже був привязаний до родительського дому — пише Куліш у повісти „Історія Ульяны Терентьевны“ — не тому, щоб мені було байдуже про місце моїх перших радостей, не тому, щоб у нїм не було мені добре (привольно), лише тому, що в мене

¹⁾ Правда, 1868, ст. 19—20.

²⁾ Тамже, 33.

не було матери... Я втратив матір у таким молодім віці,¹⁾ що ледви пригадую собі її казки про чудесні сторони, не схожі на наші, і неприродні істоти, яких я ніколи й не бачив... Я зріс самотним хлопцем, при батьку, що горячо любив мене, однак утомляв читанем оправленого в шкуру Державина і арифметичними задачами. Мабуть тому моя душа хилила ся більше до товариства женщин, а Уляна Терентевна, появившись у нашій стороні, зараз потягла до себе мою уяву.²⁾

Уляна Терентевна Мужилівська була пані з „великого коліна“, розумна й добра. Панько Куліш ще хлопцем прожив у неї якийсь час — і пізнійше описав її у згаданій повісти. У сій повісти Куліш каже так про свою хлопячу вдачу: „В дитячих літах я не був дитиною: я відчував, радував ся і терпів, як дорослий. Однак через те мій дитячий вік не втратив для мене сего принадного чару, який, хоч сумно, відчував і сам Яків Яковлевич (учитель Куліша в гімназії). За сьвіжість вражінь, за вразливість душі, за солодке відчуванє бутя в ту епоху житя я безконечно вдячний своему Творцеві. Обдарований сими прикметами, я находив цікаві річи всюди, де для иньших була сама нудьга і мука. Все, що вражало мій голос і ухо, відбивало ся в моїй душі живописно і музикально.“³⁾ В иньшій місці каже ще Куліш про себе таке: „Я своему самотному житю дома, нудному побутуви у школі і недостачі материнської любови приписую взагалі ранній розвій у мене симпатії до всего, що приманює серце.“⁴⁾

Сама-ж Мужилівська мала на Куліша чималий вплив. Від неї і її небоги набрав ся Куліш ідеального погляду на житє, що не в одній річи йому й зашкодило. У неї познайомив ся Куліш потрохи і з грецькою культурою. „Я був — каже він — зовсім огречений, і з того часу вже все, що грецьке, почало мене займати незвичайно.“⁵⁾

Отсеї звістки з хлопячих літ Куліша показують нам деякі риси його вдачі, які остали ся у нього через ціле житє: він за-

¹⁾ Куліш утратив свою матір тоді, як жив у Києві. — виходить, що мав тоді вже кільканадцять літ. (Ист. лит. рускоп Ом. Огоповского III, I, 96). Коли-ж так, то отсеї слова Куліша треба брати з деякою засторогою, як і взагалі цілі „Воспоминания детства Николая М.“, де Куліш виступає як незвичайно розвинтий хлопець.

²⁾ Повісти П. А. Куліша. Спб. 1860, т. III, 260.

³⁾ Тамже, 259. ⁴⁾ Тамже, 270. ⁵⁾ Тамже, 342.

всїгда був дуже вразливий, цікавий і одушевлений. Уже хлопцем він рисував і до досить пізнього віку любив рисувати та малювати. З часів, як Куліш був у гімназії, житєписці його оповідають ще одну характеристичну для него пригоду, як він просив учителя, щоб той не ставив його за невміне аьгебри на-вколїшки, бо инакше покине вчити ся; учитель не згодив ся на се і Куліш справді зовсім покинув учити ся аьгебру. Гордість і впертість були вже очевидно й тоді важними прикметами його характеру; з ними стрічався ми потім в його житю дуже часто. Цікаво також, що вже в гімназії Куліш пробував своїх сил у письменстві, пишучи вірші і и. Відомо також, що невеличка повістка „Циган“, напечатана в „Ластівці“ 1841, — се ще гімназьяльна робота Куліша. Однак широких відомостей про те, як розвивав ся Куліш у середніх школах, поки що не маємо. Можна би, правда, дещо дізнати ся про се з його повістей „Оеклуша“ і „Яковъ Яковлевичъ“, але сей материял не цілком певний і маловажний для того, хто хотїв би дізнати ся про те, що Куліша тоді займало, що він читав. Більше кажуть нам Кулішеві житєписці. З письменників, яких Куліш пізнав у гімназії, вони називають Жуковского, Пушкина, Артемовського Гулака, Квітку, Гоголя, Гете, Шіллера і — що найважнійше — Максимовича. Максимович видав у Москві 1834 р. збірник українських дум і пісень п. з. Украинскія народныя пѣсни, часть I. Сей збірник так дуже сподобав ся Кулішеви, що він вивчив ся його на память.

З молодих лїт Куліша годить ся ще піднести факт, що він уродив ся 1819 і провів перші роки житя у Воронїжи, до гімназії ходив у Новгороді Сїверськїм, а коли не міг докінчити її, то рік був дсманнім учителем у Глухові. В першій своїй повісти „Михайло Чарнишенко“ він і описує радо сї сторони, де прожив молоді лїта, особливо Воронїж і Глухів, яким очевидно придивив ся добре. Околиці Новгороду Сїверського описує він в „Алексїю Однорозѣ.“

До університету вступив Куліш 1837 року. З того часу ми й повинні придивити ся ближше його знайомим, його житю і роботі до 1854 р. Основою до сего огляду може бути сьвідoctво, видане Кулішеви з департаменту загальних справ російського міністерстваа комунїкації 20. серпня 1875, де на підставі урядових документів вичислена його служба. Сказано там, що Куліш учив ся в Новгород-сїверській гімназії від 1833 до 1837 р., почім

слухав викладів на філософічній і правничій виділі київського університету. Університет покинув він перед кінцем курсу 1840, 31. грудня і вступив у службу учителем російської мови в Луцькій дворянській училищі 1841, 10. лютого. Звідтам перевели його на таку саму посаду в Києво-печерське дворянське училище того-ж року 20. грудня і потвердили на посаді учителя російської мови і письменства 1842, 15. вересня. З Києва вислали його 1843, 5. липня для огляду у київській губернії всіх архівів при правительственных урядах і монастирях. Потім назначили учителем історії і географії у Києві того-ж року 20. жовтня; іменували членом сотрудником при „Временній комісії для розбору старих актів“ 1844, 18 січня; вислали знову для збирання відомостей про старовину в декотрі повіти київської губернії тогож року 13. липня; далі перевели його на посаду старшого учителя історії в ровенську гімназію 1845 р. 31. серпня; а звідси назначили старшим учителем російської літератури в п'яту петербурзьку гімназію того-ж року 15. грудня. Постановою комітету міністрів 1. і 15. вересня 1846 рішено вислати Куліша для вивчення славянських наречій в Пруси, Саксонію і Австрію на півтретя року, з платнею на видатки в сумі 1.143 р. 68 к. в рік і з увільненем від обов'язку учителя п'ятої гімназії 1846 р. 20. жовтня. Згадану подорож узнано покінченою 1847 р. 2. липня.¹⁾ Того року, як відомо, уязнено Куліша і заслано в Тулу.

Се урядове свідощтво перечеисляє нам тільки літа науки і службу Куліша. Як бачимо, він кілька літ учителював і два рази, 1843 і 1844 р., їздив оглядати архіви київської губернії. Сі урядові дані треба нам тепер доповнити иньшими відомостями в життя Куліша.

Побут Куліша на університеті і перші роки його діяльності припадають на часи великого зросту самосвідомости на Україні. Коли придивимо ся Кулішевим знайомим з того часу і тим Українцям, яких твори він читав, то побачимо, що вони були представителями тих живих, народніх рухів, які появили ся в 30-их і 40-их роках на Україні. Між ними на першій місці треба поставити Михайла Максимовича, котрого збірник пісень з 1834 р. зробив на Куліша ще в гімназії таке велике вражінє. Нема при-

¹⁾ Кіевская Старина, 1899, том III, 376—377. поки-що подаю тільки частину сего документу.

чини сумнівати ся, щоб Куліш в часом не пізнав і першого Максимовичевого збірника з 1827 р. — і так сі два збірники лишили на його діяльності важний слід, подібно як і на діяльності інших письменників у Росії. „Вражінє, яке зробили збірники Максимовича на першостепенні сили російської літератури, — каже Пипін у своїй Історії російської етнографії¹⁾ — було фактом дуже великого історичного значія. Тодішні ентузіясти народности, що очікували літературного перевороту від впливу етнографічних дослідів, гадали, що в поезії сей переворот настане в сім народно-романтичним напрямі, до якого вони самі признавали ся. В тім самім часі й справді відбував ся глибокий переворот в нашій (російській) літературі під збірним впливом суспільно-історичних і літературних причин: між ними і реставрація народної поезії мала свій широкий вплив, тому що викликала живий, глибоко поетичний відзив народу на інтереси, які повстали серед освіченої класи, в вищих сферах літературного розвою, — і ся реставрація вплинула не тим лише, що дала нові поетичні теми і краски, але й тим, що вказала моральний зміст народного життя, який перше ледви підозрівали або якого й зовсім не добачували, та примушувала поважати се життя і займатися ним і в соціальним зміслі.“

Пипін оповідає у згаданій праці про вплив збірок Максимовича на Пушкіна й Гоголя; сюди треба очевидно долучити і Куліша, що не тільки пізнав збірники Максимовича, але на університеті був ще й учеником його. Тоді приподолав ся Максимовичеві своїм власним збірником пісень, що записав від матери. Максимович давав йому переписувати свої пісні. Дві легенди Кулішеві напечатав він у своїм альманасу „Кіевлянинъ“ на 1840 рік. Вечерами кликав М. Куліша на почитанку. Читали в купі народні українські пісні і розкладавали їх розрядами. Потім стали читати повісти Вальтер Скотта. Максимович звертав увагу Куліша на закони штуки і підносив горі його духа своєю умною наукою.¹⁾

Максимович, як звісно, поступав собі дуже приязно з молодими людьми; так очевидно не лише своїми науковими працями, але й своїм поступуванєм, своїм одушевленєм до науки з'єднував собі та одушевляв і своїх учеників, між ними і Куліша. Мало то-

¹⁾ Історія русскої етнографії Н. Н. Пипіна Спб. 1891, III, 28—29.

²⁾ Правда, 1868, ст. 283.

го, він і як український патріот був для Куліша взірцем. Український же патріотизм Максимовича — се не було українофільство таке, як його розуміли в 60-их роках. Відповідаючи на привіти, які читали ся на 50-літнім ювілею його літературної діяльності в 1871 році, Максимович так говорив сам про себе: „Уроженець Київської Руси, де земля і небо моїх предків, я належав передовсім до неї і належу до нині, посвятивши передовсім їй і мою умову діяльність. Але разом з тим, дозрівши у Москві, я так само любив, виучував і північну, Московську Русь, як рідну сестру нашої Київської Руси, як другу половину одної і сеї самої сьвятої Володимірової Руси, відчуваючи і розуміючи, що як їх побут, так і зрозуміне їх, одної без другої, недостаточні, односторонні...“ І справді — зазначає до того Пишін — ми бачили його старі літературні звязи, що відповідали і тодішньому складови його ідей: він розвивав ся у школі російського романтизму, що починав приймати народній кольорит, і із свого боку додав до него український відтінок, як чисто краєвий (областний), не виріжнюючись ні трохи з загального літературного руху. Українофільство виростало з иньших історичних причин — воно настало після більше або менше успішних проб літератури на народній мові (з 1830—1840 років), між якими була поезія Шевченка, після впливів славянського відродження, після ліберальних поривів правительства і суспільности слідом за Кримською війною і після освободження селян, що наповнило довірливих людей дуже оптимістичними надіями. Так коли в нових поколіннях жила мрія про більше діяльну службу своему народови і про піднесенє його освіти підвищенєм його літературної мови, Максимович оставав ся вірним своїм старим поглядам: він був пересвідчений, — каже його житєписець — що українська мова, лишаючись мовою простого народу, може бути мовою поезиї і для сучасного Українця, але не може бути ні товариською мовою освіченої суспільности, ні мовою учених.“¹⁾

Я навів навмисно отсю характеристику Кулішевого учителя, щоби показати, в чім Куліш наслідував його, а в чім його випередив. Куліш не лише в пізнійшій віці прийшов до таких пересвідчень, що дозволили йому написати „Історію возсоединенія Руси“ з тенденцією виразно прихильною московській Руси в душі

¹⁾ Ист. русск. этногр. III, 35—36.

Максимовича; він ще в 40-их роках був тої самої гадки, як його професор. Про се свідчать і праці Куліша і особливо його лист до Юзефовича з 1844 р., де читаємо: „В Київі я не мав нагоди поговорити з Вами про одно дуже важне літературне підприємство або, радше сказати, намір. Політичне жите України давно скіпчило ся; а се жите, що проявляє ся мовою, костюмами, звичаями і и. — назву його хоч би поетичнім — тратить також з кожним роком свій вигляд (свою виразительность). Україна небавом зілеть ся з Росією в одно тіло. Воно й гарно; але не гарно се, що вона розцвітаючи коло двох століть таким сильним, таким пишним народнім житєм, при злуці з російським народом, внесла в нього мало нових елементів, вироблених власними силами протягом свого окремого істнованя. Був час, коли ми Українці, сходячись з Росіянами, могли були, так сказати-б, напоїти їх запахом своїх степів, додати їм богатства кольориту своїми народніми красками, осияти їх блиском своєї поезії, але в той час і ми не були ще такі осьвічені, щоби знати собі ціну, і вони були за мало культурні, щоб не покидати ся нашою мовою, поезією, звичаями і обичаями. Коли-б ми по нинішній час заховали були вповні свою характеристику, о! я певний, що після впливу романів Вальтер-Скотта на Росіян ми стали би для них предметом пильного ввучуваня; але в теперішнім нашім положеню, коли ми так зросійщили ся і лишили самим селянам свою рідну мову і свої звичаї, ми не можемо вносити в бідне жите російської суспільности ніякого нового елементу. Російський поет, піднявшись до всеславянської ідеї, коли-б захотів при помочи студій прожити богатим житєм нашого народу і таким способом доповнити і скріпити свою російську душу, то він майже не має до того способу: Україна у своїм нормальнім положеню є тепер майже безбарвним відломком давньої України, а наша література, з причини недостачі народньої ерудиції і літератів, висловила собою жите нашого народа також дуже слабо (крім народніх пісень, яких також видано дуже мало). І тому, щоб дати спромогу і Росіянам пізнати нашу пережиту минувшину, і щоб нам самим докладнійше пізнати себе, треба би почати таке видавництво, що містило б у своїх томах усе, в чім проявило ся жите українського народу.“¹⁾

¹⁾ К. Ст. 1859, февраль 199.

У сїм проєкті видавництва, що прийняв пізнійше форму „Записокъ о Южной Руси“, інтересні для характеристики Куліша особливо мотиви видавництва; як бачимо, вже 1844 р. дивив ся він на злуку України з Росією подібно, як і в 70-их роках. „Это и хорошо!“ — казав він і тільки дорого́ була йому „свята старосвітчина“, мова, пісні, характер і звичаї України. Вплив таких гадок, як Максимовича, тут очевидний.

Що в 40-их роках думав так не тільки сам Максимович, але й інші, се ми знаємо з праць Пипіна, Петрова, Дашкевича, Кониського і н. Українці не були тоді ворогами Росіян і думали розвивати свою літературу тільки поруч російської, не проповідуючи незгоди. Під впливом виучуваня славянських літератур і народностей виробила ся лише в Українців охота займатися своїм народом. В 70-их роках українська література поступила скоро наперед. До сего руху прилучили ся, слідом за Артемовським Гулаком, молоді вчені: Срезневський, Метлинський, Бодянский, а потім Костомарів. Любов до українського народу проявила ся у них історично-етнографічними дослідями і романтичною ідеалізацією народу. Громада українських письменників у Харкові піддержувала сильно сей напрям. Студії над славянськими літературами і народностями витворили у них крім того українське славянофільство, хоч не у всіх проявляло ся воно в творах. Усіх же тих людей пізнав Куліш або особисто або з їх праць. Дві перші більші праці Куліша „Михайло Чорнишенко“ і „Україна“ свідчать найбільше про вплив сих людей на нього: тут видко і історично-етнографічні досліді і романтичну ідеалізацію народа і славянофільство.¹⁾ Але перша повість, писана притім ще по російськи — очевидний знак, що в Куліша були тоді ще сумніви що-до української мови. Коли-ж він у сій справі в часом прийшов до інших пересвідчень, поступовійших як у Максимовича, то початки сих пересвідчень він сам приписував у значній часті впливови Ів. П. Хильчевського, котрого пізнав у Луцку 1842 р. Хильчевський був старший від Куліша на десять літ, але проте оба дуже заприянили ся і Хильчевський навернув Куліша до українства. Куліш цинив його за те високо, займав ся його долею, коли йому в чім не поталанило, і в присвяті до поеми „Настусі“ дякував йому за добру науку:

¹⁾ Сербський елемент у „Михайлі Чорнишенку“, се наслідок таких самих студій, якими займали ся харківські вчені.

Як з тобою ми зустрілись
на шляху широкім,
ти заглянув мені в душу
своїм добрим оком
і порадив мене щиро,
куди прямувати.
Довго йшов я тай прибив ся
до рідної хати.¹⁾

Аж „Історія возсоединенія Руси“ розлучила сих двох приятелів — Хильчевський не згодив ся з сею працею Куліша — і приязнь їх пропала.²⁾

Та хоч Куліш і сам признає, що Хильчевський показав йому, куди прямувати до рідної хати, було би необережно приписувати яснійше, як у Максимовича, Кулішеве українство самому впливови Хильчевського. Куліш і сам бачив, що „святую українську старосвітчину“ починають чим раз більше зберігати: Ізмаїл Срезневський видавав від 1833—1838 „Запорожску Старину“, присвячену українській історії і етнографії; Плятон Лукашевич видав 1836 р. „Малороссійскія и южнорусскія народныя думы и пѣсни“ — крім того українська література могла вже тоді виказати кілька замітних імен письменників, як Котляревського, Квітку, Артемовського, Гребінку, Метлинського, Костомарова і н. Шевченко видав тоді вже (1840) свого Кобзаря, а небавом ще й „Гайдамаків“, чим незвичайно підніс повагу української мови. Такі обяви з українського життя разом з цілим романтичним напрямом, що ставив собі нарід за свій ідеал, піддали безпечно і Кулішеви думку писати не лише по російськи, але і по українськи, не лише дбати, щоб не загинула свята старосвітчина, але щоб український нарід і дальше розвивав ся, нехай уже і в межах Росії, та разом з нею. Свілоцтвом такого зросту національної свідомости у Куліша треба вважати його „Україну“, написану по знайомости з Хильчевським.

Але до сих думок Куліша про український нарід, які він міг почути від згаданих висше українських письменників і вчених, долучують ся у нього рівночасно думки, почуті від Поляків, що виховували ся під подібними впливами, як Куліш, належали до т. зв. польсько-української школи, але мали иньший погляд на

¹⁾ Досвітки, №. 1862, 86.

²⁾ Диви некрольог Хильчевського у Літ. наук. Вістнику том V, 129.

історію України, як Українці. Особиста знайомість з сими Поляками лишила великий слід на діяльності Куліша. Пізнав він їх на своїх наукових подорожах по київській губернії 1843 і 1844 року. На найбільшу увагу заслугує знайомість Куліша з польським письменником М. Грабовским, що жив у своїм селі Олександрівці в Чигиринщині. Куліш познайомився з ним в липні 1843 і дуже вполював собі його. „Умная, свѣтлая голова!“ так писав про нього ще того самого року. „Я подав Грабовському довідомости багато такого, що його здивувало, але за те і в нього найшов такі материяли, про які нам, Задніпрянам, і не снилося.“¹⁾ У Грабовского зложив Куліш частину своєї „України“, за яку дуже хвалив його Грабовский.²⁾ Грабовский познайомив тоді Куліша з бібліоманом Константином Свідзінським; Куліш їздив не раз до Ходоркова, де жив сей польський пан, і користав з його великої бібліотеки.

Про знайомість з Грабовским і иньшими Поляками сам Куліш оповідає так: „Колись то давно, ще за Николаївських часів, записався я як вандруючий по Україні етнограф, з польським романістом і критиком Михайлом Грабовским. Наша знайомість тревало 20 літ і приводила нас часто до розсуджування польсько-руського питання в відношеню до українського народа. Не у всім сходилися ми з собою, і оба не в однім нерозуміли себе, але М. Грабовському я вдячний більше, аніж кому небудь та чому небудь, коли я в теперішнім часі в сім питаню хоч що-небудь добре розумію...“³⁾

А за що Куліш був вдячний Грабовському і иньшим Полякам, за яку то науку, про те дізнаємося знову з його листа до „Народа.“ Уже в старости 1892 р., в десять літ по невдалій пробі угоди з Поляками, він так оправдував своє ніби-польонофільство, яким йому докоряли:

„Польська інтелігенція в Київщині й Волищині перва вказала мені дорогу студіювання історичних документів і пам'яток.⁴⁾ Знання Свідзінський задля мене посилав Костомарі в Саратов десятками археографічні томи, та на біду Великої й Малої Росії, Костомара своєю розумовою реторикою вицідив з них тільки

¹⁾ К. Ст. 1899, февраль 190. ²⁾ *ibid.* 191. ³⁾ Правда, 1876, стор. 446.

⁴⁾ Те саме сказано про Грабовского і Свідзінського у життєписі Куліша в „Правді“ 1868, стор. 283.

політичну отруту під назвою „Богданъ Хмельницькій“, у чотирох пуздрах, рекомих виданнях. З того-ж самого материялу з прибавкою пильної праці та незнаних Костомарі друків і рукописних джерел я виробив пньшого Хмеля Хмельницького. Проклін його від жінок, дівок і парубків і досі ваготить над єхидним, юдинським козацьким ділом, єхидним однаково і за Хмеля Хмельницького, і за Мазепи, і за Гонта; так само, як у новорусчині, чи в Московщині¹⁾ за Косолапа, Разина й Пугачова. Отже ще тогді, як я слішуючи брив по слідах Костомари, мою фанатичну імітацію кобзарським думам під назвою „Україна аж до батька Хмельницького“ Михайло Грабовський так уподобав, — а писав я її в нього над кабінетом, — що широкі виписки з неї польськими літератами посилав до Крашевського в „Athenaeum“ і той вельми хвалив їх, та боявсь друкувати. абу nie parazić (мовляв) naszej publiczności. Нехай хвалу диктувала їм обом і антимосковська політика; та скільки я ні препиравсь із Грабовським печатно й листовно, скільки ні фантазував à la Kostomara в таких школярських творах, як „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ і в самій „Основи“, Грабовський заставався моїм другом de facto, і перед самою смертю кликав мене в Варшаву на таку посаду, яку навпослі дав мені ворог Поляків, князь Черкаський за-одно з Милютиним. Про Сьвідайнського, Едварда Руліковського, обох братів Головинських, Арцішевського, професора Зіновича і багатьох інших Поляків інгеллітентів мушу сказати те ж саме, з добавкою, що я не був достоен їх щирої дружелюбности, не знав їй ціни, не вмів нею користуватись. Скажу більше: наша Мала Росія, по польськи Україна, не дала мені ні єдиного такого приятеля, дарма що давала часом і гроші на мої видання, — давала гроші і робила їх ненавидною мені підмогою... Тут ради паралелі згадаю між репрезентантами новорусчини Плетньова, друга Пушкіна, (що силкувався бути його alter ego во дні слави своєї), про Сергія Тимоф. Аксакова і його сина Константина, про Катеніна, графа Олексія Толстого і Владимера Жемчужникова. Се були такі люди, і вчинки їх, що-до мене, були таківські, яких не дознав я, тай не чував ні по сім боці політичної прірви в нашій Малій Росії, ні по тім. І Ляхи і так звані в україноманів Москалі більше ро-

¹⁾ У Куліна Стара Русь значить Україна, Нова Русь — Росія, Московщина.

били для української (староруської) справи, і ради мене лично, і ради всякого, хто сто́яв у нас, а навіть іноді й не сто́яв то́го. Чого-ж се так? Того, що їх предки давно були государниками й культурниками, а ми й досі такі варвари в нашім письменстві, що прославляємо пяну різанину й руїну провою й віршами“.¹⁾

Поминаючи се, що в сім уступі пробиває ся Кулішева не-терпимість, ми повинні числити ся з отсим впливом Поляків на нього, який він сам признає. Теоретичні погляди сеї групи російських Поляків, з котрими Куліш познайомив ся, висловив виразно один з них, Мих. Грабовский. „Грабовский — каже Дашкевич — не вважав маловажною діяльності польсько-української школи. З'ображувану нею козаччину Грабовський уважав суспільним ладом, у яким пробувала Україна протягом кількох століть. Сей лад зберігав постійно черти дикости. Всі козаки, починаючи з простих і кінчаючи гетьманом, відзначали ся сільськими норовами, простою і грубістю, — то була козацька народність. Козацтво було новою відміною воєнного і найздицького побуту, який панував колись у полках Аттілі. І досі Українці задержали черти народности, завіщані дуже далекими часами, і поетичні, тому що повстали у народа з багатою фантазією і глибоким чутем.“²⁾ Грабовський признавав велику вартість українській народній поезії, одобряв, що ціла школа в польській літературі черпала материял з української поезії, радив ще більше займатися сучасною Україною, і заохочував польських поетів користати з української поетичности.³⁾

Сі гадки про дикість козаччини, але поетичність народу були пізнійше гадками й Куліша. В 40-их роках, правда, він був ще занадто великим ентузіястом старосьвіччини, щоб міг загалом лаяти козаків розбишаками, але польські впливи і тоді вже, в 40-их роках, помалу пробивали ся в його творах. Отут пора пригадати відповідні відомости з Кулішевої житєписи: Грабовський не годив ся з деякими політичними поглядами Куліша. Коли той польський письменник диспутував з ним пізнійше про „Записки о Южной Руси“, то не тільки Гайдамаччину, але й Хмельницину називав

¹⁾ Народ, 1892, 248.

²⁾ Так писав Грабовский 1839 у книжці, виданій п. з. „Literatura i krytyka, część I, str. 53—57.“ Виписано з „Отзыва“ Дашкевича, 204.

³⁾ Отзывъ, 204.

справдіннім розбишацтвом. Та й Сьвідзінський не міг стерпіти, коли Куліш називав свою землю українською, а не ляцькою; тоді той польський пан погукував бувало в пересердя: „Chłopy jesteście!“¹⁾ Всеж таки у Поляків, що жили тоді на Україні, було більше толеранції, ніж пізнійше. Розказував Куліш, що брат моголівського архієпископа Ігнатія Головинського, поважний пан, бачившись з ним у Сьвідзінського, промовив до него такі слова: „Україна ваша; на Україні ви аборигіни, а ми пришельці!“²⁾ Такі Поляки могли дечим причарувати молодого Куліша і мати на нього вплив.

Слід впливу сих Поляків на Куліша проявився спершу в його заходах видати деякі польські жерела. Він хотів видати польського історика Грондского в перекладі, а в Києві, за його намовою, перекладали Пасторія. „Ще треба перекласти Рудавского і Коховского. По тім я маю намір зібрати всі польські мемуари і видати в перекладі. Не вислухавши обох сторін, годі дізнати ся правди. А доси історики заглядали мало в жерела.“ Так писав Куліш до Бодяньского в серпню 1846 року.³⁾

У той же самий час, коли Куліш позаводив знайомости з Поляками, він познайомився особисто з визначними Українцями: Василем Білозерським, з Шевченком і Костомаровим і взагалі з київським кружком Українців. А кружок сей був не який будь; сам Куліш описує його у Хуторній поезії (стор. 7 і 9) ось як: „Ще годів за три чи за чотири до сієї сумної епохи (К. говорить про 1847 р.) українська пісня і неписана словесність народу українського натхнули молоді уми в Києві спасенною думкою — видвинути свою націю з темряви, котра не давала духовним силам її піднятись із занепаду, а тим самим і нівечила її добробут. Серед сієї благодатньої молодіжї з'явився Шевченко з голосним плачем своїм по нещасливій долі земляцькій, і заспівав перед небожатами:

Сьвіте тихий, краю мидий,
Моя Україно!
За що тебе сплїндровано,
За що, мамо, гинеш?

¹⁾ Правда, 1872, стор. 131—132. ²⁾ Тамже, 1868, стор. 284. ³⁾ К. Ст. 1897, III, 403.

Спів сей був для неї во істину гуком воскресної труби архангела. Коли говорено коли небудь по-правді, що серце ожило, що очи загорілись, що над чолом у чоловіка засьвітив ся поломяний язик, то се було тоді в Київі... Отсе ж перш усього хотіли благочестиві юноші київські натхнути духом своєї любови і благоволення лучших людей у панських семьях, злучених з ними високими інтересами науки і поезії, а вкупі з сими людьми осияти новим сьвітом і тих, що справді сиділи „во тьмѣ и сѣни смертнѣй.“ Велике се було передвзяття, а проте коммуна, сполучена таким задумом, була не більша жмені щирих душ... Між нами не було ніякого писаного статута, договору або хоть конспекта нашої спасенної роботи. Девізом нашого проповідування стало ся: „Буваймо невловимі, яко воздух.“ Так провадили ми наше діло, в благодатній тихости, до року 1845. В осени 1845 року я розлучивсь із київськими апостолами народньої свободи і переїхав на службу в столицю. Щаслива доля звела мене близько з найкрасшою, може, людиною, яка була тоді в російськїм Вавилоні, з близьким другом Пушкіна, Шлетньовим.¹⁾

Головою київської патріотичної молодіжи в роках 1843—1844 був сам Куліш і він то носив ся з великими гадками піддвиження народу. Громада сеї молодіжи зростала: прийшов Шевченко, прийшов 1845 Костомарів із Харкова з широкими відомостями про славянське відродженє; серед частих суперечок про загально-славянські питання погляди товаришів дозрівали і вкінці заходами Костомарова оснувало ся Кирило-Методієве товариство. Поминаючи програму і значіне сего товариства, як річ відому, зазначу тільки, що Куліш не належав до нього, не знав про організацію, хоч і переписував ся, будши в Петербурзі, з членами його.²⁾ В Петербурзі жив Куліш від осени 1845, — так очевидно й не міг знати про те все, що діяло ся в Київі. Все-ж і у Петербург він виїхав як провідник сеї київської молодіжи, що поклала собі задачу „проповідати серед просьвіщених панів українських визволенє народу з крѣпацтва дорогою просьвіти, разом і християнської і наукової.“³⁾ Члени К. М. товариства не хотіли приймати Куліша і Шевченка в члени тому, бо були певні,

¹⁾ Хуторна поезія, 10.

²⁾ Хуторна поезія, 10—11 і 27. — Див. також у Правді 1868.

³⁾ Тамже, 8.

що вони і без того будуть працювати. Але побут у Петербурзі, зда- лека від К. М. товариства, що мало такий великий вплив на своїх членів, — побут у нових обставинах життя лишив таки свій слід у тім, що Куліш — як потім показало ся — не позбув ся деяких сумнівів у справі, як йому дивити ся на історію України, не міг вкинути із своєї голови думок, зацпенених знайомими Поляками. Молодече одушевленє ще закривало у його свідомости сі сумніви, але вони у нього були і він не забув їх.

По дорозі в Петербург Куліш познайомив ся в Москві 1845 з Погодиним і прожив у нього дві доби. Погодин прийняв його дуже радо, а Куліш відкрив у нім „больше достоинствъ, чѣмъ предполагалъ доселѣ“ ¹⁾. У Петербурзі познайомив ся він з Полевым, з бар. Корфом і з деким иньшим; сі знайомости були короткі — і ми не дізнаємо ся про них з листів до Юзефовича, де говорить ся про се, нічого цікавого. Навпаки в однім листі до Юзефовича, писанім небавом по приїзді до Петербурга, в грудни 1845 р., читаємо, що Петербург не зробив тоді на него доброго вражіння.

„Сучасна наша література — писав він, маючи на думці очевидно російську літературу — виглядає дуже сумно. Всі представителі її, крім кількох правдивих жреців поезії, — то розпустний (развратный) народ; иньшим словом я й не можу означити того торговельного духа, яким давно затровні старі і молоді серця, того пустого життя, яким живуть вони, тих безсоромних гадок про великих письменників, які безнастанно чуєш між людьми і читаєш у книжках, в кінці того неповажного погляду на світ як на божий твір, які виявляють вони при всім, чим займаєть ся їх серце або розум.

Я тільки дивлюсь мовчки на всі ті сумні прояви і замикаю ся сам у собі глибоше, як у Києві, та дякую Богу, що не попав ся у той хаос. Самотне житє і нильне та довге читанє таких письменників, як Гомер, Данте, Шекспір, разом з висгудиюванєм історії народньої поезії своєї вітчизни, поставили мене так сильно на ноги, що мене не може потягнути за собою скажений потік Краєвщини і иньших літературних партій. Я дуже бажав би собі познайомити ся з артистами; до них тягне мене моя душа більше, як

¹⁾ К. Ст. 1899, февраль 203.

до тутешніх літератів; але не знаю як¹⁾. Найбільше поважав він тоді свого професора Плетньова, котрого цінив високо і в пізнійших літах.²⁾ Про інших Кулішевих знайомих у Петербурзі ми не находимо згадок у його листах до Юзефовича; очевидно, що Аксакових, Катеніна, Жемчужнікова і Ол. Толстого, котрих назвав своїми приятелями, він пізнав аж у 50-их роках. А під час свого першого побуту в Петербурзі сходив ся він найчастійше з родиною Плетньова. „Плетньов зробив мене ще більшим відлюдком, ніж я був перше, — писав Куліш у липню 1846 р. Я майже цілий свій вільний час провадив у його маленькім родиннім кружку, і, чи повірите? не бачив ні Брюлова, ні кн. Вяземского, ні Одоєвского, ні Григоровича, одним словом нікого з тих, кого бажав бачити, їдучи в Петербург“³⁾. Плетньов за пустоту уважав писанє по українськи, але Куліша не збив з дороги⁴⁾.

Тепер бажав Куліш доконче виїхати за границю, що йому в кінці повело ся, себ то він добув гроші на подорож. Знов треба було йому змінити місце побуту, а він уже до того часу жив у Києві, Луцку, Рівнім на посадах, їздив по Україні і потім сидів у Петербурзі. Неспокійна була вдача у нього і непосидюча. Він і оправдуєть ся за те перед Юзефовичем в маю 1847: „І так не лише ви самі піддержували мою охоту безнастанно змінити місце побуту. Доля також помагає мені. Тепер, поволочившись три роки поміж Львовом, Прагою, Віднем, Сербією і Варшавою, я або зовсім страчу охоту до волокити, або зроблюсь правдивим Ходаковским“⁵⁾.

Але Куліш не втрагив охоти подорожувати.

Поминаємо інші подробиці Кулішевого життя в Петербурзі — варто лише піднести, що він тоді дуже цінив Шевченка і Костомарова, і дуже вставляв ся за своїми приятелями або добрим знайомими, як за Чуйкевичем, Хильчевським і Красновським⁶⁾, що свідчило незле про його услужність.

Ся діяльність молодого Куліша закінчила ся увязненєм його 1847 р. в зимі, двомісячною тюрмою в Петербурзі і трилітнім засланєм у Тулу. Про причини арештованя годі тут широко розпо-

¹⁾ К. Ст. 1899, февраль 207. ²⁾ Хут. поезія, 10. ³⁾ Київ Стар. 1899, I, 300. ⁴⁾ Правда, 1868. ⁵⁾ К. Ст. 1899, марть 306. Ходаковский-Чарпонкий, відомий польський етнограф. ⁶⁾ тамже 310.

дити ся — се була відома справа Кирило-Методієвого братства¹). Куліш не належав до братства, але писав до братчиків листи, і на підставі сих то листів і „Повѣсти объ украинскомъ народѣ“ його засудили. Була се для нього катастрофа незвичайна, і особисто страшенно прикра — він тоді тільки що оженив ся — і матеріально для нього шкідлива і морально, бо звихнула його учену кар'єру. Отсе нещастє викликало у нього сі „Три сльози дівочі“, три сумні поезії в 1847 р. — що ненадруковані у „Хаті“ (107—111); се попри „Україну“ одинокі сьвідки на те, що Куліш у 40-их роках писав і поезії.

(Далі буде).

---

¹) Куліш оповідає про неї широко в „Історичнім оповіданню“ у „Хуторній поезії“, стор. 7—42.

НАШІ ТОВАРИСТВА.

I. Наукове Товариство імени Шевченка.

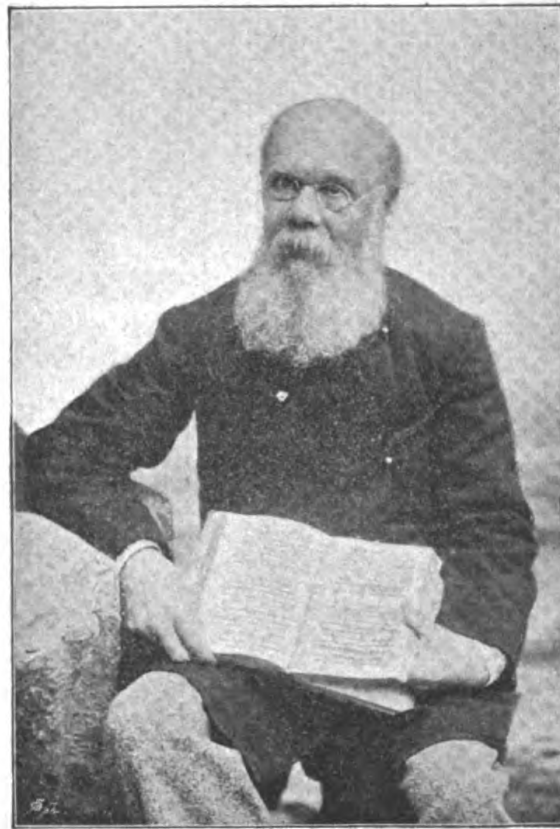
Розпочинаючи нову серію статей про виднійші наші Товариства, першою пускаємо статтю про Наукове Товариство імени Шевченка, приготовлену для бюлетенів Товариства, що від сього року почавши мають виходити, чотири раз до року на разі, в мові руській і німецькій, для ознайомлення з житєм Товариства інтересованих — своїх і чужих.

Ініціатива засновання Товариства імени Шевченка вийшла від кількох патріотів з російської України. Коли після урядових репресій проти українського слова в Росії при кінці 60-их рр. надії українських патріотів усе сильнійше звертали ся на Галичину і її молодий національний рух, на початку 70-их рр. з'явила ся між ними гадка — засновати у Львові якусь постійну інституцію для розвою українського слова. За порозумінням з провідниками галицької національної українсько-руської партії постановлено було на зібрані гроші (коло 9 тис. гульд.) купити друкарню, що служила-б підставою літературного руху (такий плян уже від кількох років був у галицьких народовців), а для управи її і для розвою того літературного руху завязано „Товариство імени Шевченка“ в виді тісно-замкненої корпорації, з високою вкладкою 100 злр. (пропоновано було навіть 250), аби обережним

доброром членів охоронити його від погоронніх елементів. В 1873 р. закуплено друкарню, а 11 грудня тогож року галицьке намісництво затвердило статут нового Товариства, підписаний дев'ятьма виднійшими людьми з нечисленної ще тоді українсько-руської партії.

В статуті нового Товариства, поставленого під патронат найбільшого українського поета, котрого імя було окликом галицького національного відродження, — метою його положено було „вспомогати розвій рускої (малорускої) словесности“; для осягнення її

Фундатори Товариства: Олександр Кониський.

Товариство мало видавати своїм накладом книжки і часописи літературні й наукові, підпирати літературні й наукові видання, роздавати премії й т. п. Мотивуючи заложенне власної друкарні, вказували на те, що одипокої перед тим руської друкарні (Ставропігійської) не вистало би, як би Товариство Шевченка „зачало много книжок видавати“. Але сі рожеві мрії на перших кроках дізнали гіркого розчаровання. Закупно друкарні й видатки на її

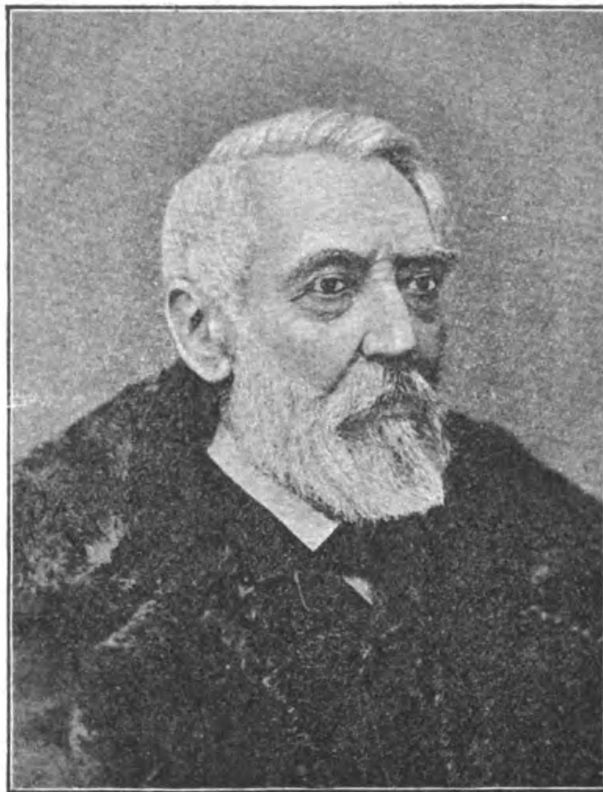
урядженне пожерли не тільки всі зібрані гроші з жертв і членських вкладок (неповна десять тисяч гульд.), але впровадили Товариство в значні довги (коло 4-000), так що приходило ся робити позички на досить тяжких умовах. При таких обставинах про якусь видавничу діяльність Товариства не було що й думати, і вже на перших загальних зборах товариства більшість членів

Фундатори Товариства: Єлисавета Милорадович.

вказувала на се та підносила, що Товариство має передовсім зайняти ся своєю друкарнею, аби забезпечити її існування. Се було нелегко, бо доходи Товариства були скупі, сторонніх партій друкарня мала дуже небогато, видання-ж народовецькі друкувала з ріжними опустами, на кредит і т. и., так що від них особливих користей не мала. Через те Товариство аж до 90-их рр. перебувало,

можна сказати, в хронічній біді, з котрої не могли вирятувати його й ті жертви, що від часу до часу впливали. В таких обставинах воно могло розмірно тільки в дуже слабій мірі сповнювати виписану в статуті мету: воно причиняло ся до літературного руху головню тільки друкарським кредитом та опустами, які робили ся для популярних видань Просьвіти, для одинокої тоді літературної часописи „Правда“ і подібних иньших. Зрідка лише могло воно дати наклад на якусь книжку, напр. видало своїм коштом два томи

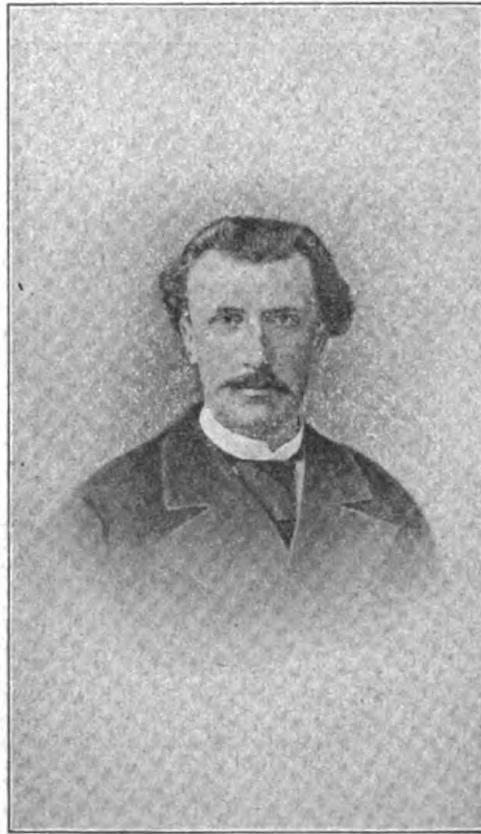

Фундатори Товариства: Дмитро Пильчиков.

„Правди“, причинило ся до видання важної праці проф. Огоновського *Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache*, і т. и.

1885 р. Товариство перейняло на себе видання літературної часописи „Зоря“; в розвою його се був досить важний факт: він був початком самостійної видавничої діяльності Товариства, розбудив якийсь літературний рух у нїм і до певної міри відновив інтерес до Товариства і в Галичині й на Україні, де по „антракті“ кінця 70-их рр. знову змагаєть ся український рух і через уря-

дові заборони все більше звертаєть ся в Галичину. „Зоря“, що мала до 1894 р. свободний доступ до Росії, в 90-их рр. стала була в значній мірі всеукраїнським органом, а з тим разом і Товариство починало ставати в певній мірі всеукраїнським літературним огнищем. Коли з розвитком літературної роботи стала все більше відчувати ся потреба також і наукових українсько-руських видавництв, на адресу Товариства почали висловляти ся з російської

Фундатори Товариства: Мих. Жученко.

України бажання, аби воно взяло ся до організації наукової роботи. Речником сих бажань виступив Ол. Барвінський, що на загальних зборах Товариства 1890 р. предложив проєкт реформи Товариства в сім напрямі. Головними точками сеї реформи мали бути: Товариство імени Шевченка перетворюєть ся на „Наукове Товариство“; знижуючи вкладку до 3 злр. воно змагає до того, аби притягнути до себе як найбільше число людей, інтересованих

розвоєм наукової роботи; для організації її поруч виділа, що має зайняти ся адміністративними справами Товариства, утворюють ся секції для наукової роботи, на разі три: фізіологічна, історично-філософська і математично - природописно - лікарська. Проект сей викликав деяку опозицію членів, котрі вказували, що наукову роботу можна розвивати в Товаристві і в рамках давнішого статута, що сама зміна статута роботи сеї не сотворить, — але на нових

Фундатори Товариства: Стефан Качала.

загальних зборах — у марті 1892 р. проект прийнято, й Товариство зреформовано на „Наукове Товариство імени Шевченка“.

Дійсно ся реформа, хоч була важним явищем у дальшій розвою Товариства, сама по собі могла-б і не мати таких далекосяглих наслідків, як би в парі або слідом з нею не йшли иньші події: зріст материяльних засобів Товариства і поява в Товаристві

людей, що спеціально зайняли ся організацією наукової роботи. Тож початки наукової діяльності були досить скромні. При кінці 1892 р. вийшов перший том Записок Товариства імени Шевченка, зложений переважно з праць українських авторів і виданий теж за грошевою підмогою з України, під редакцію тодішнього голови Товариства Ю. Целевича; в 1893 вийшов другий, під редакцією О. Барвінського, хоч редакція мала надію видати того року два томи;

Перший голова Товариства: Корнило Сушкевич (1874—1885).

аж в 1894 р. прийшло до видання двох томів (III і IV), під тож редакцією. Окрім того в сих роках перейняло Товариство на себе видання „Правничої часописи“ — кварталника для теорії й практики права, зложеного львівськими правниками, Руської історичної бібліотеки — збірника перекладів важніших монографій по історії України, Правничого словаря дра К. Левіцького і за

грошевою підмогою з України розпочало видання Російсько-українського словаря (закінчене 1899 р.).

Корисні переми в життю Товариства, про які я згадав вище, дають себе знати в скорім розвою наукової роботи доперва з початком 1895 р. Як я сказав, тими переминами був зріст материяльних засобів Товариства і організація наукової роботи, переведена в Товаристві новими силами. Зріст своїх материяльних засобів Товариство завдячувало насамперед зростови роботи своєї друкарні: 1893 р. ц. к. видавництво шкільних книжок переносить до неї друк руських шкільних книжок; прибули також иньші урядові роботи. По друге — на підставі своїх наукових публікацій починає Товариство здобувати запо-моги від міністерства і від краєвого сойму, головно завдяки заходам п. О. Барвінського, голови Товариства в р. 1893—6. Що правда, сей материяльний зріст був значним тільки в порівнянню з давнішими хронічними дефіцитами, з вічною бідю, в котрій жило Товариство, самі-ж по собі материяльні засоби Товариства були в порівнянню до великості задачі, котру воно сповняло, дуже малими, а спеціально запомоги правительственні й краєві розмірно до наукової діяльности Товариства і навіть до бюджету його наукових видань були дуже малі й зростали дуже повільно, так що в компетентних кругах не переставали дивувати ся, як Товариство могло розвивати таку інтензивну наукову роботу при таких малих засобах. Се здивованне зрозуміє кожний обзнайомлений з нормальними коштами наукових видавництв, з низше поданого перегляду:

1894 р. дістало Товариство першу субсидію від краєвого сойму 500 злр., разом із субсидією 500 злр. на Історичну бібліотеку, перейнятою Товариством разом з сим видавництвом — 1.000.

1895 р. дістало Товариство першу субвенцію від правительства в сумі 1.000, разом з соймовою 2.000. Бюджет наукових видань виносив коло 4.500, а видано на те, розумієть ся — з неможливою ощадністю, 9 томів наукових публікацій.

1896 р. Товариство дістало 4.500 злр. субвенцій (від міністерства 2.000, від сойму 1.000 і осібно для археографічної комісії 1.000, а на Іст. бібліотеку 500); бюджет наукових видань виносив коло 10.000, видано 10 томів наукових видань.

1897 р. Товариство дістало ту саму суму запомогу, бюджет наукових видань виносив коло 13.000, видано 14 томів наукових видань.

1898 р. Товариство дістало 5.500 субвенцій (соймова запомога Товариству більша на 500 і археографічній комісії теж на 500 злр.), науковий бюджет виніс коло 15.000, видано шістнадцять томів наукових видань, між ними дуже дорогий, ілюстрований том Матеріялів до українсько-руської етнольоґії; Товариство мало сей рік коло 3.000 дефіциту.

1899 р. Товариство дістало 7.000 субвенцій (від правительства 3.000, від сойму: 1.500 на Товариство, 1.500 на археографічну, 500 на етнографічну комісію, 500 на Історичну бібліотеку), бюджет виніс 14.560; видано 16 томів наукових публікацій *).

Таким чином бачимо, що субвенції далеко не покривали і не покривають видатків Товариства на його наукові публікації й потреби. Товариство покривало сю недостачу доходами з друкарні, членськими вкладками й жертвами поодиноких людей, але в останніх роках уже тяжко приходило ся удержати рівновагу в бюджеті й по вичерпанню касових запасів попередніх літ ся рівновага захитала ся, так що дальший розвій наукової роботи був здержаний браком матеріяльних засобів. Се велика шкода для українсько-руського культурного життя, а вразом і кривда руському народу в Австрії, що його головна культурно-наукова інституція не дізнає більшої запомоги з боку правительства і краю. Субвенції, які побирає Наукове Товариство ім. Шевченка, видають ся смішно малими в порівнянню з тими, які мають напр. найблизші словянські Академії — краківська або празька (краківська дістає з публичних фондів 50.000: 20.000 від правительства, 30.000 злр. від краю, празька 40.000), а прецінь наукова діяльність сього Товариства не тільки релятивно для культурних інтересів руського народу далеко важнійша, при браку иньших наукових інституцій, але й абсолютно взявши — не потребує стидати ся своєю науковою вартістю перед иньшими словянськими Академіями Австрії. При тім ще її субвенції досі не забезпечені вповні, бо правительственна субвенція не вставлена в бюджет, признаєть ся міністерством кождий рік на ново на внесене ad hoc подання Товариства, і тому не має певности. Крайній уже час, аби субвенції Товариства бодай наблизили ся до тих, які побидають иньші словянські Академії в Австрії, та були забезпечені вставленнем у бюджет.

*) Матеріяльний розвій Товариства за сей час буде видко з порівнянню його білянсу: 1892 активи 29.440, пасиви 7.433, масток 22.006; 1898 активи 72.221, пасиви 9.579, масток 62.649.

Розвій теперішньої наукової діяльності Наукового Товариства імени Шевченка показав себе на зверх передовсім розвоєм та спеціалізацією наукових видавництв.

Головний орган Товариства — Записки Наукового Товариства імени Шевченка почали виходити від р. 1892, як сказано вище, містячи наукові розвідки з усіх галузей наук, репрезентованих секціями Товариства; тільки право мало від початку свій особний орган в Правничій Часописи. Від 1895 р., перейшовши до теперішнього свого редактора проф. М. Грушевського, вони зреформовані були в наукову часопись: поруч відділів розвідок і матеріалів заведено відділи *miscellanea* (для дрібних заміток і матеріалів), наукової хроніки, де подають ся огляди періодичних видань — українсько-руських, російських, польських і ин., властиво того матеріалу, який дають вони для українсько-руської науки, та огляди західно-європейської наукової літератури по археології, історії, історії літератури й культури, і просторий відділ бібліографії, де містять ся критичні оцінки й справоздання з усього, що дотикає української науки. З заснованнем (1897 р.) особної публікації для математично-природописно-лікарської секції, Записки стали органом секцій історично-філософської й філологічної, присвяченим головню українсько-руській археології, історії, язика й історії літератури. Виходили вони в 1895 р. що три місяці, від 1896 — що два місяці, книжками по 12 аркушів.

Для більших археографічних публікацій завязано 1895 р. археографічну комісію і заложено дві серії публікацій: Жерела до історії України-Руси і Пам'ятки українсько-руської мови і літератури; бюджет комісії виносить всього 1.500 злр., що дає на неї краєвий сойм, і тому вона може видавати лише по одному тому — з тої або другої серії, а сього дуже мало супроти маси згромадженого матеріалу. Досі в серії Жерел публіковали ся дві колекції: люстрації королівщин руських земель XVI в., М. Грушевського, акти до історії Галичини в XVII в. С. Томашівського, в серії Пам'яток: колекція апокрифів в українсько-руських версіях дра Франка.

Для публікування етнографічного матеріалу заложено 1895 р. Етнографічний збірник, що виходив з початку (1895—97 р.) по одному тому на рік, під редакцією М. Грушевського; від 1898 виходить по 2 томи, 12—20 арк., під редакцією І. Франка і В. Гнатюка; тут містять ся матеріали фольклорні,

чи то збірні (як в т. I, II, V), чи то систематичні збірки, що займають цілі томи (т. III і IV — фольклорні матеріяли з Угорської Руси, VI — корпус анекдот, VII — казки з Брідського пов.); для етнольоґічних заложено особну серію — Матеріялів до українсько-руської етнольоґії з численними ілюстраціями (виходить по одному тому на рік, I, виданий під редакцією Ф. Вовка, містить серію різнородних статей і матеріялів, II — ширшу монографію про Гуцулів проф. Шухевича). 1898 р. завязано для організації етноґрафічних студій спеціальну етноґрафічну комісію

1897 р. в'організовано Збірник математично-природописно-лікарської секції; від 1898 р. він поділяється на два відділи: математично-природописну і медичну, остання має свій спеціальний титул: Лікарський збірник, і служить органам лікарської комісії.

1898 р. в'організовано також особні збірники історично-філософічної й фільольоґічної секції, призначені для ширших монографій або збірок, що не могли би змістити ся в Записках; вони виходять кожний по одному тому річно; в Збірнику історично-філософічної секції містила ся Історія України-Руси М. Грушевського, в Збірнику фільольоґічної с. — ширша біографія Шевченка О. Кониського і збірник розвідок Драгоманова по народній словесности й історії літератури.

В остатнім часі організовано при фільольоґічній секції комісію язикову для практичних потреб українсько-руської мови.

На черзі стоїть тепер реформа Правничої Часописи, що служить органом сформованої 1898 р. правничої комісії, в наукову часопись, періодичну, присвячену праву й економії, але для сього потрібно якоїсь спеціальної заповоги для згаданої цілі.

В теперішнім моменті наукова організація Товариства виглядає так: три секції, що служать основними органами наукової організації, при них, як органи помічні, для спеціальнійших цілей, — чотири комісії:

I. секція історично-філософічна — при ній 1) комісія правнича,

II. секція фільольоґічна — при ній 2) комісія язикова при сих двох секціях: 3) комісія археоґрафічна, 4) комісія етноґрафічна.

III. секція математично-природописно-лікарська — при ній 5) комісія лікарська.

Система видавництв — видання секцій:

1. Наукова часопись, присвячена передовсім історії, язичу й історії літератури українсько-руського народа, — Записки Наукового Товариства імени Шевченка — орган історично-філософичної і фільольогічної секцій, 6 томів річно, вийшло дотепер 34 томи.

2—4. Збірники поодиноких секцій — 3 томи річно, вийшло 9 томів.

5. Руська історична бібліотека — при історично-філософичній секції, 1 том річно. вийшло дотепер 19 томів.

Видання комісій — а) археографічної:

6. Жерела до історії України-Руси, вийшло 3 томи.

7. Памятки українсько-руської мови і літератури, вийшло 2 томи. Видавництва 6 і 7 виходять по черзі — 1 том річно.

б) етнографічної:

8. Етнографічний збірник, 2 томи річно, всього вийшло 7 томів.

9. Материяли до українсько-руської етнології, 1 том річно, вийшло 2 томи.

в) правничої:

10. Правнича часопись, 1 том річно, вийшло 9 томів; має бути зреформована.

г) лікарської:

11. Лікарський збірник, виходить зошитами Збірника математично-природописно-лікарської секції, 2 зошити на рік, вийшло 4 зошити.

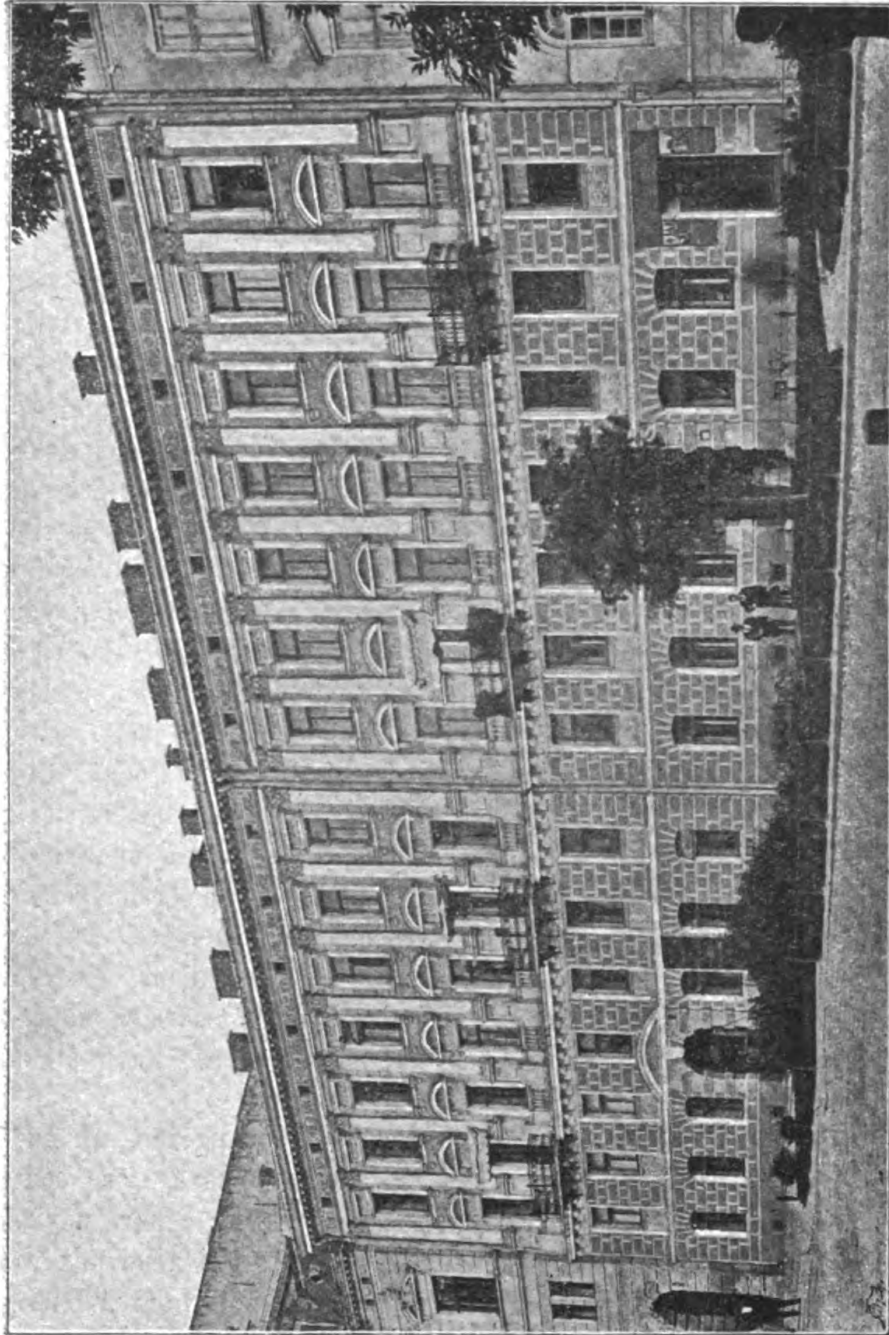
Теперішнє нормальне число наукових публікацій — 15 томів річно, коло 230 аркушів друку, не рахуючи тих видань, які не входять в вичислені серії (extravagantia). Всього за 5 років, 1894—99 видало товариство 64 томи наукових публікацій. Число незвичайно велике в порівнянню з бюджетом Товариства, і особливо — з сумою запомог, побраних за той час.

Для успішного розвою наукової роботи Товариство останніми роками удіяло значну частину свого небогатого бюджету на сформованнє бібліотеки й удержаннє при ній публичної читальні, і на стипендії й запомоги. Бібліотека зложила ся з кількох пожертвованих колекцій і з обмінних примірників, але доповняєть ся закупном книжок що річно, особливо в відділах Ruthenica і фолькльорної літератури. За браком у Львові бібліотеки, де-б сї від-

діли були заступлені бодай хоч трохи можливо, сформованне сих відділів було-б дуже важно і можна-б тільки жадати, або збільшення матеріальних засобів Товариства дало йому спромогу уділяти гроша на сю ціль.

Так само важне значінне має справа стипендій для молодих людей, що віддають ся науковим студиям: галицькі Русини, серед котрих здібні й заінтересовані наукою молодики стрічають ся в дуже значнім числі, не мають майже зовсім приступу до стипендій правительственних чи краєвих, не мають й інституцій, які-б давали спромогу молодим людям по укінченню університетських студий віддавати ся науковій роботі, і до недавна переважна більшість таких надійних сил марнувала ся в роботі для хліба. Останніми часами (1898 р.) в поміч Товариству прибула спеціальна фундація для уділювання запомог для наукових студий (фундація ся, передана легатором - Українцем Товариству, в сумі 45.000 гульд. вложена в дім, де тепер уміщене Товариство); надіємо ся, що вона не задовго увійде в жить. Але й доходи з сеї фундації, і суми, призначувані на сю ціль з доходів Товариства, далеко не задовольють сеї пекучої потреби в забезпеченню молодим силам спроможности наукового розвою, і тут можна тільки бажати, аби поданий приклад дав заохоту до нових жертв на сю мету від наших патріотів.

Для піднесення наукового престижу Товариства переведено дуже важну реформу в 1898 році. Статут 1892 р. мав ту хибу, що широко розчинивши двері Товариства для членів з усіх верств українсько-руського народу, не відріжнив їх компетенцій адміністраційних від наукових; тому кождий член, хоч би з найнижшим цевзом осьвітнім, міг бути членом секції й рішати в наукових справах. Уже в 1896 р. виділ виступив з проєктом реформи статута, що мала усунути сю аномалію, але переведенне сеї реформи стріло ся з ріжними трудностями, і тільки в 1898 р. переведено її: поруч звичайних членів Товариства утворено нову категорію „дійсних членів“, іменованих на підставі їх наукової кваліфікації (самостійних наукових праць); секції складають ся з самих дійсних членів, так що збори секцій стають правдивим науковим ареопагом, вповні компетентним в рішенню наукових справ. Перші вибори дійсних членів переведено в 1899 році; увійшло до історично - філософічної секції 12 членів, до фільольогічної 10, до матем. - природ. - лікарської 10; їх катальог, з короткими curricula

Дім Наукового Товариства імени Шевченка (Фундаційний).

vitae і виказом наукових праць містить справозданне Товариства в 1899 р.

Як бачимо з цього короткого перегляду, Товариство дуже енергично робило коло розвою наукової роботи, старало ся згромадити до неї як найбільші круги робітників, підняти її на можливо високий науковий рівень і заложити під неї міцні й трівкі підвалини. Щоб оцінити досягнені нею результати, треба знати всі ті труднощі й перешкоди, які стрічала вона в сих змаганнях на своїй дорозі. Про одну сказано було вже — се малі матеріяльні засоби, з котрими можна було досягнути якісь показнійші результати тільки при безкористній і повній пожертвованню праці головнійших робітників, але ся перешкода не була одинокою. Другою був брак у Русинів вищих наукових інституцій, в виді університетів і наукових інститутів, на котрі звичайно, в нормальних обставинах, опираєть ся робота таких товариств чи академій як наше Товариство; тому то приходило ся йому застановляти ся не тільки над тим, щоб згромадити коло себе наукові сили, а також і над тим часто, щоб сим силам дати спромогу віддавати ся науковій роботі. Нарешті третя фатальна перешкода, що незвичайно шкідливо впливає на розвій наукової роботи Товариства — се цензурні відносини Росії; наукові видання Товариства увесь сей час вістають ся в категорії „абсолютно заборонених“ в Росії! Річ не ймовірна на вступі ХХ століття, але на жаль цілком певна. Тільки декотрі наукові інституції Росії можуть діставати видання нашого Товариства. Тим чином для $\frac{9}{10}$ нашого народа наукова робота нашого Товариства полишаєть ся на пів страченою, бо майже або зовсім не приступною; тим незвичайно утрудняєть ся участь в роботі Товариства Українців російських, ослаблюєть ся моральна й матеріяльна піддержка, яку-б Товариство могло мати від них, хоч знищити її зовсім не в силі ніякі репресії.

Не вважаючи на сі тяжкі перешкоди Товариство, як ми бачили, встигло протягом яких пяти літ з'організувати дуже солідну й ріжносторонну наукову роботу, розвинуло цілу серію наукових публікацій, що обіймають широкий круг наук і в декотрих галузях, як нпр. в історії, фізіології, етнографії й історії літератури України - Руси стали неминучо потрібним джерелом для всяких студій; воно згромадило коло себе значне число наукових робітників з усіх частин України - Руси (в передостаннім році в наукових виданнях Товариство взяло участь 74 особи, з того загра-

ничних 25, в останнім 62 особи, з того заграничних 12*), а і значному числу їх дає своїми гонорарами, запомогами, стипендіями спромогу віддавати ся далі науковій роботі; нарешті — воно за сей час встигло уже виховати в своїй науковій організації цілий ряд солідних наукових сил, свою наукову школу, котрою може гідно показати ся перед чужими науковими інституціями.

Роблячи на ґрунті новім, нерозробленім, під час коли сама українсько-руська мова терпить репресії зі сторони одних, легковаженне і ворогованне зі сторони других, Товариство встигло виробити собі симпатії й поважанне у всіх справдешніх приятелів науки й поступу. Доказом того можуть служити живі зносини й виміна видань нашого Товариства з чужесторонніми науковими інституціями, виданнями й ученими (число інституцій і видавництв, з котрими обмінюєть ся виданнями Товариство, сягає до сотки) та оцінки його видань в наукових сферах. Я обмежу ся тут двома загальнішими оцінками наукової діяльності Товариства, даними в останніх часах двома ученими посторонніми — отже суд їх міг бути вповні об'єктивним — а разом вповні компетентними. Віденський академік Ягіч, в своїм огляді сучасного наукового руху у ріжних словянських народів на полі фільології, етнографії, історії літератури підносить важне значінне діяльності Товариства імени Шевченка супроти тих трудних обставин, в які поставлені українські наукові студії в Росії, та признає, що вона „завдяки енергічній роботі галицьких Русинів і тій моральній допомозі, яка їм в поміч іде потиху з Росії, заповідаєть ся в часом розвинути ся в русинську академію наук“ (Archiv für Sl. Philologie, XX, 1898). Професор берлинського університету Брікнер в огляді новин словянського народознавства (Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, 1899) підносить значінне Товариства як головного огнища української науки, котрої центр наслідком неприхильних політичних обставин переніс ся з Київа до Львова, та вказує на високу наукову вартість його публікацій. Історичні публікації Товариства все знаходять собі високе признанне у рецензентів спеціальної наукової часописи Київська Старина, і т. и.

*) Зменьшення се загального числа співробітників випадкове, воно толкуєть ся перевагою в виданнях Товариства 1899 р. більших праць.

Образ діяльності Товариства та його високого культурного значіння для українсько-руського народу був би неповний, коли-б не було згадано про його важну участь в розвою українсько-руської літератури. Як згадувано було вище, від 1885 р. Товариство видавало літературну часопись „Зоря“, що була довший час одинокою літературною часописею на Україні-Руси і в розвою її літератури положила великі заслуги. В 1898 р. Товариство зреформувало її на місячник „Літературно-Науковий Вістник“, по типу європейських revue, побільшивши значно її величину й розширивши програму. Сей журнал, що розходить ся як на галицькі обставини в досить значному числі, скуплює наоколо себе майже усі визначніші літературні сили австрійської і російської Руси; в 1899 р. взяло в нім участь 56 осіб (в тім 26 заграничних). Він доповнює та значінне Товариства як всеукраїнського культурного центра яке піднесли ми вище.

На закінченне подам кілька важнійших дат із справоздання Товариства за 1899 р. Товариство мало членів: дійстних 31, почесних 4, основателів 44, звичайних 214. Наукові видання коштували 12.800 гульд.; на наукові запомоги видано 560, на бібліотеку 1.243. Видань Товариства спродано на 4.465 гульд. 29 кр. Запас видань Товариства оцінено на 36.000. Бібліотека Товариства містить понад 4.000 титулів, у більше як 9.000 томах.

М. Трушевський.

Новини нашої літератури.

Михайло Коцюбинський: В путях Шайтана і інші оповідання. [Накладом „Українсько - руської Видавничої Спілки“. Львів 1900. Стор. 154. — Ціна опр. 1 кор. 60 сот.].

Михайло Коцюбинський звісний як один із кращих українських новелістів молодшого покоління. Його оповідання друковані в „Зорі“, в „Житю і Слові“ і окремих виданнях на Україні здобули собі широку популярність і були також перекладувані на російську мову. Вони визначають ся крім гарної мови бистрою обсервацією життя і тим неохибним тактом у мальованю побуту, що показує в авторі справжнього артиста. Укр.-руська видавнича спілка добре прислужила ся нашій літературі, розпочинаючи отсим томом повне — надіємось — виданє оповідань сего автора. Подаємо тут огляд їх змісту.

На віру. Любов, ота українська любов у садочках при щebetаню соловейка... Але та любов, се історія мужицького життя, трагедія мужицької душі.

Гната розлучають з любовю Настею і він женить ся з самою таки розлучницею Олександрою. Настин чоловік умирає, Гнат проганяє Олександрю і живе на віру з Настею. А Олександра? Її серце рветь ся також до любовців, але непостійна вдача примушує її міняти любовників як міняєть ся сорочки. Нарешті розпиваєть ся і розрита, зведена на ступінь жидівської наймички приходить до Гната. Сей не може стерпіти її сварні з Настею, хапає за сокиру і вбиває її.

Осередком оповідання служать два головні типи: Настя і Олександра. Настя подібна вдачею до Гната — ніжна, лагідна лю-

дина. Пристрасть, яка грає у її нервах, розпливається спокійно докола неї, але ся пристрасть на стільки сильна, що Настя не вважає ні на що, ні на сльози матері, ні страх перед гріхом, і рішаєть ся жити на віру з любим чоловіком. А від життя вона не вимагає більше, як аби сполучити ся із милим, жити спокійно при його боці.

А Олександра, се тип пристрасної зміслової людини, поетична та бурлакувата вдача. „Палкої, поетичної вдачі, вона не могла вдовольнити ся буденним житєм, запрягтись до щоденної важкої праці. Вона чула, що опріч робучої сили єсть у ній ще щось, чому вона не знала ймення, але що поривалось до иньшого, кращого життя, виливалось у пісні, жартах, дотепі“... Ся змісловість як і бурлацька вдача, що проявляла ся в її непосидючости, пруть її все за новинами, змушують жити безнастанно в змісловій любові, що однак не все дасть ся погодити з умовами життя. Кілька разів починає вона жити на віру і сидить неділю, дві, доки не навкучить ся їй робота, доки не надоїдять їй чужі діти, доки не навтямить ся їй сидіти самій у хаті в далека від людей, сьміхів, реготів, вигадок, від бурливих хвиль дикого, незаховстаного життя.

Сидить, сидить — нараз схопить ся та тікає далеко від того місця, шукає иньших розкошій. Нарешті опиняєть ся в шинку, жидівською помийницею. Се таке природне, таке звичайне! Гуляла цілі роки, а коли вже ніхто й оком не моргнув на неї, вона попала ся у шинок чарувати хлопців п'яною любовю, шукати у зачемеричених розкошів, яких відмовили їй тверезі.

І коли Настя вигладжений троха, винїжений тип, то Олександра вірно знятий з природи, дикий, грубий, покритий верствою темного моху.

А кілька там дрібніших моментів, живцем схоплених поглядів нашого мужика на любов на пожитє на віру! „Тут кожне бачити-ме, що звела вас до купи неминуча потреба, що живите ви на віру, бо піп не звінчає в четверте! Правда, єсть такі, що сходять ся з роспусти, але ледачому, ледачий і кінець: Нажене через який там час чоловік, тай повієть ся знов шукати чоловіка на два дні. А що вже наглузують ся, накепкують ся та наганьблять ся — про те сама знає... Буває й таке, що з великих любовощів з коханя того йдуть сидіти на віру, бо звінчати ся не можна: чи вона чоловіка має, чи він жінку покинув. І се погано, але все таки якось иньше, все таки чоловік має вагу на теє ко-

ханне щире. Старі таки геть противлять ся сьому, бо перш сього не було, вони не звикли до сього; але молодіж інакше вже дивить ся на се діло: „Як сидять, каже, на віру, то чоловік жінку більш любить та жалує, бо вона його може по всяк нас покинути“... або „Все одно, каже, чи звінчав нас піп чи не звінчав, аби кохали ся“...

Оповіданє „Ціповяз“ основане також на мужицькім житю. Істория дуже проста. Брат завидує братови поля, на яке йому позичив 100 карбованців, підкладає вогонь під його стріху, пускає з димом ціле майно, знов зичить гроші на хату, а нарешті пускає за довг братове поле в ліцитацію і купує його сам. І по його боці нема ніякої вини: „Адже й батюшка в церкві каже: „Всякому маючому дасть ся, а від немаючого й що має відбереть ся“...“, або: „Дурний впустить, розумний підійме“. Аби загарбати братове поле, він допускаєть ся злочину і не чує по сій причині ніякої грижі сумління.

Але ся істория лише снасть, коло якої снує автор ширшу, глубшу картину. Д. Коцюбинський — громадянин. Він у поодинокім випадку вміє бачити інтерес громади, цілих суспільних верств, націй... І тут він не залишив змалювати людину, що не годить ся з нинішнім суспільним ладом, задумуєть ся над його причинами та шукає способів, як би його поліпшити. „Ціповяз“ Семен покривджений Романом брат, уже від дитини відрізняв ся від інших. Його „дитячий мозок працював над питанням, чого се одні мають що їсти, а другі плачуть в голоду?“ І він хотів учити ся, хотів стати паном. Але мати не така! „Ще вона мало натерпіла ся від тих панів, ще вони мало залляли їй сала за шкуру за часів панщизняних? А тепер щоб власні діти її зростали на сльози людські?“... І він служить зразу за парубка, потім купує собі 3 морги поля і починає газдувати. Але ось налітають на нього все ті самі старі думки: „Широке, розлоге поле, та не людське воно, а панське“. А у людей „землі в кожному роком усе меншає та меншає. Не те, щоб менше ставало її на сьвітї, а ділять її межі собою мало не на грядки, бо на сьвітї де далі — стає людиніше... І що воно буде, як люди оттак пошматують землю, з чого вони хліб їсти-муть тоді?“... Треба землі, так деж її узяти? „А ці розлоги, що розкинулись ген-ген горами та долинами скільки оком захопиш!... Адже то панське!“... Але й те що він має, й те що брат має, всьо було панське. „Треба подати „про-

шене та до самого царя“, аби відобрав у панів землю та розпаявав її поміж мужиків“.

З таким проєктом він виступає перед громадою, а коли сей проєкт заگیرив ся, Семен рішаєть ся здійснити його на власну руку. І пише просьбу до царя і жде відповіді. Від хвилі, коли ціла ся справа спинила ся на його плечах виключно, він скидаєть ся на божевільного. „Се вже мені десь так Бог дав, зняв більма з очий, щоб я других, розумніщих та сильніщих за себе навів на стежку... І я виявлю, я мушу виявити свою думку та одному лиш цареві і більш нікому“...

„Цар“, се уся його надія, він мусить розв'язати пекуче земельне питанє одним почерком пера. Семен не сумніваєть ся про те до останньої хвилі, що цар вислухає його. Віра в царя, батька-добродія засліплює його. Та про те виринає часом перед його очима й иньша картина. Розпалена уява переносить його „у ті часи, коли людям стане тісно на своїх ґрунтах, коли з'убожілі, голодні вони враз з усіх грудий скрикнуть: „Смерти нам, або поля!“... „Але поля нема, смерть не приходить, і голодні, зворохлені лави, повні розпуки й зневіри, ринуть на багатих, на тих, що то мають ґрунти необмежні, що не знали досі голоду й холоду. Ламаєть ся всяка правда, розливаєть ся море крові людської... І не спинити тоді тої колотнечи, як не спинити хуртовини, не спинити зливи, що затоплює землю, клекаче бурчаками, руйнує греблі й все, що на дорозі“...

Революція. Та „чи він не хорий, буває? Що се йому верзеть ся, що се привиджуєть ся?“... Йому не хочеть ся вірити, що може прийти згодом до революції... Але „голодний вовк серед дня, не боячись смерти, хапає вівцю з отари“... Отсе отвірає йому очи. Він бачить, що се „може справдити ся“, „але як се може бути, щоб до таких простих річий не доміркувались досі?“...

Так він піде, розкаже про все цареві, а цар запобіжить лихому.

Цілком відмінне є третє оповіданє (у збірці перше) „В п у т а х ш а й т а н а“. І сьвіт иньший і люди иньші і иньші в них думки.

„..Тиша і мертвота як на землі так і на небі. Сонце стоїть високо, розпечена земля пашиє кожною грудочкою, кожним камінчиком“... „В самому повітрі розлита нуда, про нуду тихо дзюрчить струмок по камінчиках подвіря, од нуди скаче на ланцюху

старий пес і глухо побрязкуючи залізом, хрипливим голосом скаржит ся небови: Алла-Алла!... Алла-Алла!"...

Татарська дівчина Еменé сидить серед такої нуди в природі на подвірю і їй нудно також. „Ще в буддень, коли Емене не покладаючи рук садить тютюн, підгортає виноград, поливає городину, або порастє ся коло набілу — вона не почуває нуди, але в сьвято, от як тепер, коли буркотлива мати поснула, батько молить ся, а робота чекає будня, дівчина не знає, що з собою чинити“. І вона слідить рухи жаби, що „припала животом до теплої землі, підняла окату голову і випускає з себе згуки, раз жалібні, повні скарги й мелодії, то знов сердиті, буркотливі, немов в середині у неї, в її великому біластому череві щось клекотить“. А коли і „жаба помітила непроханого гостя і шубовснула у воду“, „дівчина стала над ковбанею й дивила ся, як поволі осідав намул і вода очищалась. Але й се видалось їй нудним“.

Серед такої то нуди надлітає на кони Септар „краса кучук-копського парубоцтва“, „якого образ бідна дівчина довго носить у серці, хоч не сьміє й очий звести на свій ідеал, як се й пристало порядній татарській дівчині“. А до нього підходять „невірні“ жінки, він садить їх на коні. „Алла-Алла!... ти справедливий, але чому невірним жінкам краще живеть ся на сьвітї, ніж правовірним?“ вириваєть ся із мізку Емене. „Вона, наприклад, бачила там (у іяурів) жінку — істоту вільну, товариша — не рабнию мужчини, жінку, до якої належав, як і до муцини весь сьвіт... Вона бачила, як та „невірна“ жінка гойдала ся на човні, сьміяла ся, жартувала з чужими мужчинами, як вона гарцювала на коні, або лазила по горах та лісах, заходила до мечету мов до себе в хату, тоді як вона, правовірна дочка Аллаха не сьміє переступити й порога мечету немов яке нечисте сотворінє"... Приходять на подвірє дві європейки. Вона не може надивувати ся їм, налюбувати ся їхнім видом. А коли вони підійшли, „Емене ще довго дивилась у слід сьміливим жінкам, що самі без провідника-мужчини, прийшли з над моря і тепер повертають назад, ні перед ким не ховаючи свого гарного обличя“.

Се була би перша частина нарису: Протест закріпощеної татарської дівчини проти прадідівських звичаїв, протест грімкий, роспучний, хоч змальований ніжними картинками, лагідними слівцями. Протест одної верстви татарської нації: жіноцтва.

А друга частина — се протест проти змагань відділити ся від мевірних, аби затримати свою релігію, свої звичаї.

Хаджі Бекір нарікає перед вібраним народом, що „старі звичаї ламають ся, пропала чесність, простота, щезає страх божий.. нечестиві заразили гріховними болячками правовірних... роспушта .. ракія .. крадіжка навіть“... „Годі чекати на смертний час у свому нечестивому краю, бо коли зложиш тут свої кістки, тяжко буде встати на останній суд серед грішного чужого люду“... Правовірні „збирайте своє добро, своїх жінок і дітей й виселяйте ся звідси під можливу правицю правовірного монарха, ближче до сьвятих мечетей, до посьвяченої стопами пророка землі... І хай западеть ся загарбана гяурами земля, хай справедливий Господь пошле з неба вогонь, спалить її і розвіє попіл по безкрайому морю!“...

А у відповідь на се гримить могутний голос юрби устами Септара: „...скажи нам, чого се від вас з Туреччини тіснить ся до нас така сила обдертого робучого народу та відіймає від нас зарібки?... Чого вони йдуть сюди, коли там добре?“... Він лише своє верзе: „Гяур, гяур... А з кого-ж ми живемо, як не з гяура?“...

Отсе голос Магомеданів, що живуть на чужині і задля економічних відносин не можуть придержувати ся строгої науки свого пророка. А далі се протест всіх народів, яким релігійні закони не дають розвинути ся просьвітно, подвигнути ся економічно. Се протест проти кайданів наложених не лише на руки, але і на думку, протест викликаний найсильнішим чинником суспільного устрою : економічною нуждою.

Коли-б схарактеризувати загально оповідання д. Коцюбинського, прийдеть ся сказати, що він не знає людини як одиниці, не знає історії одного серця, не знає думок одного мізку. У нього чоловік — то громада, у нього чоловік — то суспільна верства — то народ-нація. У всіх згадавих оповіданнях заступає він поодинокими типами, чи навіть лише характерами, або й картинами інтереси цілих верств, що криють ся за тими одиницями. І в тім він мистець, що його оповідання є й оповіданнями й культурними картинами нашого, а декуди і иньшого народа.

Л. Крушельницький.

М. Ф. Сластин, „Пріймак“, драма в 4-х діях і 5-ти
одмінах.

..... А Тряпичкин пишет!
Наврьот, наврьот —
И снова пишет, пишет, пишет...

(Епіграф до нової драми).

Все теж, усе однаково! Мало поступу, хоч і вбачаєть ся, напр. у новій формі драматичної творчости, в підслухуваню монольоїв!! Напр. III дія, ява 3.

Оксана (сама) ...От біда ще мені з сям писарем!! І шага (?) мені не дає ступити по вулиці... так і чіпляєть ся і намагаєть ся з коханєм... Вже чого я і не робила з ним, а він усе лізе.

Шелудько (увиходить). І до тієї пори буде лїзти, доки ви не промовите: „Я вас, Андрій Сидіровичу, люблю і згодна на ваше любезне і для мого серця приятне предложеніє“.

А які то великі ідеї в душі „самодержавія“ розсипані перлами по песі! Як то радий мабуть шановний автор, коли його потрепле за щічку який небудь „впливовий“ дїдок та ще й промовить: „Так, так, молодий чоловіче! Кохайте свою матір Росію: вона мамаша богата, вона зуміє своїх діток оддячити... Бачу, бачу, що з вас буде путє... Робіть, робіть“...

От перед нами дія IV, ява III:

Олексій. Стривайте, стривайте. Ось з'явить ся правда і побідить кривду, що на селі верховодить... Ось незабаром і у вас буде казенна продаж горілки, тоді вже годі шинкарям здирствувати і людий по миру пускати.

Василь. А то вже Трушко з Радьком з шинку не вилазить.

Олексій. Тоді вже сього не буде... бо в лавці горілки пити не можна... а дома пий, скілько твоя душа забажа; бо стілько-ж не пропеш, як у шинку... От і у вас буде меньше бідних людий.

Ех — дай Боже авторови вік довгий: може він „випишет ся“! Як то один селянин казав, коли його Рабко захрип: „Та він, каже, вигавкаєть ся“!

Г. Хоткевич.

Хроніка і бібліографія.

I. Літературні вісти і уваги.

Schöne Seelen finden sich. Київський професор Флорінський, що для замаскування свого «посрамлення» з нагоди археологічного з'їзду в Києві написав у «Кієвлянині» довгезну статтю про непридатність української мови для літератури і науки, статтю подиктовану особистою подразненою амбіцією і дуже слабим знаням предмету, дочекав ся великого признання, як і слід було надіятись у «Галичанині» і в краківському «Czasie». «Галичанин» передруковує в фелстоні його статтю, а «Czas» подав у ч. 39 деякі виписки з неї з дуже цікавим коментарисм. Аргументи проф. Флорінського прийшли ся на руку «Czas»-ови через те, що в них побороють ся «смішні» ніби то претензії галицьких Русинів на самостійний і повний розвій руської народности, отжеж і на те, щоб мати в Галичині свій університет, щоб мати на свою наукову і просвітну працю хоч у приближеню таку заемогу від краю і держави, яку мають Поляки. І от польський патріот, котрий доси не бачив ані наукової ані літературної праці галицьких Русинів, подає про неї своїм читачам інформації виняті з газети, про котру сам же він каже, що вона дихає крайне обрусительною тенденцією. Правда, він почував у душі якийсь сором користувати ся для сеї цілі голосом ворожим зарівно польському, як і українському «сепаратизмови». Але від чогож широке сзүйтське сумління? І от автор не задумуючи ся ані на хвилию заглушує свій со-

ром двома твердженнями: він твердить, що «Кієвлянин» доси прихильно відзивав ся про гайдамацьке українофільство, і обік сего кладе твердження, що проф. Флорінський — поважний, учений славіст, котрому не можна докоряти якоюсь спеціальною неприязню до Русинів. Розуміє ся, у кого «з загороди зубів» вийшли два такі «крилаті слова», тому вже дальші брехні йдуть як по маслі. І пішли. Автор довідавши ся від Флорінського, що наукова праця в Тов. ім. Шевченка стала ся можливою на основі субвенції краю і держави, зараз же й тикає Русинам у зуби тими субвенціями: «Бачите — мовляв — ми вам даємо, а ви що?» Розуміть ся, в душі патріота Поляка навіть на хвилию не мигне можливість, що може ті Русини в Галичині не жебраки, може й вони своєю працею і своїм грошем причиняють ся до заповнюваня державних і красвих кас, а значить, може й їм належить ся з тих кас деяка капка. Автор не подумає й про те, що Поляки, далеко багатші від Русинів, черпають із тих кас на свої цілі в десятеро більше ніж бідні Русини, значить, докоряти тим бідним їх біднотою при таких обставинах що найменше неблагородно. А в кінці краківський автор не знає, бо не знаходить сего у свого київського інформатора про львівські справи, що наукова праця в Тов. ім. Шевченка ані вперед не стояла ані тепер і не стоїть виключно на тих державних і красвих субвенціях, що їм у очах такі великі. Та нам бай-

дуже про ті коментарі; для нас цікаво, з культурно-історичного погляду цікаво сконстатувати симпатичний вузол, що сполучає в одну душу московського обрусителя, галицького москвофіла і краківського «правительствующого» станчика. **І. Ф.**

„Нѣтъ, не оставляють“ — під таким заголовком д. Мордовець надрукував у ч. 330 «С.-Петербуржскихъ Вѣдомостей» широку статтю з приводу газетної полеміки про українство. Ш. автор перш усього відповідає проф. Модестову, котрий недавно скаржився, що Українці «съ настойчивостію проповѣдують ограниченіе обще-русскаго литературнаго языка въ пользу мѣстнаго нарѣчія... Проф. Модестов — каж. д. Мордовець — не дуже то добре знає, хто кого «ограничиваетъ». Шкода! Бо як би він се знав, то довідав ся-б, що саме нас усіма способами «ограничиваютъ» не тільки ті, кому «всякое ограниченіе вѣдать надлежитъ», но и тѣ, которымъ это не надлежитъ», наприклад самому проф. Модестову та иньшим добровольцям «ограниченій». Модестов визнає право на існування тільки історично виробленої мови — російській, але куди-ж подіне иньші мови — польську, грузинську, вірменську і т. и., що те-ж вироблені історично? Проф. Модестов глузує над українською мовою, що вона ніби-то — «уродливый жаргон», «штукерована мішанина з слів українських, польських, німецьких та російських». Але-ж хіба і в російській мові нема такої-ж мішанини, нема чужих, позичених слів? Що до того, що українська мова декому з «добровольців ограниченій» здасться кумедною, «отвратительною», то се діло особистого смаку: є люди, яким не до вподоби польська мова, иньшим не до смаку англійська, треті німецьку мову, якою писали Гете, Шіллер і Гайне, називають «собачою», а Англичане тепер кричать, що мова Бурів образає їх національну мову. То-ж і не диво, що знаходять ся навіть професори славистики (напр. Флорінский), що теж глузують з української мови, забуваючи, що «кожна мова здасть ся прекрасною для того народа, що її витворив». Чи не смішно теж професору-слависту, що Серб замість «чernih вусів» каже «мрки брки», або вживає виразів: «ситна книга», «ситна роса» і т. и., тоді як по російськи можна тільки сказати «ситний хліб»? Далі що таке була російська мова за часів Тредяковского? Невдатний «отвратительный» жаргон, а про те з сього жаргону

виріє дивний стих Пушкіна та Лермонтова, так само як з неватних віршів Сквороди витворив ся невагом чудовий стих українського Кобзаря. Отсе коротко переказана відповідь д. Мордовцева «добровольцам ограниченій». Кожній безсторонній людині чудним здасть ся, як можна думати инакше, але де-яким фільольогам російським, усім отим професорам Модестовим, Флорінским і т. и. закони логіки та безсторонності не писані. Щож! очевидно вони, як глузливо завважає одна російська часопись, «досять широко розуміють компетенцію «русскаго» фільольога» («Сынъ Отечества», ч. 332) зачисляючи до неї і «ограниченія», і доноси, і всякі інсинуації та брехні. С. Є.

Тверезий голос в справі XI археологічного з'їзда.

Інцидент з українською мовою на київському археологічному з'їзді переходить уже з газетних шпальт на сторінки т. зв. грубих місячників, що видають ся в Росії. Один із найкращих та найсолідніших місячників російських «Вѣстникъ Европы» присвятив сьому інциденту чималеньку замітку в книжці за листопад. Переказавши цілком безсторонно всю ту справу з українською мовою, що виникла на з'їзді, автор замітки полемізує з тими Росіянами, що повставали проти допущення української мови в рефератах з'їзда. «Коли ми готові признавати — каже автор замітки — невеличку літературу словацьку (окремо від чеської), літературу словінську, маленьку літературу дужицьких Сербів, то мусимо признати таке саме право і за літературою галицько-руською і не маємо жадного права на підставі фільольогічної теорії (що не всіми навіть і поділяеть ся в такій формі) кидати каменем на сю літературу, що хоч невеличка обсягом, та за те виросла без нашої участі в чужій державі і служить, як може, інтересам свого народа... Ми нічим не допомогли сій літературі, а найчастійше знаходили для неї самі лишень слова тенденційного осуду і нарешті на підставі «науки» заперли перед нею двері наукового з'їзду, де були навіть репрезентанти Мадярів (не дуже то великих приятелів Славянства). Гадаємо, що справжня наука повинна була навчити не так відносити ся до славянських братів, до того ще й найбільших одноплемеників наших. Нарешті поклики на «загби украинофилів» подобали-б не людям науки, а хіба тільки спеціальному поліцейському «вѣ-

домству». («Вістникъ Европы», XI, 401—402). Далі автор висловлює ту думку, що розв'язання змагання про українську мову повинно було вестися самим лише літературним способом. Не маємо чого додавати до сих справедливих уваг шановного російського місячника. С. Є.

Десниця і шуйця д. Суворина. Передрукувавши в ч. 8491 з якоїсь часописі дуже прихильну рецензію на книжечку О. Степовика «Користні зв'язки», «Новое Время» від себе зауважає, що, мовляв, яка-б гарна не була книжка д. Степовика і як би дешево вона не коштувала, а все-ж таки не знайде собі читачів, окрім одного Мордовцева (?!). Очевидно, се ми маємо один із численних зразків тієї «правди», до якої з таким патосом закликає «Новое Время» в ч. 8484 в дописі зі Львова! Годить ся пригадати тут ще й той факт, що сам д. Суворин, часопись якого вирікає такий прикрий осуд українському письменству, видає теж і українські книжки (твори Котляревського, Стороженка і ин.). Невже він видає їх для одного д. Мордовцева?... Се нечувана прихильність!... Видко, що права рука д. Суворина не видає, що творить ліва: правою рукою він вирікає смерть українському письменству, а лівою — загібає грошники за дешеві видання творів українських письменників. Дивна консеквентність!... С. Є.

В справі XII археол. з'їзда. Як звісно, в 1902 р. має відбутися XII археологічний з'їзд у Харкові. Засідання комітету відбулось у Москві 4 січня. Всіх делегатів, що мали право брати участь у комітеті, числило ся до 100, на засідання прибуло до 80. Перше засідання заняло ся розглядом правил попереднього археологічного з'їзда. Ухвалили, в залежності від кліматичних умов, що зручніш буде призначити з'їзд від 15—25 ст. ст. серпня. Постановлено на з'їзді допустити, коли прийдуть чужоземці, читання рефератів на французькій і німецькій мовах, а також на всіх слов'янських наріччях. Останню точку спершу уважно обговорили, бо вона була причиною великих неприємностей на попереднім з'їзді, і сим навіть де-хто поясняє неприсутність делегатів від київського університета. Цікавий дуже інцидент трапив ся на засіданні... Коли пані предсідателька (графиня Уварова) поставила питання про те, щоб допустити реферати на всіх слов'янських наріччях, д.

Соболевский, петербургський учений і член Академії, почав горлати: «Не надо Славян! не надо!». Тоді графиня Уварова поставила справу на голосування: «Хто проти Славян, хай підніметь ся з місця!». Встав сам Соболевский... картина! Під час харківського археологічного з'їзду постановлено з'організувати як найповнішу етнографічну виставу з українських річей, яка опісля буде основою українського етнографічного музею в Харкові. Щоб з'організувати як слід сю виставу, звертати-муть ся до багатьох осад Харківської, Вороніжської, Курської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської губ., північної частини Таврії і області війська Донського й Кубанського, щоб запомогали своєю працею до збирання річей передісторичної давности і історичної археології. На з'їзд буде доставлена між иньшим велика археологічна колекція небіжчика Поля з Катеринослава. В числі багатьох питань найбільше уваги зверталось на могили з камінними бабами, а також на укладання археологічних карт сумежних губерній з Харківською, опис губернських архівів і т. п.

Сон Тургенєва. «У Вістнику Иностран. Литер.» в перекладі друкують ся листи І. С. Тургенєва до пані Віярдо. І от в однім з листів Тургенєв розповідає свій, правда, дуже чудний сон, який ми тут наводимо. «Мені снилось — пише він — що я йду здоуж дороги обсаженої з боків тополями. Було тепло, я був страшенно втомлений, а задля того, щоб дійти до пристановища, потрібно було проспівати без передиху 500 разів: «А la voix de ta mère... (там побачив твою неньку). Я пильнував, щоб як найшвидше скінчити сю задачу. Та я все помиляв ся в ліку, а ви-ж знаєте, що у сні іноді буває чоловік дуже упертий. Коли бачу — на зустріч мені сунеть ся біла, велика якась фігура і робить знаки, щоб я йшов за нею. Я сам собі гадаю: та се-ж мій брат Анатоль (у мене-ж ніколи не було такого). — Се все мені здасть ся звичайним, я йду за ним. Через декілько часу на нас подув дуже міцний вітер. Я озираюсь і, хоч навкруги темно, все-ж розбираю, що ми стоїмо на височинній скелі, над самим морем. «Та куди-ж ми йдемо?» — запитав я свого поводиря — «Ми птиці — одповів він — легім». «Як птиці?» заперечив я. — «Полапай своє лице», він каже. Я хтів лапнути і справді на своїм виду побачив довжезний дзьоб з мішком під ним, ніби в пе-

лікана. І в ту хвилину вітер поніс мене. Не здатен розповісти вам те чарівне почуття, яке я в собі знаходив, розвертаючи свої здоровезні крила. Я пірнув у гору супроти вітру, з радісним скриком, потім упав до хвиль моря, шпарко махаючи крильми, як роблять чайки. В ту хвилину й справді був птицею, запевнюю вас, бо і тепер навіть, коли я се пишу, у мене зісталися такі прозорі спомини моїх пташиних почувань, як ніби спомин про вчорашній обід: се цілком ясно й виразно, не тільки в моїй мозковій пам'яті, але, коли можна так мовити, і в пам'яті мого тіла. Дікаж, що «житє — сон і сон — житє». Але я ніяк не зможу змалювати се видовище, котре розгорнулось округ мене, коли я шпиряв у повітрі. Се було якесь суворе, грізне, хвилясте, з лисючими крапками море. То тут, то там з'являлись кораблі й неслись по хвилях, вбачались височезні скелі, то чути було якийсь гучний гуркіт. Я падав у низ, і море лютю рвало й лякало. Я знов пірнав під хмари, які, здавалось, з гуркотом котились від вітру. Інколи цілий сніг вихоплювало з моря білої води, і я на своїм виду почував піну; потім раптом далеко наді мною спалахували величезні очі. «А — казав я сам собі — се блискавки морські, винайдені Гамлетом... Вони не так шпарко блимають, як по вітрові й не так легко перебігають, через те що вода тяжча». Море уявлялось мені при сьвітлі цих блискавиць освітченим до самого дна: я бачив чорні величезні риби з великими головами, вони тихо спливали на верх. І я сам собі гадав, що треба кинутись на їх, бо се моя харч. Але я почував у собі якийсь таємний жах, котрий мене затримував. Вони-ж до того були такі здорові. Ось я побачив, що море почало біліти і хвилюватись ніби окріп, і все навколо стало рожевим «Се сходить сонце — подумав я — треба летіти, воно зараз усе спалить». Та задармо я кидав ся з одного боку в другий, все навкруги ставало блискучим, яскравим, неприємним задля погляду очей: в повітрі піднімались великі блискучі пухирі; я чув душний сап, мої пера почали червоніти від спеки. Я побачив смужку сонця, що застала ввесь красвид, і все почало палити як піч; мене огорнула страшенна нудьга, і я прокинув ся. Вже був день, я бачив перед собою зелені шпалери моєї кімнати й не знав навіть, де я». *А. Б.*

Новий зразок постійности .Нового Времени. «Новое Время» помістило в ч. 8522 чималу статю д. Крижановського з приводу «Сводной галицко-русской летописи», де між иньшим говорить про нашу наукову літературу отсе: «Половина (коли не більше) всього того, що видасть ся в Галичині, а саме — всі видання так званих народовців у нас цілком заборонені, хоча між виданнями ними не мало таких, ознайомленне з якими обовязково потрібне для російських учених, а тим паче істориків». Коли пригадус читач, то ще недавно «Новое Время» в книгарнях і навіть на вулицях львівських не бачило нічого, крім «пашквілів» та політичних памфлетів проти Росії, а тепер устами д. Крижановського заспівало вже другої. Цікаво знати, чи читає сам д. Суворин свою часопись? С. Є.

Дозволено драматичною цензурою (від 1 жовтня до 1 падолиста 1899 р.).

1) В. В. Шаркова: Гетманъ Богданъ Хмельницькій, историческая драма въ стихахъ, въ 3 дѣйствіяхъ или 6 картинахъ (по російськи чи по українськи?).

2) Помирились або котюзі по заслузі, трагі-комічний водевіль в 2 дїях. (Автор невідомий).

3) Митрофан Сидин: Що посієш, те й пожнеш. Драматичні картини в 5 одмінах і в 6 картинах.

4) Горобина ніч на Маковія. Сцена в 1 дїї. Ів. Тарасенка (А. І. Савича).

5) Запорожець Гнат Підкова. Драма у 5-ти дїях і 7 одмінах, з апотеозом. З запорозького життя, А. Шабленка, перероблено з повісти Н. Брешко-Брешковського.

6) «Сава Чалій», історична драма у 5-ти дїях Карпенка-Карого, (друкована в «Кіевской Старині»).

Переклади українських творів. В ч. 279—280 «Кубанскихъ областныхъ Вѣдомостей» минулого року надруковано переклад оповідання Олени Пчілки «Три елки»; в ч. 280 сеї-ж часописи надруковано переклад оповідання Гр. Коваленка «Домашня фотографія», що в першотворі було поміщене в нашому «Вістнику». В XII книжці російського місячника «Жизнь» (грудень 1899) надруковано в російському перекладі повість Михайла Коцюбинського «Для загального добра».

Записки божевільного. Вже два роки, як у Росії вельми всі зацікавлені судовим процесом з приводу темного убійства секретаря полтавської консисторії Комарова. Його знайдено убитим недалеко власної оселі під Полтавою і обвинувачено двох урядників, що мали службу в консисторії, братів Скитських, хоч певних доказів на те, що вони вбили Комарова, нема. Се темне «діло» наробило широкого розголосу; двічі воно вже розбиралося і обидва рази присуд скасовано сенатом. В січні 1900 року діло розбирали ся в третє. Здає ся, як на звичайний людський розум, трудно, неможливо навіть до сього звичайного карного процесу приточити яким-небудь способом українство. Отже знайшли ся такі люди, що не тільки приточили, а навіть увєвнили ся, що Комарова убив не хто иньший, як... «українофіли». Честь за такий геніяльний знахід цілком належить співробітникови «Нового Времени» д. Єжову, що друкує в сій часописі листи з Полтави. Приїхавши в Полтаву, д. Єжов перш за все на власні очі побачив, що всі Полтавці — завзяті українофіли. «Треба правду мовити — глибокодумно мізкує д. Єжов у ч. 8554 «Нового Времени» — в своїому потягу до хохломанства Полтавці дійшли вже до курйозів. Наприклад з багатьох інтелегентних господ, як оповідали мені тутешні «чужаки» (назва російських урядовців) завзято вигоняють... російську мову. Сидять отсе, наприклад, гості; уходить гарно убрана дама й питає (розмови переказуємо так, як їх приводить д. Єжов):

— А що, нема здібє мово чоловіка (т. е. мужа)?

— Нема — отвѣчають ей одѣтые по нѣмецки українофіли.

— А джєк винь?

— А бись его знає.

„Такь слѣдуєть (!) по малорусски: говоря же по великорусски, бѣсь не упоминается“.

Знайшовши таку перевагу російської мови над українською (відомий славіст проф. Флоринський напевне скористує ся з сього славетного винаходу свого товариша по зброї), д. Єжов з великим запалом та завзятом нападає на бідних полтавських «українофілів». У Полтаві, бачте, на улицах не чисто, нема ні каналізацій, ні водопровода, ні театру, ані часописі окрім «Губернскихъ Відомостей», «которыя впрочемъ составляютъ весьма

дѣльно»; до того ще й славетні колісь полтавські ярмарки з кожним роком підпадають — скрізь тут у всьому винні «українофіли», скрізь д. Єжов добачає «українофільську інтригу». Вже сей лист нагадав нам невмирушого Поприщина, автора Гоголевих «Записок божевільного», а дальші листи вже вєвнили нас, що дописи з Полтави в «Новому Времени» пише не хто иньший, як Поприщин, утікши з лікарні душевно-недужих та заховавшись під псевдонімом. Автор листів зробив великий винахід і перед усім світом оголосив його в ч. 8556 «Нового Времени»: — Комарова убили українофіли. Його, як російського урядовця, як «чужака», Полтавці, завзяті хохломани, ненавиділи; ще більше зненавиділи, коли він надрукував у «Московскихъ Відомостяхъ» статью, в якій обвинувачував Полтавців за те, що «Полтава не высказала особаго сочувствія при постановѣ памятника Петру Великому на шведской могилѣ». З сього приводу у Комарова була сила потайних ворогів — і от його убито. Читаючи часописі, що видають ся на Україні, д. Єжов дізнав ся, що не тільки Полтава й Полтавщина, а й уся Україна спочуває Скитським, яких підозрювано в убійстві Комарова — ergo... далі ми зрїкаєм ся переповідати прямо таки безглузді натяки та виводи.

Всі сі мізкування, всі сі перлини «разстроєннаго воображенія», як кажуть у Росії, так страшенно скідають ся на «Записки божевільного», а автор їх на Поприщина, що коли-б ми не побачили їх на власні очі («Новое время», чч. 8554 і 8556), то не поняли-б віри, що таке можна писати ще й після Гоголя. С. Є.

До історії драми Тобилевича „Сто тисяч“. В ч. 291 «Бессарабца» (у Книшиневі) д. С. Ш. П. умістив цікаві вказівки що до тишів, намальованих д. Тобилевичем. Автор сам жив у Кукльончихи на квартирі, знає дійових осіб, знайомий з Бонавентурою. Про останнього він оповідає, що се абшитований ротмістр Б. Збіднівши він узяв собі в голову, що його може поритувати тільки знахід мільона. І от він уже 40 літ шукає мільонів. Він, як і в «Сто тисяч» ходить з щупом — шукає грошей; зимою вчить по селах дітей і дещо заробляє для шукання грошей. Він над міру любить вірні Шевченка, але власні (переказ поезій Шевченка) лічить кращими. У нього в халяві завжди зберігаєть ся зшиток власних

творів. З сили віршів автор вибрав три гострі, добре скомпоновані сатири на руйновані дідичів часів знесення кріпацтва, але до друку ні за що не згодився дати. Своїх учнів він запиєс, і вже в 1891 р. у нього було більш 1000 душ, яких він вивчив. Він дуже добра людина, і все віддас бачучи, що хтось має нужду. В Єлисаветграді про нього ходять багато анекдотів. Одного разу він на вулиці в селі зустрів бабу-вдову, що плакала і тужила, не маючи чим годувати корову, а без корови внуки сироти мусять згинуть з голоду. Ротмістр почувши се, зник із села. Цілий день сидів на великим пляху і дожидав фіри з сіном. Нарешті диядавсь: їхало 7 фір. Ротмістр — чоловік незвичайно великої сили. Він спинив фірманів, почав глузувати і лаяти їх. Фірмани кинулись до нього, щоб намяти боки, але він їх спинив: »Стійте, братці! Хто-ж таки так робить? Хиба-ж се по козацьки! Давай так: коли я вас побю, то ви мені дасте по вязці сіна, скільки обхоплю руками, а коли ви мене, то бити-мете доти, поки схочете«. Згодились ті, він їх намяв і взявши мало не цілий віз, заставив відвезти вдові. Таких пригод у ротмістра чимало. Не поведо ся йому на Бокovenці. Він справді викопав там кам'яну фігуру людини, але пастухи бачучи, що він побіг у село за вірвовкою і дрючком, розбили її, бо думали, що знайдуть під нею гроші. Ротмістру лишилась тільки нога, яку він і одслав проф. Антоновичеву у Київ.

Раз автор йому сказав, що його виведено на сцену і запропонував йому пі-

ти з ним у театр: „Не хочу! Нехай викопую мільони, тоді піду та як жбурну в Тобилевича червінцями з галерки просто на сцену, тоді й побачимо, хто з кого тоді насміяв ся і хто з кого посміється. А тепер ні!“ — Позаторік була чутка, ніби ротмістр умер.

Щедрованне на могилі П. О. Куліша. Під новий рік більш 50 душ дітей педрувало на могилі Куліша в хуторі Мотронівці. Часопись «Кієвская газета» (ч. 34), що подала сю звістку, від себе завважає: »приятно убѣждать ся, що и наш простолодинъ иногда знаетъ и вспоминаеть, о томъ, кто жилъ и работалъ на народную пользу«.

Відзначенє укр. книжки. На головних зборах членів харківського рільничого товариства д. 19 ст. ст. січня з ініціативи виділу ухвалено преміювати великим срібним медалем дві укр. брошури д. Чикаленка п. з. Розмови про сільське хозяйство: 1. Худоба, кони, скотына, свьни та вивши і 2. Чорный паръ, плодзминъ та сіяна трава. Обі брошури, за спеціальною припорукою міністерства рільництва були видані „Южнорусскимъ обществомъ печатнаго дѣла“ у Одесі.

Капігал із продажі творів Квітки-Основ'яненка доріє уже до солідної суми 2.500 рублів («Южный Край»). Добре було-б, як би Харківська повітова земська Управа, що порядкує сими грошми, повернула їх на яке добродійне діло імени Квітки — таке діло, що могло-б бути відповідною пошаною пам'яті сього українського письменника. С. Є.

II. Нові книжки.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XXXIII. Рік IX. Накладом Товариства. З друкарні Н. Т. ім. Шевченка. Ціна 3 корони. Зміст: 1) Бронзові мечі з Турецького повіту (Галичина) з рисунком подав М. Грушевський. Ст. 1—4. 2) Про наголос в українсько-руській мові, студія дра Володимира Охримовича (далі буде). Ст. 1—6 г. (Сей реферат мав бути читаний на квіт. археол. з'їзді). — 3) Варіанти на декотрі Шевченкові твори, подав Олександр Кониський. Ст. 1—16. — 4) Miscellanea: а) Замітки про гетьмана Сагайдачного, О Щуровського. б) Як австрійський уряд був зацікавив

ся Бойками, под. В. Гнатюк. в) Петро Лашкар'єв (некролог). г) Митрофан Дикар'єв (некр. звістка) М. Грушевського. Ст. 1—6. — 5) Наукова Хроніка: 1) Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури й штуки за 1898 р., подає др. М. Кордуба. III. Нові часи. 2) Огляд часописей за 1898 р.: Часописи видані поза Україною. Ст. 1—54. — 6) Бібліографія (рецензії й справозданя). Ст. 1—46. З Товариства. Ст. 1—5.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XXXIV. Рік IX. Накладом Товариства. З друкарні Н. Т. ім.

Шевченка. Ціна 3 корони. Зміст: 1) Сторінка з історії сільського духовенства (по самбірським актам XVI в.) написав Михайло Грушевський. Ст. 1—82. (Реф. мав бути читаний на квіт. археол. з'їзді). — 2) Деякі причинки до поправнішого видання поезій Тараса Шевченка, написав Юліян Романчук. Ст. 1—32. — 3) *Miscellanea*: а) Петиція до митрополита й полеміка із за неї, под. В. Гнатюк. б) Про збірник пісень Бодяньського, под. Ол. Маркевич. в) До історії вірші на Україні, под. др. І. Франко. Ст. 1—14. — 4) Наукова хроніка: Огляд часописей за 1899 рік — часописи українсько-руські, подав Ст. Томашівський. Ст. 1—8. 5) Бібліографія, рецензії й справоздання). Ст. 1—58.

М. Грушевський. Розвідки й матеріали до історії України-Руси. III. Відбитки з «Записок Наукового Товариства імені Шевченка» р. 1898—9 і «Жерел до історії України-Руси» т. II. У Львові, 1900. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Зміст: 1) Похоронне поле в с. Чехах. Археологічна розвідка. 2) Анти. Уривок з історії України-Руси. 3) Звенигород галицький, історично-археологічна розвідка. 4) Описи Ратенського староства з 1500—1512 р. 5) Економічний стан селян у Перемишльському старостві в середині XVI в. на основі описей королівщини. 6) Надання магдебурського права містечку Дідову (в Київщині). 7) До історії «руського обрядя» в старій Польщі. 8) Примітки до історії козаччини. 9) Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз.

Збірник математично-природописно-лікарської секції Н. Т. ім. Шевченка. Т. V. Випуск II. Частина лікарська. Під редакцією дра Евгена Озаркевича. У Львові, 1899. З друкарні Н. Т. ім. Шевченка. Ціна 2 корони. Зміст: 1) Проф. др. Іван Горбачевський: Причинки до пізнання виживи сільської людности галицького Поділля. Ст. 1—16. — 2) Др. Осип Дакура: Клінічні спостереження що до подавання уроферину. Ст. 1—8. 3) Др. Михайло Кос: Про скіякопію (з 1 літ. картою). Ст. 1—9. — 4) Др. Михайло Олійник: Про нападову гемоглобінурію. Ст. 1—4. — 5) Др. Володимир Янович: Цілковите виділене вовка за помічю *kalium hypermanganicum*. Ст. 1—2. — 6) Справоздання. Ст. 1—43. — 7) Термінологічна частина. Ст. 1—6.

Словарь російсько-український. Том четвертий. С—V. Зібрані і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. Львів, 1900. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 238+4 нен. 8°. Ціна 5 кор. (в Росії 2-50 рублів).

Видання Руського Товариства Педагогічного.

Оповідання для дітей. Ч. 71. Львів, 1899. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 64, 8. Ціна 20 кр. Зміст: 1) Кучерява голова — Малий Австралієць. Переклав В. Вр. — 2) Глогорожечка. — 3) Вивірка. — 4) Два народи. — 5) Барабанчик. — 6) Сто й один брат і баба чарівниця. — 7) Бабусина казка. — 8) Над пропастию смерти.

Казки Андерсена. Пята частина. Ч. 76. У Львові, 1900. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 80, 8°. Ціна 25 кр. Зміст: 1) Стокроть. — 2) Соловейко. — 3) Садочок. — 4) Срібний шоложок. — 5) Шийка фляшки. — 6) Хоробрий жовнір оловяний. — 7) Калічка. — 8, Неімовірне.

Переклади А. Кримського. Ч. 77. Львів, 1900. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 48, 8°. Ціна 20 кр. Зміст: 1) Дбай про кінець діла. Арабська казка. — 2) Софійчині пустоти. Оповідання графині Сегюр. — 3) Казка про горбуна. (З 1001 ночі). — 4) Сліпці. (З 1001 ночі). — 5) Записки куропатви. — 6) Історія горня з оливками. (З 1001 ночі). — 7) Незабудька. (Легенда).

Образки з історії України-Руси. Ч. 78. У Львові, 1900. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 48, 8°. Ціна 25 кр. Зміст: Передне слово. — 1) Петро Конашевич Сагайдачний. — 2) Богдан Хмельницький. — 3) Гетьман Петро Дорошенко. — 4) Гетьман Іван Мазепа. — 5) Козак Антін Головатий.

„Пісні Кубанських і Терських казаківъ“ для одного голоса и хора съ аккомпаниментомъ фортепіано, збірникъ А. Бигдая. Випускъ IX. Ціна 1 р. Д. Бигдай почав широку працю ще в р. 1896 і уже видав 9 зошитів. В недовгим часі він має видати ще 3. Але і се ще не кінець, бо видавець має матеріялу принаймні ще на 8 зошитів. В 9-ім зош. 40 пісень, виключно на українській мові; серед них є пісні спеціально задля жіночого хору, в тім числі кілька весільних і одна історична (про руйнування Січі).

Більшість пісень записано в Черноморських станицях, а чимало і в самому Катеринодарі. Скінчивши видання д. Бігдай має на думці видати окремі каталоги пісень, уміщених в його збірках.

Місяцословъ на 1900 годъ ім'яючий днів 368, составивъ отъ имени общества св. Василя Великого священникъ епархїи Мукачевской Юлій Чучка, професоръ церк. славянскаго языка въ духовномъ с'бменниці и редакторъ «Науки». Годъ изданія 32-ий. Въ Унгварѣ. Изданіе книгопечатни «Общества св. Василя Вел.» 1899. Цѣна съ полнымъ типикомъ 40 кр. Ст. 3+XIV+8+XII+80+16 нумерованих, 8°. — Вже самий сей титул «місяцослова» віс на нас якоюсь старосьвіччиною та переносить нас ген-ген у минулі часи. Та все-ж доказує він, що там на Угорщині не завмерло ще все руське і що від часу до часу воно також обявляєть ся навіть в літературі, хоч у такій звиродній формі... Про зміст «місяцослова» нема що говорити, бо жалко робить ся на його згадку. Мимохіть приходять спитати ся: На що так у нас тратять ся сили і гроші і ще що иньше? **В. Г.**

Ілюстровані видання для народу. В Петербурзі один видавець береть ся видавати величезні листки на різні теми: в них буде історія, географія і етнографія. Ціль останніх перш за все заступити незграбні, шкідливі «дубочні» малюнки. Оригінал одного з листків — величезна мапа Европейської Росії, на якій розміщені географічні види різних місцевостей і міст. На півночі: Ледовий океан, Біле море, Соловки, Хорти Вогулів і ин.; нижче: Фінляндія, Петербург; ще далі: середня полоса і Волга; на південь: Україна, донецькі степи і нарешті Новоросія, Одеса, Крим. Всього 80 акварелів. Відповідно до змін клімату, міняєть ся й тон акварелів, починаючи від студеної, сірої і синьої півночі і до видів полудня, облитих разячим соняшним промінням.

Живі Струни. 5. Владислав Оркан, Ніч. Драма в однім акті. Переклад

А. Крушельницького з передмовою В. Старосольського. З друкарні В. А. Шийковського. Львів. 1900. Ст. 24, 8°. Ціна 30 сотників.

Морозъ. Оповідання П. Пейверинта. Перекладъ Гната Галайды. Выдано Вє. И. Гуртомъ. Харьковъ. Типо-Литографія „Печатное Дѣло“, кн. К. И. Гагарина. 1899. Ст. 16. Мал. 8°. Ціна 2 копійки.

Деякі причинки до поправнішого видання поезій Тараса Шевченка. Написав Юліян Романчук. Ст. 32, 8°. (Відбитка із XXXIII т. Записок).

Причинок до теорії дробів тяглих і групи модулової. Написав Володимир Левичий. Ст. 8. Кліматичні відносини Тернополя. Тогож. Ст. 6. вел. 8. (Відбитка із Збірника мат. прир. лік. секції. IV. Зощ. II.).

Гергарт Гауптман. Візник Геншель. драма в 5 актах. Переклав Антін Крушельницький. Львів. Накладом українсько-руської видавничої Спільни. (Ч. 13). З друкарні В. А. Шийковського. 1900. Ст. 140, 8°. Ціна в оправі 1:80 кор.

Михайло Ксцюбинський. В путях шайтана і иньші оповідання. Накладом українсько-руської видавничої Спільни. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Львів. 1900. Ст. 154, 8°. Ціна в оправі 1:60 кор. Зміст: 1. В путях шайтана, Ст. 3—20. — 2. На віру Ст. 21—106. — 3. Ціповяз. Ст. 107—154.

Мала парохія. Написавъ свящ. Яковъ Зробекъ, парохъ Вертелки. Накладомъ автора на цѣль будовы церкви въ Вертелицѣ. Жовква 1899.

Цвѣты и бодяки. Образки и оповѣданя, написавъ Ю. Варчинъ. Часть друга. (Бібліотека для рускои молодежи подъ редакцію Юліяна Насальського. Выпускъ XXIV. Томъ XXXVIII). Коломыя. 1899. Зъ печатнѣ І. Брука и спѣлки. Ст. 142, мал. 8°. Ціна 35 кр. Зміст: 1. Христосъ воскресъ. 2. Добрий дѣти вѣнецъ, а лихй конецъ. 3. Яловка. 4. Легкій зарѣбокъ. 5. Контрамась. 6. Вовки. 7. Моя кобылка. 8. Шмуль и Малка. 9. Я щастя пѣколи не мала. 10. Красшй робочй руки, якъ чорнй брови. 11. Выборецъ.

III. З газет і журналів.

Нові газети. В попередній книжці задали ми вже про вихід двох нових газет (Воля і Молода Україна). Тепер

зазначуємо знов три нові, що появили си вже по виході нашої книжки. 1) Богословської Вѣстникъ, редактор о. Дионізий До-

рожинський; 2) Комар. Двотижневник гумористично-сатиричний, ілюстрований. Редактор: Іван Кунцевич. 3) Провідник «Рільничих кружків» (Dodatek do Przewodnika «Kółek rolniczych»). Часопис виходить два рази в місяць, її видає головний заряд тов. рільничих кружків.

Галицькі щоденні газети в цифрах. В 1899 році «Słowo Polskie» друкувало щодня пересічно примірників 10.497, «Głos Narodu» 4.539, «Kuryer Lwowski» 4.383, «Przegląd» 3.085, «Dziennik Polski» 2.388, «Nowa Reforma» 2.250, «Czas» 1.933, «Ruch Katolicki» 1.856, «Дяло» (народовецька часопись) 1.456, «Галичанин» (орган москвофілів) 1.000, «Gazeta Narodowa» 986, Руслан (часопис правительственных Русинів) 317.

«Дніпровская Молва» в ч. 38 умістила досить велику статтю д. «Посвятившо Прикарпатскую Русь» під титулом «Къ вопросу объ австрійской Руси», в якій шанований автор, полемізуючи з ч. «Новымъ Одеситомъ», що умістив у ч. 217 «Одеск. Листка» статтю «По славянскимъ землямъ», доводить, що д. «Новый Одеситъ» не тільки зовсім не розуміє ся в галицьких справах, але до того ще й вигадує, що йому на думку спаде. Сам автор статі «Дніпр. Молвы» доходить до того висновку, що австрійський уряд ніколи не пустить до себе російської мови, хоча-б того хто й бажав, а друге — як би Русинам справді заманулось покидати рідну мову з школами на сій мові, з літературою і т. и., то мусіли-б узяти літературну мову пануючої там народности — то-б то польської або мадярської — значить сполучитись або змадяризуватись, що ледви чи на користь буде Росії і до впадоби д. Новому Одеситови. В ч. 41—42 тойж часописи надруковано статтю д. Г. Л. під загол. «Малороссійская свадьба въ Екатеринославскомъ уѣздѣ». Матеріал не дуже цікавий; оповідає ся тільки обрядова сторона весіля, а головного — пісень — зовсім не подає ся.

«Русская Мысль» в справі археологічного з'їзду. Російський місячник «Русская Мысль» у XII книжці за 1899 р. помістив цікаву статтю «Нѣсколько словъ по поводу XI археологическаго съѣзда въ Кіевѣ», підписану W, де зачеплено і відомий інцидент з українською мовою. Переказавши коротенько ту баталю, що підняла відома частина росій-

ської преси і дехто з «учених» проти Галичан, «которые хотѣли и дѣйствительно могли показать свои большіе успѣхи въ наукѣ за послѣднее время» — поважаний місячник каже далі: «Малорусская рѣчь для нихъ не только родная рѣчь, но и официально признанный языкъ — языкъ литературы, науки и школы. Русскіе «ученые» своеобразно отнеслись къ ней: ихъ «научная совѣсть» дала прелюбопытный отвѣтъ на животрепещущій вопросъ: малорусскій языкъ — совсѣмъ не языкъ и даже не нарѣчіе, а какая-то «мова» (съ прописными кавычками)». Тим то, мовляв, її й не можна було пустити на засідання наукового з'їзду. «Відносини української мови до російської — каже далі д. W. — певна річ, можна розуміти не однаково — але ми одного не можемо зрозуміти: як те чи иньше розвизання сього наукового і теоретичного питання могло довести до практично-поліцейського домагання репресій. Коли-б се був не «языкъ» і навіть не «нарѣчіе», а штукований жаргон, що став у якій-будь країні загальною уживаною офіційною мовою, то й тоді не можна було-б не рахуватись поважно — певна річ, порядній людині... Галичане російської мови не вміють: з дуже зрозумілих причин вони не схотіли-б читати рефератів на німецькій чи польській мові. Аджеж коли Словинці, Лужичане, Морави, навіть усякі «штокавці» та «чакавці» могли користуватись рідною мовою на з'їзді, то як же можна було забороняти се елементарне право нашим найблизшим прикарпатським братам? Се була національна неадекватність, тяжка образа». Така образа сталась: хоч в останні часи перед отворенням з'їзду дозвіл читати реферати по українськи дано, та з його не можна було скористувати ся, бо сього не дозволяли умови дозволу. «Але наші представники «чистой науки» — глузливо завважус автор — не притихли. Вони почували себе ніяково і не дуже то міцно на ґрунті науки, тим то перейшли до боротьби пиншого сорту, що більш відповідала їх здібностям і хистови. «Заблагоухали» газетні помийниці, полили ся струмки брехень та інсинуацій, напів схованих погроз, «натяків на те, чого не відає ніхто, але що все таки полишає свої сідли там, де треба»... Представників супротивної партії підозрювано в «политической интригѣ», обвинувачувано в «отсутствии патриотизма» та в антинациональній політиці; згадувало ся

про зужиті етипендії; нескладені ієнати, виховані на російські гроші і службу австрійському урядові — взагалі уживалося звичайних на такі випадки аргументів а! *hominem* — дуже благородного та навчаючого змісту. Пристрасти до того розгоріли ся, що один «борзописець пиль молодих да ранній» почав обвинувачувати австрійських підданих Галичан у сепаратизмі... супроти російського уряду!... Настітком сього всього було те, що «порядні елементи» відсунулись від участі в з'їзді, «переможці» дужі у всьому, окрім тільки науки, не могли надати з'їздові інтереса — і з'їзд минув невдачно. «Убогі результати з'їзда — так кінчить автор — і його всім згідно признану невдачу ми виясняємо, певна річ, не самим тільки чудернацьким порішенням «галицького питання», хоча й воно відіграло велику ролу в усій сій прикрій історії». Як бачимо, російські «учені переможці» зазнають від російської-ж таки преси — певна річ, кращої її частини — досить справедливої оцінки свого поступовання на з'їзді: їх учинок осуджено загально. Але справедливо кажуть, що «горбатого хіба могла виправити» — проф. Флоринський недавно ще з нечуваною безсоромністю і упертістю та якоюсь дитячою наївністю, що зовсім не пристала до ученого мужа, писав свої докази з приводу власної участі в важкій образі цілого славянського світа, якого горячим прихильником удає себе. Видно, не перевели ся ще на сьвятій Русі учені, для яких вимоги елементарної порядности та ширих справедливих відносин до людей чужої національности — «звук пустої»! С. Є.

«Асхабадъ». У ч. 235 кавказької газети «Асхабадъ» уміщено фелетон Д. А. З. під заголовком «Объ украинофильствѣ» з приводу того, що там були українські театральні вистави. Автор фелетону доторкаєть ся причин великого успіху українських драм і комедій, не тільки наприк. в Середній Азії, але й скрізь по всій Росії. Зазначивши початок «украинофильства», автор розповідає далі про те, що поруч з рухом української народної творчости в російській літературі утворилась окрема партія, яка побачила в тім руху «глубоко зловредныя начала», що гамують розвиток «истиннаго» самопізнання «рускаго» життя, ображають «русскій» націоналізм і навіть підривають майже з коренем державний

лад. А тим часом врякати з боку української людности і її освічених проводирів до російського народнього почуття — ні в чім не видно, ні в давній народній поезії, ні в памятках минулих віків, ні в новій літературі. Зазначивши національні окремішности серед інших народів (у Франції), де також істнує напям до «зрівнання», і цілком натуральну любов культурних Українців до рідного краю з його радощами й горем, автор висловлює бажання, щоб розвій народніх мас ішов нормально, без зайвого опікуєства «квасних» патріотів, і кінчить твердженням, що українська література почалась не з Шевченка і не з Котляревського, а за кілька віків раніш, а питання про «не істнуванє навіть» української мови і літератури зникають самі собою при близшому пізнаню предмета. В. Д.

«Измѣна въ полтавской губерніи».

Під таким заголовком знаходимо в ч. 233 газети «Россія» дуже дотепний фелетон відомого писателя Дорощевича, в якому висьміяно закиди Д. Єжова в «Новом Времени», вчинені Полтавцям за їх українофильство (див. вище статейку «Записки божевільного»).

Русскій Архивъ. У XI кн. за 1899

р. уміщено «Воспоминанія П. Д. Богатінова» (1875—1883), де єсть між иньшим що до українства такий цікавий уривок (стор. 403): «Коло того часу (1866 р.) в «Петерб. Вѣдомостях», появилась у фелетоні статя за підписом «Учитель», про переклад на українську мову підручників для народніх шкіл Південно-західного краю, про заведеннє місцевої мови в загальні, як викладові по сільських школах. Хлопоманство, українофильство не кидало своїх «затѣй» і прагло вибратись і в школу, як се йому удалось заєсти в мозок своїм тупоголовим сторонникам. виявилось, що статю єю писав учитель 2-ої клів. гімназії Др... (Драгоманов). Я був обурений «наглýmъ посягательствомъ» на народню школу сих наїздників — степняків — Печенігів, і рішив оступитись за школу. Я зібрав збірники народніх українських пісень і ще иньші деякі замітки, і з запалом і енергією обличителя шкідливих замірів та ідей сїв писати статю. Я написав її за час весінних місяців 1866 р., і віддав у «Кіевскій телеграфъ». Статя мала заголовок: «Южно-Русская школа, Южно-Русская поэзія, Южно-Русскій языкъ» і була надрукована в чч. 67—74 «Кіевск. телеграфа». Князь Ш. Шихатов від ци-

рого серця дякував мені за статтю: за те косо дививсь на мене його помічник, М. А. Тулов, по переконанням близький до хлопоманства, хоча мабуть тільки що до мови, і ледви чи справді мав що спільного з безглуздими замірами «раздѣленности» і відокремлення, про що так і на яву марила і тепер ще марить хлопоманська безтолоч. Я запропонував князеві, чи не знайде він за потрібне післати мою статтю по всім школам округи. Він похвалив мою гадку; тоді я попросив Юнга (редак. Києвск. Телегр.) зробити потрібну скількість відбитків статті. Стаття була післана по всім учебним закладам краю: в університети три примір., в гімназії — по два, в школи дворянські і повітові — по 1. Один із смотрителів (овручеської дворянської школи,

М. А. Абрамович) у листі написав з боку: «Велике спасибі за правду».

„Slovansky Přehled“, що виходить уже другий рік у Празі (адреса редакції: Praha, Pstrossova 188—II), і містить дописи із життя і літератур усіх славянських народів, надрукував у 4 ч. за сей рік 12 поезій Леєї Українки в перекладі Рожени Єсенської п. н. „Z nové poesie rusinské“. Надруковані поезії такі: Večerní chvíle, Vězen, Na čunu, Melodie (усіх 4), Matka nevolnice, Romance, Chvíle zoufání, Na poušti, Proč nejsi slovo.. До перекладів додана вступна стаття д-ра І. Франка п. н. „Leša Ukrajinka“ (враз із портретом, де він подає характеристику літературної діяльності поетки.

IV. Персоналія.

Спомини Л. М. Жемчужникова.

«Вѣстникъ Европы» в XI книжці за 1899 рік розпочав друком спомини відомого в свій час художника і етнографа Л. Жемчужникова. «Отрывки изъ моихъ воспоминаній о 50-хъ годахъ». Його, Великороса з роду, доля в молодих ще літах закинула на Україну і звела з українцями (Куліни, Тарновські, Галагани, Маркевичі, Гоголі і ин.); і певне під їх впливом д. Жемчужникову припала до серця Україна і він «полюбивъ малоросійскій народъ и его пісни». Живучи поміж українським народом д. Жемчужников приглядав ся до життя народнього, записував пісні, казки; змальовував пейзажі, народні типи, будівлі і т. п. Малюнки сі видано р. 1861—62 в альбомі «Живописная Украина», а етнографічні матеріали друкують в «Записках о Южной Руси» Куліни та «Основи». Надрукована перша частина споминів д. Жемчужникова містить оповідання про знайомість його з Кулішем, Тарновським, Де-Бальменом та родичами Миколи Гоголя і по при цікавих побутових дрібницях із життя того часу дає також деякий матеріал для характеристики і де-кого з українських діячів. Сподіваємось отже, що дальні частини споминів д. Жемчужникова, як наочного свідка тих часів, міститимуть багато цікавого матеріалу для спізнання українського руху в кінці 50-их і з початку 60-их років, коли укра-

їнський рух став більш інтензивний, ніж у середині 50-их років — а до сього саме часу і належить надрукована поки що частина споминів д. Жемчужникова. С. Є.

Могила Ольдріджа. Мало кому відома гаразд біографія трагіка Ольдріджа, щироного приятеля нашого кобзаря, Т. Г. Шевченка; мало кому відомо й те, де і як він умер і де його поховано. Помер він, як каже «Жизнь и Искусство» (ч. 293, в Лодзі. Жінка Ольдріджа не мала засобів, щоб перевезти останки свого чоловіка в Лондон, тому то вона радо згодилася на пропозицію одного лодзьинського Німця — поховати тим часом Ольдріджа в своєму фамільному склепі (могилі). Великий трагік спочивав вічним сном у чужому склепі, без жадної відзнаки, забутий усіма, навіть своїяками. Так тягло ся, аж доки в Лодзь не завитала донька Ольдріджа, теж артистка: вона-то і спорудила на могилі свого батька пам'ятник. Цікаво, що властитель склепу, де поховано Ольдріджа, в своєму заповіті написав, щоб його не ховали поруч з чоловіком чорної масті (як відомо, Ольдрідж з роду був Африканець, внук феллахського князька)! С. Є.

Некрологи. З початком січня с. р. помер у Петербурзі останній представитель літературних напрямів сорокових років, Дмитро Василевич Григорович. Покійний родив ся в марті

1822 в Симбірську. Батько його вмер у молодому віці, тож виховане сина полишило ся в руках матери - Французки де Вармон, доньки рояліста, що погиб в часі революції. В осьмім році життя передала його мати до пансіона, а потім до інженірської школи, де він учив ся разом з Достоевским, Тютчевом і Радецьким. Не маючи охоти до спеціальних наук, які викладано в школі, він бажав дістати ся до Академії sztuk, на що мати не хотіла пристати, доки не поміг йому припадок. Не віддавши припадково чести вел. кн. Михайлови Павловичови на улиці був покараний карцером. Се вплинуло на нього так, що розхорував ся. Тоді мати відбрала його зі школи і віддала в Академію, але і там не побув він довго, звернувши свою цілу увагу на літературу. Під впливом Некрасова, з яким познайомив ся, почав писати, помістивши перші свої твори «Штука полотна» і «Петербурзькіє шарманьцики» в альманахах, видаваних Некрасовим. Потім став співробітником «Літературної Газети», де друкував свої маленькі нариси, і «Съверной Пчелы», де містив театральні фейлстони. В 1846 появилла ся в «Отеч. Запискахъ» його «Деревня», що перша звернула увагу ширших кругів на молодого письменника, а в 1847 в «Современникъ», «Антонъ Горемыка», що з'єднав йому повсюдну славу. Між 1848—1855 р. появили ся його: «Капельмейстеръ Сусликовъ», «Похождения Накатова», «Свистулькинь», «Школа гостеприимства», романи «Проселочныя дороги», «Два генерала», «Рыбаки», «Переселенцы» і ин. В 1858—59 відбув Григорович морську подорож по порученню міністерства і описав її в цілм ряді образків п. н. «Корабль Ретвизанъ». На початку шістдесятих років покинув літературну роботу, ставши секретарем «Общества поощрения художествъ». На тім становишу поклав не малі заслуги, а дослужившись титулу «дійствительнаго статскаго совѣтника» і пенсії, вернув у половині 1880 років знов до пера, оголосивши в тім часі «Гутаперчевый мальчикъ» і «Акробаты благотворительности». В 1893 р. видав свої «Воспоминанія». В «Рус. Мысли» надрукував цілий ряд образків петербурзького життя п. н. «Столичный воздухъ». Григорович заглянув перший з поміж російських письменників у буденне жите селян і змалював його без усяких прикрас у цілій невеселій наготі; крім того виступав він горя-

чо за знесенем кріпацтва, хоч і не дуже виразно задля тодішніх цензурних умов. Пережив усіх своїх сучасників — Тургенева, Достоевского, Дружиніна, з якими приятелював до кінця їх життя. Збірне видане творів Григоровича вийшло 1890 р. Його твори перекладано на французьку, німецьку, англійську, італійську, польську, і чеську мову.

В жовтні вмер у Києві один із видатніших місцевих археологів Н. П. Чернев. Небіжчик, син генерал-майора, родив ся у 1858 р. в Оренбурзі. Вищу освіту одержав у Петербурзьким університеті, який скінчив 1880 р. В р. 1881 призначено його на воєнно-судівницьку посаду при київським воєнно-окружнім суді. Тут він віддав ся науці і залишив службу. Особливо великий вплив на його мав проф. А. Ф. Кистяковський. З року 1885 Н. П. Чернев почав займатися пам'ятками давньої руської старовини, а в р. 1887 вступив до Петербурзького археологічного інституту, який скінчив дуже добре. В р. 1890 заняв посаду в канцелярії київського, подольського і волинського генерал-губернатора, де й служив до самої смерти. Н. П. Чернев лишив не велику, але дуже цінну колекцію хрестів і образків великокняжчої епохи з розкопок на Княжій Горі, поблизу Канева і інших місць. Вона була виставлена на останньому XI археолог. з'їзді у Києві. Небіжчик був дійсним членом Петерб. Археологічного інститута, Имп. Русск. Археолог. Товариства, Московського нумизматичного Тов., Тов. Нестора Літописця у Києві і Церковно-археологічн. товариства при Київ. Дух. Академії. За життя Н. П. Чернев видав:

1) «Нѣсколько словъ во поводу книги Его Импер. Высочества, Вел. кн. Георгія Михайловича, «Описание и изображение нѣкоторыхъ рѣдкихъ монетъ моего собранія». Труды Д. Акад. 1886, VI).

2) «Замѣтки о древнѣйшихъ русскихъ монетахъ» (СПб. 1888).

3) *Quelques monnaies russes rares ou inédits, Moscou, 1888.*

4) «Замѣтка о загадочной фигурѣ на монетахъ Великаго князя кievскаго». Б(олсуновскаго) и Ч(ернева). Киевъ, 1889.

5) «Е. И. В. Великий князь Георгій Михайловичъ. Монеты царствования Императора Николая I. СПб. 1890 (бібліограф. статя в Журн. Мин. Нар. Провсвѣщенія, 1890, 10).

6) «Историческія замѣтки о трехъ мѣстностяхъ кievской губерніи (Мазепинцахъ. Выдубицкомъ монаст. и Княжеі горѣ, в «Сборникѣ снимковъ предметовъ древности, находящихся въ Кіевѣ въ частныхъ рукахъ», вид. Леопардова, за співробітництвом Чернева.

7) «Замѣтка о неизданныхъ и рѣдкихъ монетахъ» — тамже.

8) «О нѣжинскихъ сребренникахъ съ именемъ Петра» — тамже.

9) «Нѣсколько словъ по поводу вновь найденнаго экземпляра «Ярославля серебра» скандинавскаго типа». (В «Трудахъ Моск. Нумазм. Общ.», Москва, 1893).

10) Каменные и глиняныя иконки книжеской эпохи. (Кіев. Старина. Археолог. Лѣтописъ, 1899, 8).

Окрім того в рукописі лишилась уже викінчена праця «О преступленіяхъ противъ женской чести».

Григорій А. Залюбовський. В ч. 47 «Дибровской Молви» уміщена стаття А. М. «Одинъ изъ малорусскихъ этнографовъ». (Страницка изъ жизни Гр. Ан-Залюбовскаго). Автор, близько знав небіжчика і має в руках його матеріяли; він оповідає про діяльність його починаючи з 1861—62 рр., з студентських часів, і до самої смерті. Ще в ті часи у Залюбовського набралось чимало матеріялу, частина якого зібраного і записаного в однім новомосковськім повіті в 1864 р., складала ся з 00 «приказок», «поговірок», «загадок» і війшла в збірнику Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке иньше». З початку 70-их р. з занованом «Юго Зап. Отд. И. Р. Географ. Общества» небіжчик стає енергічним його членом і співробітником. Богато казок, забав та иньшого етнографічного матеріялу зібраного і записаного ним, поміщено в монументальному виданні Чубінського. І в «Читаниці Хуторного (вид. 1883) теж уміщено кілька цікавих записів небіжчика. Але особливу любов мав небіжчик до народнього живого слова. Він лишив лексичний матеріял (до 10.000 слів) записаний з народніх уст, підчас його діяльності як судового слідователя. Записані ним матеріяли визначають ся докладністю і свідчать про його наукове підготовлене. При тім була се людина дуже скромна, хоча в середині майже кожного збірника під окремими записами стоить «сообщилъ Залюбовскій», то про те ні у Пишніна, ні у Огоновського та Петрова,

серед иньших етнографів не згадано його імени. Щоб зберегти память сего тихого і широго робітника на ниві українського слова, автор обертає ся до всіх, а найбільше товаришів небіжчика, щоб помогли йому дати оцінку діяльності його. А се можна зробити виданнем споминів про него, а також виданнем зібраних ним етнографічних і мовних матеріялів. *В. Д.*

Джон Рескін. В Брантвуді коло Костону в Лянкешайрі в Англії помер 20 лютого в 81 році життя лорд Джон Рескін, бувший професор історії штуки на університеті в Оксфордї, один із найбільших сучасних англійських умів, чоловік, що перетворив коли не естетику, то безперечно англійське малярство, а ще більше погляд інтелігентної суспільности на найновішу штуку. Своїми письмами а посередню творами англійських сучасних малярів, котрі під його проводом розвивали ся, розпростер він свій вплив і значінє на цілу цивілізовану Европу.

Джон Рескін був сином багатого купця. В спадщині по батькові одержав він 5 мільонів мастку, незвичайно старанне вихованє і замилуванє до студій природи і штуки, бо тим занятям віддавав ся багатий гандляр він. На такім тлі розвивав молодець свої здібности і замилуванє до естетики, подорожуючи по всіх краях. Нема в Европі галерій образів, нема музеїв зі значнішими творами штуки взагалі, котрі би Рескінови не були знані; нема і гарних кутків природи, яких би він не бачив. Чудова жива природа і твори штуки — се ті книги, на яких учив ся оксфордський професор. Ті предмети були осередком його думаня: відси робить він більше або меньше удатні екскурзії в домени етики і суспільної економії. В своїх дуже поверхонних студиях економії застановляє ся Рескін над значінєм штуки в життю суспільнім; робить проєкти як можна а властиво повинно ся усунути промисел фабричний, а заступити його промислом ручним, бо фабрики псують естетичний вигляд природи і продукують предмети після шаблону, а не після індивідуальної гадки артиста. Рескін не обмежав ся на тім лиш, щоб викладати ex cathedra свої теорії і пляни перетворюваня суспільного життя, або списувати їх на папері і давати до друку. Навпаки, він старав ся ціле своє житє уложити після своїх поглядів, а свої пляни виконував власними гріппи. Значну часть свого майна

відав він на заложене ремісничих вар-статів, на піддержуване штуки і артистичного промислу (виробів деревляних, металевих, робітень килимів і т. и.). Дучи за своїми етичними переконаннями і чутєм гуманности, видавав він чимало грошей на добродійні цілі — і се були найгарнійші черти його характера.

Першим літературним твором Рескіна була п'ятитомова праця: «Новочасні малярі», видана в 1843—1860 роках. Потім наступила аполлогія прерафаелітизму, напрямку в малярстві, що опирає ся на італійській штуці перед Рафаелем. Оборону того напрямку вів він у «Таймсі» так довго, аж переконав Англіїв що штука італійського ренесансу з виступленєм Мікельанджеля і Рафаеля на малярську арену зачинає упадати і в дальших літах тим більше тратить на артистичній вартости, чим більше віддає ся від природи і простоти, а піддає ся комбінованим естетичним формулкам. Перші англійські модерністи-прерафаеліти, як Розетті, Гонт і ин. одержали в Лондоні побіду над школою академічної традиції — при помочи пера Рескіна.

Незвичайний стиліст він був і незвичайним проповідником ідеї краси і штуки головно з катедри університета в Оксфорді від р. 1867 до 1884. Виклади його не були глибоко науково обдумані, як і його письма, але за те виголошені з незвичайною вимовністю і жаром. Часто майстер ненароком сходяв з вибраної теми або просто зачинав говорити зовсім не те, що заповів, але оперував дуже широким апаратом знаня, все говорив з глибоким переконанєм і запалом, усе поривав слухачів. Се був меньше, учений, а більше агітатор, і тут лежить головна сила Рескіна. Як вимовний агітатор за красою і штукою стоїть він без пари.

Коли наспіла до Лондона вість про смерть Рескіна, призначено йому місце в гробах заслужених у Вестмінстрі; рідня його однак відмовила тій пропозиції, гадаючи, що поступить більше після волі небіщика (хоча не висловленої) похороняючи його тіло на сільській кладовищі в Коністоні. Тут і похоронено його посеред природи, котру так пристрасно любив. *Ів. Тр.*

V. 3 науки і штуки.

Україніса в рос. наукових виданях. В «Извѣстіяхъ отдѣленія русскаго языка и словесности императорской Академіи Наукъ», т. IV. кн. 3. надруковані дві розвідки, що дотикають України Русі. Перша В. И. Перетця: «Малорускія вирши и пѣсни въ записяхъ XVI—XVIII вв.», ст. 869—938, друга професора харківського університету Н. О. Сумцова: «Къ исторіи изданій малорусскихъ историческихъ пѣсень», ст. 939—953.

Україніса в мадярській етнографії. Видавництво «мадярського народописного товариства» (Madyar néprajzi Társaság) при угорськѣм національнѣм музею (M. Nemzeti Muzeum) п. з. Ethnographia помістило у своїх по сей рік виданих десяти річниках деякі статі, що дотикають ся нашого народу. Деякі з них писані Теодором Легоцьким, одним із ліпших угорських етнографів і археологів. Ось вони: 3 життя угорсько-руських пастухів (II, 335); давні руські порожниці, з ілюстрацією (VI, 37); місцеві імена Бергської столиці (X, 99). Звітний угорсько-руський письменник Мих. Врабель помі-

стив статью про бачванських Русинів (II, 338) та подав руські народні оповідання про короля Матвія (IV, 160). Анастоль Журек писав про вірування Русинів долини ріки Nagy-Ag у Мараморощині (VI, 436). Звітний мадярський етнограф др. Бернат Мункачі розбирав справу гунської назви Дніпра — var (VIII, 233). Андрій Вереш подав матеріяли про «Бабь-Докію» у Руснаків і Гуцулів (I, 194, VI, 345, VII, 439). Мих. Немеш писав про народні руські весільні звичаї (VI, 429) і про біблійні оповідання Русинів у Талаборській долині, Talabor völgy (VIII, 431). Окрім сих стрічасмо ще ось які замітки про Русинів: Про імя «orosz» (VIII, 18); староруські слова у мадярській мові (VIII, 19); руські оповідання про сотворінє світа (V, 265); прихід Русинів в Угорщину (II, 174); руська хата (VII, 265); народня віра у Мараморощині (VI, 486); руські народні оповідання (VIII, 431); руська етнографія (VII, 17); руські народні звичаї (VI, 429). Була раз рецензія В. Чопея на «Житє і Слово» (VI, 447) та критика

книжки Lengyel-a про Русинів (X, 241). Зовуть нас систематично *rutén*, не *cosz. C. T.*

Українські типи. В середині грудня у Києві появилсь нове виданнє „Альбомъ типовъ Малороссіи“, виданнє Х. Я. Парфемени. По великості своїй се одну з первих у Росії в такім напрямі. До альбому увійшло 135 фотографічних знімків, розмір 24×18 центим. — переважно типи Київської губ., Полтавськ. і Волинської, а також і інші сюжети з українського побуту. Знімки виконано виразно і альбом, складений з них, послужить цінним причинком до місцевої етнографії. Вельми шкода, що д. впорядчик узяв чимало невідповідних з боку естетики знімків, чимало знімків на горільчаній підставі, якихось покоївок, міських на-пів панянок, на-пів селянок. Взагалі видко, що фотограф не від'їздив далеко від міста, а робив знімки десь поблизу, а тимчасом найбільше типічних знімків розумієть ся, можно було здобути хіба в віддаленій провінції. Ще слід зауважити, що ціну визначено неймовірно високу — по 70 коп. за кожен знімок. *В. Д.*

Київське товариство історичне Нестора-літописця. 17 жовтня відбули ся загальні збори сього товариства для виборів адміністрації. Головою товариства замість проф. Антоновича, що зрік ся сеї посади, обібрано проф. Данкевича, товаришем голови — д. Лазаревського, скарбником — проф. Фортинського, секретарем — д. Ясинського, бібліотекарем д. Каманіна. С. Є.

Відчити Д. Еварницького. У Катеринославі Д. Еварницький лагодить ся прочитати дві лекції по археології України. *Б.*

Описи памяток української старовини. Голова Імператорського археологічного товариства Гр. Уварова удала ся до історичного товариства Нестора-літописця в Києві, щоб се товариство допомогло своєю працею в виданні „Трудовъ XI археологическаго съѣзда“. Гр. Уварова справедливо уважає потрібним, щоб разом з „Трудами“ видати окремим томом описи, а також і малюнки ріжних памяток української старовини, — як от церков, будинків, портретів і т. и., бо таких памяток чим раз стає все менше і коли тепер не взятись до їх докладного опису, то вони можуть на віки пропасти для науки і штуки. («Кієвлянинъ», ч. 299). С. Є.

Театральні новини. Драматичною цензурою в Росії знов дозволено виставляти драми М. Л. Кропивницького — «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» і «Глигтай або ж павук». Обидві драми належать до найкращих творів д. Кропивницького. Вони вже виставляли ся на сцені, та кілька років перед сим були заборонені. — Минулим літом українське драматичне товариство під управою М. Л. Кропивницького в перший раз виставило між иньшим отсі нові пєси: «Блакитна троянда», драма д. Леєї Українки, «Жага», драма д. Старицької і «Дуриєвїтка» драматичний етюд д. Кропивницького. Успіху сі нові драматичні твори не мали. С. Є.

Театральні звістки. Не давно була виставлена в Катеринославі у місцевім театрі опера «Мазепа», під жарядом якогось Труфори. Співи були добрі і публіки зібралось чимало. Найбільше вражіння зробив на слухачів Г. Коломенко (Кочубей), але-ж пєса багато програє тим, що всі наші колишні діячі і в нашій одежі, а промовляють не рідним язиком, через що половина вражіння йде марно. *Г.*

Український театр на Україні. З настаннем зими українські вистави найчастійше бувають тепер тільки по містах: по селах як і бувають, то дуже рідко. Подаємо невеличкий огляд газетних звіток про вистави, переважно за місяці жовтень і листопад 1899 р.

Київ. Аматори виставляють по празникам і неділям для простого люду вистави у двох чайних і контрактовій салі, де поруч з українськими пєсами виставляють ся й російські. В Шулявській чайній за приводом артистки М. М. Старицької з українських були виставлені: 31 жовтня «За двома зайцями», 21 лист. «Шельменко денщик» і 28 лист. «Простак» водевіль в 1 д. Гоголя. В Демієвській чайній було виставлено один тільки вод. «По ревізії». В комерческій школі виставляли «Назар Стодоля».

Кишинев. 3 7 лист. до 12 грудня трупа д. Саксаганського і Садовського дала тут 15 вистав. З 1-го грудня ся трупа виставляє у Києві.

Одеса. Трупа О. З. Суслова з Катеринослава приїхала до Одеси, де пробула до 10 листопада. Трупа Суслова дала у міському театрі 30 вистав. Виставляли: «Мазепа» 3 рази, «Богдан Хмельницький» 2 рази, «Пилип Музика»

2 рази, «Циганка Аза» 1 раз, «Запорожець за Дунаєм» 1 раз, «Майська ніч» 1 раз, «Жидівка вихрестка» 1 раз, «Загублений рай» 1 раз, «За Немань іду» 1 раз, «Сорочинський ярмарок» 1 раз, «Борці за мрії» 1 раз, «Щені в лицях», 1 раз, «Вій» 1 раз, «Олеся» 1 раз, «Лімерівна» 1 раз, «Наталка Полтавка» і «Сватання на Гончарівці» 1 раз, «Катерина» і «Тарас Бульба» 1 раз. Окрім того по російськи: «Корнелівські дзвони» і «Гейша». Найчастіше виставляли по російськи «Гейшу», що можна пояснити сензаційним (?) характером цієї оперети, або ще й тим, що, як глузує місцева газета («Южн. Обозр.»), «Одесити мали бачити «Гейшу» на мові Шевченка», але «хахлы надули» і дали її на російській. Виднійші особи в трупі: сам Суслів, Левицький і Пізняченко; а з жіночого персоналу: Зарницька, Чарновська і Клименко. Талановита артистка Зарницька мала дуже великий успіх, і одеські часописи надрукували у себе життєпис її, з якого бачимо, що Зарницька — дочка одеського негодіянта Азгуріди. Змалку жила вона в маєтності своєї родини у херс. губ., а потім виховувалась у одеській пансіоні. Маючи нахил до музики, вона вступила до одеської музикальної школи. Ще змалку вона досить часто брала участь у аматорських виставах. На одній із них випадково трапився М. Л. Кропивницький і пораяв Зарницькій виступати на українській сцені, на якій вона й досі грає з 1889 р. Не тільки Зарницьку, а взагалі всю трупу Сусліва дуже добре приймали в Одесі. Збори були теж добрі: на кожного спілняка-артиста вишило по 700 карб. Д. 10 листопада Суслів з трупою виїхав у Москву, де виставлятиме в інтернаціональн'м театрі, а відсіль має намір поїхати до Петербурга (театр Неметті). Окрім того в одеській чайній «Общ. Трезвости» з жовтня виставляють ся українські штуки поруч з російськими. З українських грали: «Дай серцю волю — заведе в неволю» і «Назар Стодоля». Плата за вступ не велика: від 50 до 10 к. З приводу сих вистав «Южн. Обозр'їне» висловилось про значінє таких мішаних вистав для простого люду: «Товариство тверезости найкраще зробить, коли виставлятиме тільки українські штуки. Се буде користно для него з материяльного і з духового боку. З материяльного через те, що на них вчащає більш народу, і розуміється — буває більше збору, а з духового —

далеко більший успіх мають українські аматори, ніж російські. Українські штуки без сумніву примітивні (!) по своїй фабулі, але завжді щирі і дають безпосередньому почуттю глядачів далеко більше, ніж претенсiональний репертуар російський, не кажучи вже про «глухійшіє» водевілі рос. репертуара, які сїд давно вже усунути. Українські трупи мають скрізь великий успіх у простого люду і розуміється через те, що сей люд бачить в рідних штуках свої радощі, своє горе. Українські штуки — його репертуар. Дайте їх йому! Репертуар щирий, чесний, завжді повний найліпших намірів!» Що до трупи Сусліва, якій у Москві вельми не пощастило, то вона 1-го грудня виїхала до Тифліса.

Петербург. 30 жовтня в саді Павлової виставлялась комедія Тобилевича «Мартин Боруля».

Харків. Грала тут трупа д. Кропивницького. Виставляли: «Катерина» 2 рази, «Жидівка вихрестка» 2 рази, «Дві сім'ї», «Дурицьвітка» 2 рази, «Богдан Хмельницький», «Глум і помста», «Наймичка», «Пропавша грамота», «Кум Мірошник». Окрім самого Кропивницького з виднійших можна зазначити: Карпенка, Туманенка, Загорського, а з жіночого персоналу окрім Заньковецької — Шевченко-Гамалію і Ратмірову.

Борисоглібек. Обл. Війска Донського). Протягом цілого зимового сезону виставляє тут трупа Вітвицької-Александрович.

Бобринець (Київськ. губ.). Давненський уже кружок аматорів спершу давав тут тільки українські вистави; а тепер частішш почали виставляти російські, і се тому, що місцева публіка, коли вірити «Новор. Телегр.» більш охоча до російських ніж до українських творів. На погляд велемудрого кореспондента цієї газети «український репертуар у нас скінчив своє житє і настає час переваги російських штук (!).

Новозибков (Київськ. губ.). Від 10 жовтня виставляла тут трупа Гришай, а в грудні була трупа Яново-Степняка.

Переяслав (Полт. губ.). Від 1 до 15 жовтня виставляла тут трупа Сагайдачного, а від 17 вона вже в Білій-Церкві.

Умань (Київськ. губ.). Від 5 жовтня виставляла трупа Лаврово-Вишневецького.

Шаргород (Под. губ.). Дуже радо приймали тут трупу д. І. В. Скорбинського. Виставляли: „Сватання на Гончарівці“, „Мартин Боруля“, „Нещасне кохання“ і „Жидівка вихрестка“. Публіки завжди повно у чайній. Збори досить добрі. В сій чайній до приїзду трупи д. Скорбинського аматори давали 7 і 10 жовтня: Різдвяний вечір і по російськи „Первая Муха“ Крылова. Вони грали добре, а найліпше д. Родкевич і Ганицький; з жіноцтва Кричковська, Павловська і Савчукова.

М. Полтовка (Херс. губ.). Дніпр. Молва № 46 подає цікаву звістку про засновання тут народного театру. Завідатель поштового відділу у м. Полтвіці К. П. Балкоратов з кількома місцевими селянами на перший раз виставив водевіль Дмитренка „Кум Мірошник“. Відіграли його дуже добре, що дало йому охоти і на далі робити такі вистави. Тепер у неділі і свята вже третій місяць виставляють ся селянами укр. штуки, які тільки вони могли здобути на базарі у книгоношів. Виставляли „Козаче серце“, „Бог не без милости, козак не без долі“, „Веселі Полтвіці“, „Бувальщина . . . Оказія з Пампушкою“, „Заморожений Марко“, „Москаль захоче і чорти обмороче“, „По ревізії“ і „Розумний і дурень“. Як бува не дістануть чого небудь невеликого — становлять подекілька разів старі штуки. Така новина викликала велике зацікавленє у простого люду, і через те театр завжди повний місцевих і сусідніх селян. Цікаво тут ще те, що кілька акторів зовсім неграмотні, що ще більше заваджає у виставах. Постійну трупу складають: О. Ус, З. Компанець, І. Балдук, Алекс. Іваницький, Костюк (неграм), Третяк, В. Талісман, Багненко і Василев (волоє. писар). Жіночий персонал: Головна артистка Кеєня Талісман (неграм.), Марія Ус, Третяк, Карабинович (дочка попа) і Василева (жінка вол. писаря). Коли треба хору то для сього запрошують охочих. Охочих виставляти і співати чимало. Декоратор трупи — Гладкий (почтальон). Він сам вималював декорації: вид моря, вид села, ліс, поробив дерева, дві хати: багату і убогу. Суфлерє жінка д. Балкоратова, а він сам режисер. Не трохи підтримує се діло і місцевий пристав А. П. Александров. *Г. М—ко.*

Ось що пишуть нам із Харкова про українські вистави трупи Кропивницько-

го. З першого жовтня у Харкові дає вистави українська трупа „под управлінням і головним режисерством М. Л. Кропивницького. Ся трупа має усі шанси, щоб мати успіх не тільки серед низших верств, але щоб зацікавити всю харківську інтелігенцію як українську, так і неукраїнську. Перш усього в сійtrupі грають такі надзвичайно талановиті артисти, як М. Л. Кропивницький і знаменита М. К. Заньковецька. Тут є такі співачки, як Ратмірова і Шевченко-Гамаїя, котрі і справжній опері могли-б зайняти перше місце. Тут є такий розумний артист, як Рафальський — людина з університетською освітою; тут є такий талановитий актор, як Разсудов-Кулябко, котрого не можна назвати розумним артистом, чому — про се буде річ далі. Гарна і в своїх ролях незамінна артистка Борисоглібська, що грає комічних бабусь, Величко — на другорядних жіночих ролях і Козловська — на ролях молодих дівчат. З мужеського персоналу треба зазначити коміка престока Карпенка, а також Загорського. Хор великий і досить гарний. Управляє ним звівний артист-співак Глоба. Оркестра теж не уступає оркестрі російського театру, трупа досить богата, має чудові костюми; грає в чудовому театрі, де звичайно грає російська опера. Декорації має теж гарні. Головне режисерство М. Л. Кропивницького давало поруку, що в виставлюваню штук, у розумнім їх доборі і в грі артистів буде видно поважну думку і серйозну працю. Але на жаль, на великий сум і сором сего ми не бачили. Перш усього — добір штук! Ставлено такі напр. твори, як „Нещасне кохання“ Мавька, „Запорожський клад“, „Пісні в лицях“ та інші, котрі на мій погляд тільки дискредитують український театр. Натомість творів Карпенка-Карого, крім однієї „Безталанної“, в trupі чомусь зовсім не ставили. Хто з Українців думав, що вже пропав на віки той час, коли гопак, співи, півні мужики і баби, худі писарчуки і т. и. вважались конечною приналежністю кожної української штуки — мусів тепер дуже немилу розчарувати ся. Не обійшло звичайно і без нових штук, як ось „Яні зорі“ Гринченка, „Катерина“ опера, „Богдан Хмельницький“, „Глум і Помста“, „Пропавша грамота“ і інші. Вистава тих штук нас зовсім не задовольнила. Так у опері „Катерина“ співає такий співак, як Разсудов-Кулябко, котрий зовсім не має ніякого голосу. Аж жалко було дивити ся

на артиста. Що до „Богдана Хмельницького“, то й тут було видно на кожному кроці, що виставлено сю штуку дуже недбало. Перша вистава випала ще сяк-так, але-ж дальші були все гірші й гірші. Перш усього сам Богдан (Разсудов-Кулябо) був низше всякої критики. Видко було, що артист або не роздумав, або зовсім не зрозумів своєї ролі. Він навіть не розвідав, який був Богдан, чи товстий чи тонкий. А для сього тільки треба було пригадати собі пам'ятник Богдану у Кієві, котрий артист на певне бачив. Се вже нерозуміне, а красше маловажне публіки. Артист зовсім не вмів деклямувати вірні, котрими написана штука, зовсім не подумав про психологію Богдана: так і видко було, що він піднімав і спускав голос, ходив, розмахував руками тому, що щось треба було взагалі робити і годі було все читати одним тоном. Взагалі при виставі сеї драми зовсім не було видко „твердої руки“ режисера. Кожний грав по своему розумінню, не дбаючи про хід драми ані про наміри автора. Хор і нарід були не ліпші. Особливо на другім і третім представленю кожний хорист і статист робив, що хотів, як би вони прийшли не грати, а так собі пошнаїрувати по сцені. Теж треба сказати і про технічну сторону діла. Виходи часто спізняють ся, світляні ефекти не дбають про хід драми, куртина декілька разів спускалась серед дії, артисти дуже часто не вмюють ролі і плутають ся. Декорації теж, хоч самі по собі гарні, але були якось погано порозставляні, видко, що навіть на се не звернено уваги. Особливо се дуже кидало ся в очі, коли ми порівняємо з тим, як іде справа на російському драматичному театрі, котрий грав разом з українською трупю. Через се може й виходить наш приострий суд, але ми пишемо се не для того, щоб нашкодити трупі, а звертаємо увагу на помилки, щоб заставити артистів більш серіозно дбати про сцену, більше панувати над собою. Бо на нашу думку український театр має спромогу, а трупа Кропивницького і відповідні сили, щоб удержати конкуренцію з першою-ліпшою російською трупю, котра звичайно поставлена в ліпші обставини, ніж українська. *Л. М.*

Конгрес Британської наук. асоціації. В вересні минулого року відбуло ся шістьдесят восьме засіданє Британської наукової асоціації. В міській сали Дувра зібрали ся всі сьвітла англійської

науки. Крукс, Лістер, Роско, Гейкі, Поля, Моррей, Рей-Лянкастер заняли президію. На засіданє асоціації стягас публіку головню промова президента. Попереднього року промова президента Крукса викликала справді сензацію. Крукс заявив, що азот вичерпує ся і що в недалекій будучности не вистане його, шоби в відповідній скількості можна продукувати пшеницю, а з огляду на те, що запотребованє її все збільшає ся, заповів, що в ХХ-ім в. буде на цілїм сьвітї великий неврожай пшениці, наicoli хеміки не прийдуть в поміч з новим відкритєм. Тепер у промові президента Форстера не було нічого сензацийного. »Се засіданє — говорив він — останнє в ХІХ столїтї. Цікаво проте нагадати собі всі здобутки науки від 1799 р. Сто літ тому був Дувр дуже мало похожий на се, яким бачимо його нині. Темної ночі освічували собі прохожі дорогу на улицах ручними ліхтарнями; в день сьвітло сонця ледво пробивало ся в кімнати через мутне скло. Хоча вже тоді се місто було одним із головнїйших портів—способи комунїкації були рідкі, дорогі, утяжливі, доступні лише багатим, а подорожи наражали на різнородні небезпеки. Людність Дувра жила і в переноснім і в буквальнім значіню в тумані; само витворювало собі всі потрібні продукти. Ті, що слїдять об'яви життя, кажуть, що повноту життя всякої істоти або членів її можна перевірити би-строю, різнообразністю та ще степенем знайомости, яка проявляє ся у відносинах з окружаючим сьвітлом. Виходячи з того погляду мусимо прийти до висновку, що життя в Дуврі, як і усюди, стояло на много нижшїм рівні, чим тепер. Ті самі натуралїсти кажуть, що як з одного боку зверхні умови очевидно формують організм, так з другого організм реагує на зверхні умови. Чи має тепер життя більшу вартість, як сто літ тому назад? Чи справді людскість поступила з того часу наперед?

»Всесторонно сего питання — говорив бесідник — я не буду розбирати. Не буду говорити про те, чи чоловік нині ближше стоїть до осягненя добра і краси, як тому сто літ, і чи ближше він нині до абсолютної правди. Я хочу лише подати загальну картину здобутків розуму в одній галузи відомостей — на полі наук природничих. Одним із найбільших відкрить тамтого столїтя (ХVІІІ) був кислород. Відкритє се викликало радикальний переворот в цілій старій науці. Відкритє

се маємо завдячити Кевендінгу, Лавуазіє і Прістлі. Прістлі перший доказав істотно-ванс кислорода, Лавуазіє перший пояснив об'яви окислення, а роллю кислорода в складі води показав нам Кевендінг. В р. 1799 появляється про хемічний склад і хемічні зміни тільки що розбудилося. Вік XVIII минув скорше, ніж появилася атомістична теорія Джона Дальтона. Ідея, що тепер є загальним пересвідченням середно культурних людей, була в початках століття предметом спору між великими ученими.

„Дальшим великим здобутком XIX століття була електрика. Ми щиро справедливо гордимся успіхами на тім полі, а ждемо ще далеко більших. Електрика, яку ми знаємо, появилася 1799 р.

„З усіх галузей знання ні одна не відома так тепер, як геологія. Практичні студії її збагатили многих. Вона показала світові чудеса, про які давній світ не міг навіть думати. В XVIII в. в повній силі була ще космогонічна теорія усього традицією.

„XIX століття є також віком розвою біології. Про питання з обсягу біології думали вже філософи давних віків. Поступ тих наук в останнім столітті зріс незвичайно. Ми можемо дивитися на живий організм, як на машину, що виконує свої функції після знаних законів; ми можемо слідити, як працюють колеса механізму, як вони перетворюють неживий порох в живу матерію і знов перетворюють її в порох, розвиваючи рух і теплоту. Це — один погляд на живий організм. Ми можемо також пояснити індивідуальне життя мов би огниво в довгій ланцюжості — огниво, що з'єднує дещо, що існувало давніше, з чимсь, що має явити ся пізніше, та можемо шукати вузла, що зв'язує одне життя з другим. З якогось погляду дивимося на проблеми життя — ми всі (не лише біологи) признаємо тепер важність науки, що була сто літ тому закрыта навіть перед філософами.

„В XVII віці Вільям Гарвей, що доказав циркуляцію крові, відкрив дорогу до нових дослідів для учених XVIII століття. Знання механіки звірячого і рослинного організму поступило вперед; але фізичні і хемічні питання рішаються аж у XIX віці. Що могла рішити хемія, коли не знала кислорода, і фізика, коли не знала електричного току, який розвивають хемічні процесі? Філософ з кінця тамтого

століття, міркуючи про функції звірини або рослини, які ґрунтуються на хемічних процесі, мусів вдоволятися дуже неозначеною термінологією. В виняткових розправах з фізіології докладно вивчається значіння фізичних і хемічних факторів у живім організмі. Теперішній фізіолог надає термінам «сила життя» і «основа життя» означене поняття. Він уживає тих термінів дуже не радо і послуговується ними лише з konieczности, доки ще не найдено иншого пояснення.

„Много проблемів з біології рішено при помочи важких відкриттів в галузі нервової системи. Філософи XVIII віку були на порозі великих відкриттів. Вони знали вже роллю нервів при стяганні м'язів і при переніманні вражень; але учені не знали, що нерви ріжняться одні від одних самою суттю їх роботи. В кінці тамтого століття ідея та зародилася в голові англійського лікаря Чарльза Белля. В 1811 р. Бель висловив її в малім памфлеті «New idea». Наше теперішнє знання нервової системи є опрацюванням теорії Ч. Белля.

„Я не маю наміру і не чую себе в силах — мовив дальше президент — подати тут докладний огляд поступу науки за сто літ. Досить, коли вкажу на те, що дві великі науки, хемія і геологія, повстали, а на всякий випадок стали самостійними науками в кінці тамтого віку, а розсід живого організму так змінив ся, що тепер зробив ся чимсь зовсім иншим, як був у 1799 р. Те саме можна сказати про всі инші галузі знання. Величезна пропасть ділить знання 1799 р. від знання 1899 р. Не лише побільшив ся запас знання, але результати і виводи його розповсюдили ся широко серед суспільности. Учені не лише розвіяли мрак, що займали частку невідомого, але дали можливість значному числу людей покористуватися світлом. Много річей, що 100 літ тому не були відомі світочам мисли, нині є власністю мас.

„На картках історії знання ясно написано, що наукова правда не родиться відразу. Вона являє ся результатом спостережень, здобутих давніше, і своїм порядком веде до нових відкриттів. В тім згляді учені не подібні — бодай на око — до поета або артиста. Поет родить ся; ним не можна стати. Він являється і ніхто не може пояснити жерел його одушевлення. Він також не лишає — неначе пророк — свого плаща

нікому іншому. Чоловік науки не родить ся ним, але стає ученим. Праця його, хоч би дуже велика, не належить цілком до него, вона — висновок з праці учених, що жили перед ним. Отим то й історія науки не подібна до історії людскости. В історії людскости можуть бути періоди поступу і упадку — яркого світла і непоборної темноти. В науці можливий лише поступ. Хоч би дорога, якою йде наука, не дала означити ся рівною лінією, але завше наука йде наперед, а не назад. Здобутки науки вічні, незнищимі.

„При розеліді поступу знаня повстас питання: чи справді знане не показує впливу на самого чоловіка? Все згодимо ся на те, що наука вплинула на матеріяльний поступ чоловіка. Вона вменшила терпіння, збільшила і розповсюдила комфорт не лише серед богатих, але також серед бідних клас. Невже-ж наука дала тільки такі матеріяльні результати? Наука, помагаючи чоловікови в борбі з природою, заступає грубу силу розумом. А що знане — результат відкриття, які зробили інші, то наука природно доводить до братерського зближення народів. Учений уважає своїм братом кожного, без огляду на расу, хто стремить до спільної з ним мети. В тім згляді не має він нічого спільного з політикою. Міжнародне зближене на ґрунті науки ми видимо вже в середніх віках. Англічане відбували тоді далеку і тяжку подорож до Італії, щоби вчити ся в болонським або пізанським університеті. Французи вчили ся на німецьких, Німці на французьких університетах. Тепер представителі різних націй уладжують полярні експедиції. Доказом міжнародного братаня на ґрунті науки є внесок, щоби представителі академії наук різних країв збирали ся періодично в цілі обговорення спільних питань. Правдоподібно перший все-світній парламент науки збере ся в 1900 р. в Парижі“.

Президент скінчив свою промову окликом на честь міжнароднього братерства. Делегати розділили ся на секції. Справоздання на секціях мали характер цілком спеціальний, і для того були мало інтересні для ширшої публіки. III.

Дозвіл українських пєс для народніх театрів. Як відомо, в Росії не все, що надруковано, можна читати в наро-

дніх читальнях та виставляти в народніх театрах, — для сього треба ще особного цензурного дозволу. До недавніх часів українська книжка і пєса не дозволяла ся для народу, аж ось в ч-лі 286 офіційної часописі „Правительственный Вѣстник“ надруковано спис українських пєс „одобренныхъ къ представленіямъ народныхъ театровъ“ по 1 листопада 1899 року. Ось ті пєси: Карпенка-Карого — „Батькова казка“ (Гріх і покаєння) драма на 5 д., „Безгаламна“, др. на 5 д., „Бондарівна“, др. на 5 д., „Бурлака“, др. на 5 д., „Мартин Боруля“, комедія на 5 дій, „Наймичка“, др. на 5 дій, „Паливода“, жарт на 4 дій, і „Сто тисяч“, комедія на 4 дій; Кропивницького — „Дай серцю волю — Заведе в неволю“, драма на 5 дій, „Вуси“, комедія на 4 дій, „Дві семі“, драматичні картини на 4 дій, „Джигун“, комедія на 3 дій, „Зайдиголова“, драма на 5 дій, „Лихо не кожному лиху, а іншому й талан“, етюд на 3 дій, „Невольник“, драматичні картини на 4 дій, „Олеся“, драма на 5 дій, „Підгір'яне“, мьєлодрама на 3 дій, „По ревізії“, етюд на 1 дію, „Пошились у дурні“, оперета на 3 дій і „Чмирь“, комедія на 4 дій.

Як бачимо з сього, майже усі твори Карпенка-Карого та Кропивницького дозволено виставляти в народніх театрах, і між ними єть кілька коштовних і гарних творів. Бажаємо, щоби сей добрий почин — дозвіл українських пєс для народніх театрів — був першим ступінем до знесення утисків, що вже десятками літ гнетуть українське слово. С. С.

В справі Петербурського товариства для виданя дешевих українських книжок. Голова товариства д. Федоровський надруковав в „Сѣверномъ Курьерѣ“ (ч. 45) листа, в якому рішучо, протестував проти обвинувачень товариства в юдофобстві. Обвинувачення сї повстали головним чином на підстві статі Old Genselman'a в „Новомъ Времени“ і „Россіи“ (з 9 оічня сього року), але, як каже д. Федоровський, „хамелеонствующій“ співробітник „Нового Времени“ і „Россіи“ повігадував і поперекручував факти, що були дійсне і дав їм тенденційне освітленє.

VI. Із суспільного життя.

Українські гаразди. Як заздрив на наше багатство д. Меншиков торік у «Неділі» (про його торік згадував д. Spectator), але даремно. Тепер і в Україні не мід. Зверхно-ж не можна судити. Правда, що у нашого селянина біленька хатина, в дворі й клуні скрізь охайно, та се ознаки його вродженої чепурности. Якже царствує хахол (як каже кацап), я наведу ось які факти. Не що давно було по російських часописах відомо, що наші селяне наймають своїх дітей, хлопчиків і дівчаток від 8 до 14 років, ріжним жмикрутам (поміж ними не мало й освічених), котрі не бачать у сіх мучениках-дітях створіння з серцем гарним, чудим і чистим; їм від них потрібна невпинна праця, щоб золото текло у їхні кешені річкою. Ось і в падолисті 1899 р. у Лязомськім повіті (Харківськ. губ.) по селах вештали ся агенти південних шахт і наймали дітвору чистити вугілля від нечисті. Селяне охоче наймали їх за плату 3 і 4 крб. на місяць. Богато сіх діток уже повезли за сто, двіста й більше верст від рідної хатини. Заганяють їх на нічліг у брудні землянки-казарми, а яку їм дають харч, яким повітрем дихають їх ще ніжні легкі, те знають тільки хозія шахт та їх підручника, а закинути за дітвору слово нема кому: батько далеко, а Бог високо! І гинуть їх не десятки, а сотки й нема ні кому до сього діла. Так дість ся в таких місцях, де ще хліб уродив. Що-ж робить ся у Бесарабії, Таврії, Херсонщині, Катеринославщині, де сей рік неврожай? Того ніхто не бачить і не побачить, бо наш люд і умираючи мовчать. *А. Б.*

Земство на правобережній Україні. Земство в Київщині, на Поділля та Волині незабаром уже має здійснити ся. Міністерство, внутрішніх справ ухвалило проєкт заведеня тут земства і він небавом розглядувати меть ся державною радою. Пенз для безпосередньої участі в земстві проєкт признає такий: на Київщину 100—300 десятин землі, на Поділле — 150 десятин і на Волинь 100—500 десятин. Гласних у губернських земських зібраннях має бути: 53 в Київщині, 42 на Поділля і 43 на Волині. С. Є.

Пізнійші звістки донесли, що державна рада відкинула сей проєкт і що, значить, справа заведеня земств на правобережній Україні похоронена, або бодай відрочена. *Ред.*

Народні бібліотеки в Харківщині. Харківський комітет грамотности за пять років істнованя (1894—1899 р.) завів у Харківщині 168 народніх бібліотек, так що тепер у Харківщині є 178 бібліотек. 1900 року має бути заведено ще 16 бібліотек. Але стан сіх бібліотек дуже і дуже лихий: таких бібліотек, що мають по 100 книг, є всього 30, а решта — ще біднійші на книжки. (Извѣстія по лит., наукамъ и библиографіи, р. III, т. 2). С. Є.

Кара на тілі в Росії. Чернігівське губернське земство на минулих зборах у-друге підняло питання після одноголосного рішення і ініціативи гласного Хижнякова, про скасованне карі на тіло. Се-ж саме питання на повітових зібраннях підняли маршалки («предводителі») дворянства чернігівського повіту — Г. Н. Глібов і городнянського — Карвольський-Гриневський. Тепер, як оповідають «Русскія Вѣдомости», проти них виникає судове переслідуванне за те, що вони допустили (?) до обговорення питання про карі на тіло... Виходить, що є такі питання, про які треба мовчати навіть тим людям, що де вже повинні піклуватись про поліпшенне духового і морального стану дорученого їм опіці люду!

Мінеральні скарби Херсонщини і Катеринославщини. Англійські підприємці звернули увагу на силу металевої руди, що викопуєть ся в Херсонщині і Катеринославщині. В Лондоні закладено вже два акційні товариства, що мають на меті екслюатацію сіх рудних скарбів. До сього часу найбільші капітали в Придніпрові належали до Бельгійців, а тепер англійські творити-муть їм сильну конкуренцію («Жизнь и Искусство») 1900 р., ч. 23). С. Є.

Народна освіта в Харківщині стоїть так само низько, як і пнних місцях Росії: в Ахтирському повіті за рік 1898—9 дітей шкільного віку було 9.163 і з них до школи не ходило 6.366 (коло 70%); в Волчанському повіті одна школа припадає на 1.232 чоловіка людности, а з 10.697 душ дітей до школи не ходило 4.123; в Сумському повіті з 16,848 дітей шкільного віку до школи не ходило більш половини — 8.807 і т. п. Торік харківське земство порішило було що року давати на народні школи по 200.000 рублів, але після протеста губернатора се порішення не може прийти до skutku. («Кієвлянин» 1900 р. ч. 14). С. Є.